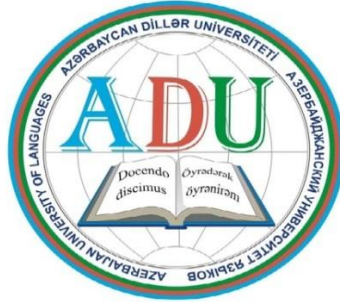

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№1, 2019

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdullayev Əfqan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Abdiyeva Ədilə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hüseynzadə Gülnar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.e.d., professor)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qasımov Rəşad

(Polis Akademiyası, t.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məslətçi Heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşç Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Şabanova Aysel**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Əhmədova Solmaz**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdullayev Afgan

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
professor)*

Abdiyeva Adila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
professor)*

Huseynzadeh Gulnar

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gasimov Rashad

*(Azerbaijan Police Academy Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanım

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
professor)*

ZeynalovmAsgar

*(Azerbaijan University of Languages, dr.hab.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, dr.hab.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, dr.hab., professor)

Hartmann Ziglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University
of Language, dr.hab., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, dr.hab., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, dr.hab., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

*(Minsk State Linguistic University, dr.hab.,
professor)*

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University dr.hab., professor)

Executive Secretary: **Shabanova Aysel**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Ahmadova Solmaz**

(Azerbaijan University of Languages)

Абдуллаев Камал (главный редактор)
д.ф.н., акад., действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Заместитель главного редактора
Гаджиева Айтен к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Абдуллаев Афган д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Абдиева Адила к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Алиев Азим к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Алиев Мамед д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Вейселли Фахраддин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Гасымов Рашад д.и.н.,
Полицейская Академия, Азербайджан

Газиева Месмеханым д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Гусейнзаде Гюльнар д.п.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Джафаров Амиль к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Зейналов Аскер д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманов Мухтар д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Исмаилов Биалал д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Кунина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Сабитова Айнур д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет

Беженару Людмила проф.,
Ясски университет, Румыния
Хартменн Зигленде проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков
Гоциридзе Давид,
проф. Тбилисского государственного
Университета, Грузия
Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический
Университет, Россия

Серткая Осман проф, доктор наук,
Стамбульский университет, Турция
Бондарев Александр проф., Московский
Государственный Лингвистический
Университет, Россия
Ковашеч Золтан проф., Будапештский
университет, Венгрия
Тарасевич Лариса проф., Минский
Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия

Ответственный секретарь
Шабанова Айсель

Корректор
Ахмедова Солмаз

Ирина Оруджева

Азербайджанский университет языков

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ СДВИГИ ПРИ ПЕРЕДАЧЕ АРХАИЧНОЙ ЛЕКСИКИ РОМАНА Л.Н.ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА» НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Ключевые слова: архаизмы, реалии, генерализация, конкретизация, переводческий сдвиг

Açar sözlər: arxaik sözlər, realilər, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, tərcümə fərqləri
Keywords: archaic words, realia, generalization, concretization, translation shift

Перевод является важнейшим средством обмена информацией между представителями различных языковых коммуникаций, принадлежащих к разным культурам. Художественная литература, в особенности, реалистическая проза, отражает объективную реальность, т.е. жизнь людей и окружающий их мир. Средства отображения объективной реальности могут отличаться в различных языках мира, однако в каждом языке существуют определенные элементы, являющиеся общими для каждого языка, это такие элементы, как сленг, диалектизмы, пословицы и поговорки, и т.д. Особое место среди подобных языковых явлений играют реалии, которые тесно связаны со спецификой национального языка и способствуют его обогащению.

Языковые реалии – это слова и выражения, отражающие культурные особенности языка и народа в целом, которые не встречаются в другом языке. Это лексические единицы, обозначающие названия предметов, понятий, явлений, присущих географической местности, культуре, материальной жизни. По словам Л.С.Бархударова реалии - это «... слова, обозначающие предметы, понятия и ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке. Сюда относятся слова, обозначающие разного рода предметы материальной и духовной культуры, свойственные только данному народу...» [1, с. 95].

Большой пласт реалий составляют слова, обозначающие общественно-политические реалии, в том числе и реалии, выражающие историко-социальные особенности народа, нации или страны. Данный вид реалий подразделя-

ются на слова, обозначающие: 1. административно-территориальное устройство, 2. органы власти и названия учреждений, 3. общественно-политическую жизнь, и 4. военные реалии. При этом все эти названия могут быть современными или носить исторический характер.

Задача передачи реалий, наряду с переводом фразеологизмов и сленга, является одной из самых трудных для переводчиков. Ситуация осложняется в случаях перевода исторических реалий, слов, не используемых в настоящее время, частично или полностью вышедших из употребления. Сталкиваясь с подобными ситуациями, переводчики вынуждены прибегать к различным переводческим сдвигам или трансформациям. В некоторых случаях переводчики нейтрализуют исторические реалии, заменяя их современными аналогами, или опускают их, что приводит к некоторым стилистическим потерям.

Так, в произведении великого русского писателя Л.Н.Толстого «Анна Каренина» читатель сталкивается с большим количеством исторических реалий, относящихся к социальной и общественно-политической жизни конца XIX века. К таким словам, в первую очередь, относятся реалии, означающие названия чинов царской России, а также титулы и обращения, бытующие в ту эпоху. Например, титул «князь» переведен при помощи аналога, существующего в англоязычных странах – «Prince». Подобным же образом, при помощи аналога, переведены и нижеследующие титулы: *граф Бейст* – *Count Beist*, *камердинер* – *valet*, а также обращения: *своего барина* – *his master*, *ваше превосходительство* – *your excellency*.

Проводя сравнительный анализ великого произведения Л.Н.Толстого и перевод на английский язык, выполненный Констанцией Гарнетт (Constance Garnett), нетрудно заметить, что множество реалий, называющих чины России того времени, имеют свои аналоги и в истории прошлых столетий в англоязычных странах. Некоторые такие слова переведены приблизительным переводом, так как обязанности и функции людей, занимающих эти должности, не всегда совпадают: *Писцы и служащие все встали, весело и почтительно кланяясь.* – *The clerks and copyists all rose, greeting him with good-humored deference.*

Самый большой интерес и затруднения для переводчиков, по понятным причинам, представляют собой реалии, уникальные для России восемнадцатого и девятнадцатого веков. К ним, в первую очередь, относятся военные чины, как, например, в следующем предложении:

Просительница, штабс-капитанша Калинина... – *The petitioner, the widow of a staff captain Kalinin...*

В предложении налицо перевод чина, существовавшего в царской России «штабс-капитан» калькированным “staff-captain”, так как данный чин отсутствует в англоязычных странах и в большинстве европейских стран. По-

мимо этого, в предложении введено добавление в виде слова «widow», которое становится явным из предыдущего контекста. Интересным переводческим решением является и лексическая замена слова «просительница» аналогичным по смыслу существительным “the petitioner”.

Похожим по классовой принадлежности существительное в следующем примере, реалия «камер-юнкер», переведена совершенно иным способом. Военный чин «камер-юнкер», существовавший в царской России, берет свое название от немецкого слова «Kammerjunker», дословно означающее «комнатный молодой дворянин», – это чин или звание, встречавшееся в армиях некоторых европейских государств, однако отсутствующее в англо-американской армии. В переводе на английский язык использована транслитерация, адекватно отражающая идею оригинала. Помимо этого, в оригинале разговорное просторечие «служака» передано приблизительным, описательным переводом «old veteran in the service». А для восполнения потерянной информации переводчик произвела добавление слова «board»:

Два товарища его, старый служака Никитин и камер-юнкер Гриневич, вышли с ним. – Two of the members of the board, the old veteran in the service, Nikitin, and the Kammerjunker Grinevitch, went in with him.

Большую группу слов-реалий составляют существительные, обозначающие административные деления России девятнадцатого века. Для передачи подобных лексических единиц переводчику пришлось прибегнуть к всевозможным сдвигам и переводческим трансформациям. Так, в предложении ниже выражение «земский деятель» передано приблизительным переводом при помощи аналога «a district councilor». Помимо этого, в оригинале содержится реалия – мера веса, принятая в России того времени – «пять пудов», которая была переведена при помощи форенизации, путем лексической замены выражения на англоязычную меру веса – «thirteen stone»:

...земский деятель, новый земский человек, гимнаст, поднимающий одною рукой пять пудов, скотовод и охотник и мой друг, Константин Дмитрич Левин, брат Сергея Ивановича Кознышева. – ... ‘a district councilor, a modern district councilman, a gymnast who lifts thirteen stone with one hand, a cattle-breeder and sportsman, and my friend, Konstantin Dmitrievitch Levin, the brother of Sergey Ivonovitch Koznishev.’

Подобным же образом передана мера длины в следующем примере, в котором, наряду с реалией «десятина» упоминается административная единица, характерная для царской России, «уезд», которая переведена при помощи более нейтрального слова «district»:

Хорошо, как у тебя три тысячи десятин в Каразинском уезде... – It’s very nice for you to have over six thousand acres in the Karazinsky district...

Интересным примером для анализа является нижеследующее предложение, в котором административное учреждение называется на иностранный манер, что было модно на тот период. Французское слово, произносимое героем романа, на письме представлено транслитерацией и это не представило трудности передать в переводе:

...это – средство для уездной coterie наживать деньжонки... Прежде были опеки, суды, а теперь земство, не в виде взяток, а в виде незаслуженного жалованья... – and on the other side' (he stammered) 'it's a means for the coterie of the district to make money. Formerly they had wardships, courts of justice, now they have the district council – not in the form of bribes, but in the form of unearned salary...

Административное деление России в восемнадцатом и девятнадцатом веках носило множество уникальных наименований, которые не всегда находят свое отражение в переводе, что приводит к некоторому снижению эмоциональной окраски вследствие того, что национальный колорит жизненного уклада царской России не всегда удается адекватно передать в переводе. В оригинале, наряду с названием территориальной единицы «губерния» в следующем предложении, нетрудно заметить и особенности разговорной русской речи тех времен. По вполне понятным причинам в переводе указанные особенности не передаются, они заменены современными английскими аналогами:

– Мы таки добились сведения из Пензенского губернского правления. Вот, не угодно ли... – 'We have succeeded in getting the information from the government department of Penza. Here, would you care?...'

В отличие от метода, примененного в вышеуказанном предложении, в следующем примере государственное административное учреждение, которое в те времена в России называли «присутствием», в переводе на английский язык передано переводческим приемом генерализация - словом «the office». Лексема «office» в английском языке может обозначать ряд учреждений, не обязательно административного и государственного характера. В современном русском языке слово «присутствие» в данном значении больше не употребляется, поэтому этот историзм в переводе утратил стилистический колорит:

Из присутствия есть бумаги? – 'Are there any papers from the office?'

В оригинале романа Л.Н.Толстого историческая реалья «присутствие», наряду со значением «государственное учреждение», также может означать и мероприятие, проводимое в нем, как, например, в нижеследующем примере. Однако в переводе произведено действие, обратное предыдущему примеру, метод конкретизации, наряду с лексической заменой:

Ну-с, господа... – И присутствие началось. 'Now, gentlemen...' And the sitting of the board began.

Еще в одном предложении та же самая лексическая единица «присутствие» также переведена при помощи аналога – «the board», но в составе словосочетания с поясняющим прилагательным «government», что вполне оправданно, так как указывает на то, что «присутствие» является государственным учреждением:

... но, несмотря на свою всегда разгульную жизнь, небольшие чины и нестарые годы, он занимал почетное и с хорошим жалованьем место начальника в одном из московских присутствий. - But in spite of his habitually dissipated mode of life, his inferior grade in the service, and his comparative youth, he occupied the honorable and lucrative position of president of one of the government boards at Moscow.

Таким образом, вполне очевидно, что одни и те же слова-реалии, которые могут представлять значительные трудности для перевода, все же поддаются адекватной передаче, производимой опытными, креативными переводчиками. Примеры, приведенные выше, а также нижеследующее предложение, в котором также умело переданы названия русских государственных учреждений, доказывают утверждение:

Место это он получил чрез мужа сестры Анны, Алексея Александровича Каренина, занимавшего одно из важнейших мест в министерстве, к которому принадлежало присутствие... – This post he had received through his sister Anna's husband, Alexey Alexandrovitch Karenin, who held one of the most important positions in the ministry to whose department the Moscow office belonged.

Исходя из вышеизложенного, можно с уверенностью утверждать, что не существует непереводаемых языковых элементов; лексическую единицу любого уровня возможно передать адекватно, но с использованием разнообразных методов переводческих трансформаций, таких, как перестановки, замены, генерализация, конкретизация, а также описательный, или поясняющий перевод. Именно к такой тактике прибегла переводчик романа Л.Н.Толстого «Анна Каренина» Констанция Гаретт и добилась достаточно высокой степени адекватности, несмотря на некоторые сдвиги объективного характера.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода). М.: Международные отношения, 1975
2. Влахов С., Флорин С. Непереводаемое в переводе. М.: Международные отношения, 1980
3. Толстой Л.Н. Анна Каренина. М.: Художественная литература, 1987

4. Galperin, I.R. Stylistics. M.: Higher School, 1977
5. Tolstoy L.N. Anna Karenina. Debenu. Planet PDF.
<http://www.planetpdf.com/>.

Xülasə

L.N.Tolstoyun “Anna Karenina” romanının ingilis dilinə tərcüməsində arxaik sözlərin verilməsində rast gəlinən tərcümə fərqləri

Dahi rus yazıçısı L.N.Tolstoyun “Anna Karenina” romanı ənənəvi terminləri, başlıqları, danışq frazaları ifadə edən arxaik sözlərlə zəngin olması ilə oxucuların diqqətini daha çox cəlb edir. Belə sözlər XVIII və XIX əsrlərdə çar Rusiyasının social reallıqlarını əks etdirdiyinə görə tərcümə prosesi zamanı onların istifadəsi müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Əsər Konstans Garet tərəfindən ingilis dilinə tərcümə olunarkən, belə leksik vahidlər oxucuların başa düşməsi üçün daha neytral sözlərlə əvəz olunmuşdur. Buna baxmayaraq, tərcümə yüksək adekvatlıq səviyyəsinə malik olmasını sübut edir.

Summary

Translation Shifts in Conveyance of Archaic Words into English from L.N.Tolstoy’s Novel “Anna Karenina”

The novel of great Russian writer L.N.Tolstoy “Anna Karenina” stands out by the abundant use of archaic words representing institutional terms, titles, and colloquial phrases. Conveyance of such words causes certain difficulties to translators, as these words reflect the social realias of tsarist Russia of the XVIII and XIX centuries. In the translation of the novel into English performed by Constance Garrett such lexical units were replaced by the more neutral words understandable by the readers. Nevertheless, the translation proves to have a high level of adequacy.

Феруза Мусаева
*Институт узбекского языка, литературы
и фольклора АН РУз, Узбекистан*

ЯЗЫК – ДИАЛЕКТ – КУЛЬТУРА

***Ключевые слова:** диалектальная лексика, лингвокультурная единица, концептуальная метафора, гендерная метафора*

***Açar sözlər:** dialekt leksikası, linqvokulturoloji vahid, konseptual metafora, gender metaforası*

***Keywords:** dialect vocabulary, lingocultural unit, conceptual metaphor, gender metaphor*

Диалект для его носителя – не только средство коммуникации, способ общения и выражения мысли. Это – идентификатор личности, способ самоутверждения. Ибо, в зависимости от того как говорит человек, можно определить откуда он, представителем какого говора или диалекта он является. На основе особенностей (фонетических, грамматических, лексических) своего языка человек соотносит себя с определенным языковым сообществом. С лингвокультурологической точки зрения, диалект как территориальная единица языка представляет собой аккумуляцию знаний культуры, так как «будучи сложной знаковой системой, язык может быть средством передачи, хранения, использования и преобразования информации» [2, с.12]. Поэтому в центре лингвокультурологических исследований стоит триада «язык – нация (национальная личность) – культура».

Узбекские диалектологи истоки узбекской диалектологии по праву связывают с именем великого среднеазиатского лингвиста Махмуда Кашгари и его книгой «Словарь тюркского языка», в которой приведены ценные сведения о языке различных тюркских племен. «Главная ценность работы Кашгари в том, что впервые в исследовании языков средневековых тюркских племен на основе лингвистических и ареальных методик была создана первая карта тюркоязычного мира, рассмотрены языковые и географические границы тюркских племен, особенности языковых контактов» [4, с. 301].

В свете формирования в узбекской лингвистике новой исследовательской парадигмы – антропоцентрической, где изучение языка осуществляется с учетом человеческого фактора, все более актуальной становится изучение территориальной единицы языка – диалекта, имеющего важную практическую ценность как аккумулятора культурных ценностей. «Народ в ходе своей

истории строил свой язык, закладывал в него то, что представлялось ему ценным в его внутренних и внешних судьбах, в его исторических и географических условиях, в процессе становления и роста духовной и материальной культуры для того, чтобы осмыслить мир и овладеть им» [1, с. 117].

Анализ диалектологических материалов узбекского языка свидетельствует о том, что диалекты по сравнению с литературным языком более ярче передают культуру народа, отражают его культурные ценности и особый способ восприятия мира. Например, при приветствии узбеки всегда спрашивают о здоровье друг друга, поэтому слова приветствия в узбекских диалектах сформированы на основе этого обычая. Например, во многих диалектах при приветствии спрашивают «Яхшимисиз?» (Хороши ли вы – как вы?), в Кашкадарье вопрошают «Зўрмисиз?» (Отличны ли вы – как вы?), а в Хорезме обращаются следующим образом: «Жонлимисиз?» (Оживлены ли вы – как вы?) Поэтому один из синонимов слова *саломлашмоқ* «здороваться» в узбекском языке происходит от слова «сўрашмоқ», который на русский язык можно перевести как «спрашивать друг у друга», то есть спрашивать друг друга о здоровье. А в литературном языке используется заимствованная из арабского языка форма приветствия «Ассалому алейкум», который можно перевести как «желаю здоровья». Желание здоровья человеку свойственно и приветствованию русского народа, поэтому в русском языке для приветствия используется повелительное наклонение глагола – «Здравствуйте». Происхождение диалектального глагола «омонлашмоқ» иканского диалекта узбекского языка в значении «здороваться» также связано с этим обычаем узбеков. Ибо, узбеки, здороваясь, спрашивают друг друга «Эсонмисиз? Омонмисиз?» (Живи-здоровы ли вы?) Поэтому иканцы употребляют слово «омонлашмоқ» в значении «здороваться» – т.е. «говорить «омонмисиз?»».

То, что каждое языковое сообщество реализует в языке собственное видение мира, можно продемонстрировать и на примере анализа концепта «обмывать» (синоним «праздновать») в узбекских диалектах. В диалектах узбекского языка данный концепт передается разными словами, что связано с их многовековой историей, укладом жизни и своеобразным образом мышления. Представители хорезмского диалекта передают его с помощью глагола *жўшмоқ* (кипеть, бурлить, бушевать). *Жўшасанми?* – вопрошают они. Слово *жўшмоқ* в литературном языке имеет значения: 1) кипеть, бурлить, бушевать; 2) взволноваться, возбуждаться, приходиться в восторг [6, с.157]. Безусловно, диалектальное значение «обмыть» восходит к первичным значениям данной лексемы. Хорезмский регион считается родиной «Авесты» – священной книги зороастрийцев, огнепоклонников, у которых праздник, торжество ассоциируется с огнем, бурными танцами вокруг него. Тогда как

у городского населения, например, ташкентцев, это значение передается словом *эримоқ*, что в переводе означает «таять». Не секрет, что городской образ жизни подразумевает строгий контроль денежных средств, ибо горожане вынуждены покупать всё, в отличие от жителей деревни, имеющих «свой огород», и поэтому очень трудно заставить горожанина раскошиться. Если же он решился на это, значит «его растопили». Ташкентцы говорят «*Бугун мен эрийман*» (Сегодня я «растаю», т.е. сегодня я что-либо обмою). А кашкадарьинцы говорят *ҳақ бераман*. Одно из значений слова *ҳақ* – оплата, вознаграждение. Жители южного региона Узбекистана (кашкадарьинцы, сурхандарьинцы) славятся широкой натурой, щедростью. Поэтому понятие «обмывать» у них ассоциируется с щедростью, т.е. преподнесением какого-либо подарка. Примечательно, что в литературном узбекском языке это значение передается словом *ювмоқ* (обмывать), которое никак не отражает ментальную картину узбекского языка, а является семантической калькой русского «обмывать».

Каждому народу свойственен самобытный национальный образ мышления... Каждый народ видит, слышит и наслаждается по-своему. (8, с.5). Следовательно, различное видение мира характерно и для диалектоносителей. Носители литературного узбекского языка и носители узбекских диалектов не только по-разному пользуются языком, но и по-разному реализуют в языке свои представления об окружающем мире. Рассмотрим передачу понятия «дарить деньги на свадьбе» в узбекских диалектах. Танцы являются неотъемлемой составной частью всех узбекских свадеб. Танцуют гости, родители, молодожены. Обычай дарить деньги танцующим также существует почти у всех диалектальных групп. Однако представители разных диалектов по-разному передают это, так как по-разному видят этот процесс. Например, основная часть узбекских диалектов передает этот процесс глаголом *қистир-қистир*, потому что деньги танцующим обычно подсовывают, прикрепляют к тюбетейке. Глагол *қистирмоқ* имеет значение «всунуть, подложить». А наманганцы видят конец этого процесса: когда танцующий после танца подсовывает свои деньги другому танцующему, а тот в свою очередь следующему. Таким образом, деньги ходят по кругу, поэтому наманганцы называют их *саргардон* – слово, заимствованное из таджикского языка, означает «блуждающий, мытарящийся».

Языковые сообщества не только по-разному видят, репрезентируют в языке увиденное, но и по-разному слышат. Поэтому могут различаться даже слова, образованные на основе звукоподражательных слов. Например, Н.Махмудов пишет: «узбек звук, издаваемый цыпленком, слышит как «жип-жип», поэтому называет его *жу́жа*, а русский человек слышит его как «цып-

цып», поэтому обозначает его словом *цыплёнок*» (8, с.5). По-разному слышат не только разные народы, но и различные диалектоносители одного народа. Например, основная масса узбекского народа звук, издаваемый индюком слышит как «курк-курк», поэтому называет его «курка», а отдельные диалекты Самаркандского региона слышат этот звук в форме «гул-гул», поэтому индюка в этих диалектах называют *гулгултовук*, т.е. «курица, издающая звук гуг-гул». Или же проанализируем диалектальные глаголы со значением «клеветать, сплетничать». Например, жители кишлака Камай Кашкадарьинской области звуки во время сплетни слышат как «Ғит-Ғит», поэтому действие «сплетничать» образуют от данного звукоподражательного слова – *гитгитламоқ* [9, с.448]. А сельчане из кишлака Давтош понятие «оговаривать, сплетничать, натравливать» обозначают словом *кишкишламоқ*, поскольку звуки, издаваемые во время сплетен, слышат как «киш-киш» [9, с.149]. Стоит особо отметить, что в литературном узбекском языке значение «натравливать» обозначается словом *гижгижламоқ*, который тоже происходит от звукоподражательного слово – гиж-гиж.

Одним из действенных способов познания мира является метафора [7, с.5]. Метафоры – это понимание и переживание сущности (thing) одного вида в терминах сущности другого вида [6, с.27]. По мнению В.Н.Телия, метафора успешно выполняет роль призмы, через которую человек видит мир, ибо метафоры проявляются национально-специфичным образом во фразеологическом фонде языка, а также в мифологемах, архетипах и т.д. Анализ диалектальных метафор показывает, что носители диалектов воспринимают окружающий ярко согласно моделям, принятым в их языковом сообществе; оценка языковых явлений происходит через их собственную призму мышления. Большинство диалектальных метафор непосредственно связаны с образом жизни народа, повседневным бытом. В силу того, что узбекский народ издревле занимается скотоводством (наряду с земледелием), лексика узбекского языка изобилует единицами, непосредственно связанными с названиями животных, образованными от слов, касающихся скотоводства. В свою очередь, большинство из них являются продуктами вторичной номинации – метафорами. Например, узбекское слово «отланмоқ» происходит от слова «от» лошадь и вначале обозначало действие снаряжения лошади. На основе этого значения позднее появилось метафоричное значение «собираться в дорогу», «готовится». Аналогичным образом происходит и диалектально слово «отқармоқ» иканского диалекта в значении «выполнить все на высочайшем уровне». В «Словаре тюркских языков» Махмуда Кашгарского это слово зафиксировано в значении «усадил верхом на коня» [3, с.134]. Следовательно, иканцы понятие «выполнить все на высоком уровне» ассоциируют с уме-

нием усадить кого-либо на коня. В хорезмском диалекте, для выражения понятия «быть бдительным, настороженным» также используется слово, связанное с животноводством, а точнее коневодством – «айилмоқ». Айил – это подпруга для лошади, широкий ремень, затягиваемый под брюхом лошади и служащий для укрепления седла или седёлки, следовательно «айилмоқ» изначально означало «затянуть подпругу», а затем хорезмцы начали употреблять его в переносном значении. Подобные метафоры глубоко проникли в нашу речь; иногда «трудно обнаружить, что метафора что-то скрывает, не осознается даже сама метафора. Это настолько привычный способ восприятия языка, что иногда трудно представить себе, что что-то здесь не соответствует реальности». [6, с.32].

Особую лингвокультурную ценность имеют гендерные метафоры – «метафоричное слово и словосочетание, употребляемые лишь относительно определенного пола» [10, с.23]. Метафоричное изображение женщин или мужчин также базируется на национальных ценностях, народных традициях, сформированных в течении тысячелетий. Например, для обозначения мужчины, мальчика узбекский народ использует метафору «чинара»: *Чиройинг борида, чинорингни топ* (Пословица). [13, с. 489]. А представители хорезмского диалекта для образного выражения мужчины используют название дерева с не менее раскидистой и густой кроной – «гужум» (вид кайрагача): *...бу муаттар гулианда Курбон Муҳаммадризо деган ... гужум бор.*

В целом, из выше изложенного следует, что узбекские диалекты дают широкий материал для изучения связи языка и культуры, выявления механизмов национального восприятия окружающей среды. В этом плане, для современных лингвокультурных исследований следует все больше привлекать диалектальный материал.

Литература:

1. Вейсгербер Л. Родной язык и формирование духа / Л. Вейсгербер. – М.: Астрель, 1993. 387 с.
2. Воробьёв В.В. Лингвокультурология. М., 2006. с. 112.
3. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. (Ғ.А.Абдурахмонов ва С.Муталлибов иштироки ва таҳрири остида). – Тошкент: Фан, 1967, 550 с.
4. Исабекова У.К. Махмуд Кашгари – основоположник ареальной лингвистики // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – №8. с. 301–308.
5. Кошғарий Махмуд. Девону луғат-ат-турк. 1-жилд. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2016.
6. Лакофф Дж. Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. – М.: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.

7. Махмудов М. Термин, бадий сўз ва метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – №4, с.3–8
8. Махмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. – №5. – С.3–12.
9. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – 468 б.
10. Худойберганава Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент, Турон-замин-зиё, 2015. – 42 б.
11. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – с. 372.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 672 б.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – с. 608.

Xülasə

Dil – dialekt – mədəniyyət

Verilmiş məqalədə özbək dilində işlənən dialekt sözlərin lingvokulturoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Özbək dilində işlənən dialekt metaforaların öyrənilməsi əsasında müəllif, dünyanın dialektal mənzərisinin əsas xüsusiyyətlərini və ətraf aləmin dərk edilməsində dialektlərin rolunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Summary

Language – Dialect – Culture

In this article, the author provides a linguocultural analysis of dialectal units of the Uzbek language, and a special vision of the world of dialect carriers is substantiated. On the base of studying dialectal metaphors of the Uzbek language, main features of the dialectal language picture of the world are characterized, the role of the dialect in the perception of the surrounding world is substantiated.

Севда Алекберова
Азербайджанский университет языков

МЕТАФОРЫ ЛЮБВИ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: *концептуальная метафора, когнитивная лингвистика, любовь, когнитивная метафора, структурная метафора*

Açar sözlər: *konseptual metafora, koqnitiv dilçilik, sevgi, koqnitiv metafora, struktur metafora*

Key words: *conceptual metaphor, cognitive linguistics, love, cognitive metaphor, structural metaphor*

Джордж Лакофф в своей книге «Women, Fire and Dangerous Things» объясняет: «Без нашей способности к категоризации мы бы вообще не функционировали ни в физическом мире, ни в наших социальных и интеллектуальных жизнях» [1, с.6]. Мы не можем понять вещь, не проследив ее происхождение или не поместив ее в какое-то умственное хранилище вместе с теми вещами, на которые она больше всего похожа. При этом мы накапливаем огромное количество сущностей и характеристик различных понятий (в форме категорий) и формируем наши знания по частям в течение нашей жизни. Позже мы опираемся на эти знания при изучении и классификации неизвестных понятий. Когнитивная лингвистика изучает существующие корреляции между человеческими процессами познания и образами внешнего мира. В начале восемнадцатого века британская школа философов, среди которых были Джон Локк, Дэвид Хьюм, Джордж Беркли, Дэвид Хартли и Джон Стюарт Милль, предложил следующее: «Мысль регулируется двумя законами. Одним из них является смежность: идеи, которые часто воспринимаются вместе, ассоциируются в уме. После этого, когда активируется одна, активируется и другая. Другой закон подобен: когда две идеи похожи, то, что было связано с первой идеей, автоматически ассоциируется со второй» [2, с.113]. Однако главной задачей философов было проследить происхождение разума, поскольку они полагали, что «разум отделен от тела и не зависит от него» [1, с.9]. По предложению Элеаноры Рош теории прототипов, утверждающей, что категории могут быть представлены с помощью лучших примеров, которые она назвала «прототипами», подчеркивается тот факт, что «... такие вопросы, как нейрофизиология человека, движение человеческого тела и специфические способности человека воспринимать, формиро-

вать ментальные образы очень влиятельны в человеческих процессах категоризации ...». [3, с. 578].

Следуя ее шагам, Джордж Лакофф понимает категоризацию как: «... вопрос как человеческого опыта, так и воображения - восприятия, двигательной активности и культуры с одной стороны, и метафоры, метонимии и ментальных образов с другой» [1, с.8]. Таким образом, интерпретируя категории как смесь эмпирического и образного, Джордж Лакофф вместе с Марком Джонсоном предлагают теорию когнитивной метафоры, которая должна была прояснить отношения между эмпирическим и образным в нашей концептуальной системе. Теория когнитивной метафоры основана на предположении, что метафора - это не вопрос простого языка, а теория мысли и познания. Лакофф и Джонсон утверждают, что метафоры являются неотъемлемой частью нашего знания и, следовательно, не могут быть легко объяснены с точки зрения нашей «коммуникативной компетенции» [4, с.12]. Как мы понимаем эмоции? В классической теории категорий эмоции рассматриваются как «не имеющие концептуального содержания» [1, с.327]. Тем не менее, некоторые из них должны быть, поскольку мы можем представить и выразить, что именно мы чувствовали, когда были разочарованы, счастливы или влюблены раньше. В зависимости от ситуации наши лицевые мышцы реагируют по-разному. Голосовые связки и интонация могут передать то, что мы чувствуем в определенный момент. Кроме того, должно быть какое-то изображение, которое также хранится в нашем разуме, к которому мы можем сознательно обратиться и предоставить формулировку.

Рассмотрим структурные метафоры. Лакофф и Джонсон во введении к своей книге

Metaphors We Live by заявляют: «Наша обычная концептуальная система, с точки зрения которой мы и думаем, и действуем, носит фундаментально метафорический характер» [5, с.3]. Давайте возьмем метафору LOVE IS WAR (ЛЮБОВЬ - ВОЙНА), который является примером структурной метафоры, наиболее продуктивным типом в когнитивной метафоре [5, с.49].

He is known for his many rapid conquests // Он известен своими частыми победами// O bir çox qələbələrini ilə tanınır;

He overpowered her// Он сломал ее сопротивление// O onun müqavimətinə ni pozdu;

He made an ally of her mother// Он нашел союзника в лице ее матери// O, onun anasının üzündə müttəfiqini gördü.

He is slowly gaining ground with her// Он постепенно ее завоевывает// O, onu yavaş yavaş fəth edirdi.

Все английские, русские и азербайджанские выражения, приведенные в качестве примеров в этой статье, близко соответствуют друг другу; более того, они являются почти буквальными переводами друг друга, которые часто используются на этих языках. Эти примеры ясно показывают, что мы говорим не только о любви с точки зрения война. Мы действительно можем бороться за человека, чтобы сохранить отношения. Любая война предполагает две разные стороны, между которыми идет борьба, мы видим одну и ту же ситуацию в браке: либо партнеры могут атаковать друг друга (конкуренция между мужчиной и женщиной), либо враги могут исходить извне. В конце концов, кто-то получает трофей. Есть ли основания думать о любви с точки зрения войны? Если мы вернемся в мир животных, то сможем найти там, то же соревнование: представители мужского пола сражаются и соревнуются друг с другом, чтобы привлечь женщину. К счастью, люди изобрели «более совершенные методы для того, чтобы проложить свой путь», и война – одна из них. Как указывает Лакофф, человеческий конфликт проходит точно такие же этапы, как борьба между животными: «создание и защита территории, нападение, отступление и сдача» [5, с.62]. То, как мы действуем, прямо выражено в нашем языке, поэтому метафора «ЛЮБОВЬ – ВОЙНА» отражает одну из сторон этого чувства, а именно, борьбу [5, с.61-68].

Метафора LOVE IS WAR заставляет нас думать, что этот аспект любви, а именно WAR, присутствует как на английском, на русском языке так и на азербайджанском, кроме того, языки выработали схожие способы выражения. Если мы говорим о любви, как показывают приведенные выше примеры, на английском, на русском либо на азербайджанском языке «мы не будем воспринимать метафорически, а будем использовать обычный повседневный язык, соответствующий ситуации» [5, с.51]. Тем не менее, есть некоторые примеры того, как эта метафора может привести к образному выражению: *To fight/ сражаться, an ally/союзник, to overpower/ одержать верх, to gain ground/ иметь успех, battalions/ батальоны* и т.д., Являются примерами того же самого определяющего домена, что и ВОЙНА [5, с.61-68]. Мы последовательно используем терминологию ВОЙНА, когда говорим о чувстве. Помня, что «сущность метафоры – это понимание и переживание одного вида вещей с точки зрения другого», мы можем сказать, что ЛЮБОВЬ «частично структурирована, понята» [5, с.5]. Мы говорим «частично», потому что каждая метафора имеет свои «использованные» и «неиспользованные» части, мы не переносим все характеристики из области ВОЙНА в область ЛЮБОВЬ, но только некоторые из них предполагают метафору о любви, о которой мы даже не подозреваем, говорим о любви таким образом, потому что

мы думаем о ней таким образом - и мы действуем в соответствии с тем, как мы думаем о вещах» [5, с.52-59].

Любовь, как и другие чувства и эмоции, является достаточно абстрактной. Нам трудно понять эти концепции без метафоры. Согласно Лакоффу, мы концептуализируем более абстрактную концепцию с точки зрения более конкретной, «нефизической с точки зрения физического» [5, с.59]. Способность справляться с абстрактными понятиями является доказательством и результатом адекватного развития личности. Ребенок начинает понимать механизмы метафоризации довольно рано, поскольку последний имеет свое происхождение в нашем самом базовом физическом опыте. Структурные метафоры весьма условны, мы должны изучать их, приобретая или изучая язык. Они происходят, как утверждает Лакофф, из «научных» или «народных» теорий. «Научные» теории основаны на доказанных предположениях, таких как то, что огонь заставляет воду кипеть, что солнце греет землю и т. д. [1, с.35-40]. Таким образом, метафора «ЛЮБОВЬ К ПИСЬМУ» могут быть научно объяснены следующим образом: когда мы в любви, мы возбуждаемся, сердце бьется быстрее, мы становимся горячими, нервными, иногда даже краснеем. Повышается температура тела, что позволяет нам увидеть связь между ЛЮБОВЬЮ и ТЕПЛОМ через сходство физического опыта. Теория «народа» предполагает, как, например, в русском и в азербайджанском языке, что, когда мы влюбляемся, мы обычно становимся глупыми и рассеянными. Например, *Потерял голову от любви, Sevgidən başını itirdi* (он потерял голову из-за любви), этот пример идеально подходил бы под метафору «LOVE IS MADNESS (ЛЮБОВЬ – СУМАСШЕСТВИЕ)» Несмотря на то, что нет научных доказательств, доказывающих, что человек, находясь в любви, обязательно теряет рассудок, эта «народная» вера нашла свое выражение в форме пословиц и поговорок. Иногда «народные» теории могут прямо противоречить фактам научного исследования.

ЛЮБОВЬ ЕСТЬ ВОЙНА - не единственный пример структурных метафор любви. Есть и другие, которые рассматривают различные аспекты чувства, некоторые из них существуют как на английском, так и на русском языке, другие - нет. LOVE IS MADNESS (ЛЮБОВЬ – СУМАСШЕСТВО):

I am crazy about her / Я от нее без ума / Mən onu qərəndə, aqlım başımdan çıxır.

She drives me out of my mind / Она сводит меня с ума / O məni dəli edir.

He constantly raves about her / Он постоянно бредит о ней / O daim onun haqqında danışır

He has gone mad over her / Она свела его с ума / O onu dəli edir

I am insane about her / Я схожу по ней с ума / Mən onun üçün dəli – divanə olmuşam [5, с.49]. Дикие, безумные, злые и сумасшедшие хорошо известны нам, у нас нет никаких трудностей в указание наших чувств или поведения, когда мы испытываем какие-либо из этих эмоций или психических состояний. Кроме того, мы осознаем тот факт, что каждая из этих эмоций немного отличается от других, и что некоторые из них вызывают более сильные чувства, чем другие. Безумие со всеми его последствиями относится к нашим самым естественным и базовым переживаниям и поэтому дает нам ключ к пониманию того, как мы относимся к любви. Существование одной и той же метафоры предопределено во многих языках, потому что она включает в себя наши самые основные инстинкты и реакции, это неотъемлемая часть нашего развития. LOVE IS MAGIC (ЛЮБОВЬ ЕСТЬ МАГИЯ) :

She cast her spell over me / Она меня околдовала / O, tənə cəlb etdi

The magic is gone / Волшебство исчезло / Sihir yoxa çıxdı

I was spellbound / Я был очарован / Mən heyran qaldım

She had me hypnotized / Она загипнотизировала меня / O tənə hipnoz etdi

I am charmed by him / Он очарован ее шармом / Mən onu görəndə valeh olduram.

She is bewitching / Она околдовывает / O cəlb edir [5, с.49]. Веками люди увлекались вещами, связанными с магией, поскольку она давала объяснение для неизвестного. Мы вряд ли узнаем, как возникает ощущение любви, поэтому мы называем это магическим. Эта метафора чрезвычайно продуктивна в русском языке, более того, глагол очаровывает (имеется в виду загипнотизировать, произносить заклинания) чаще всего используется, когда речь идет о способности женщин очаровывать мужчин, а не наоборот. «В славянской мифологии женщины, как полагают, имеют власть над силами зла, тьмы и болезней», это объясняет древнерусскую традицию матриархата, где женщины действовали как посредники между своими мужьями и древними богами [6, с.97].

LOVE IS A PATIENT (ЛЮБОВЬ – ПАЦИЕНТ):

This is a sick relationship / Это слабый союз / Bu zəif birlikdir

They have a strong, healthy marriage / У них крепкий прочный брак / Oların güclü və sağlam bir evlilikləri var

We are getting back on our feet / Мы приходим в себя / Həyatımıza gəlirik

Their marriage is on its last legs / Их брак доживает последние дни / Evlilikləri son günlerini yaşayır

It is a tired affair / Это изнуренный союз / Bu, əldən düşmüş bir birlikdir

It takes time to cure one's heart / Требуется время, чтобы вылечить больное сердце / Birinin ürəyini müalicə etmək üçün vaxt lazımdır [5, с.49]. Боль-

шинство из нас знает, что значит быть больным, это очень важный опыт для всех людей, поэтому мы можем понять этот аспект любых отношений. В русском языке *есть выражение Я больна не вами*, дословный перевод *Я не болен из-за вас*, что в английском и в азербайджанском языке означает *I am not interested in you/ Mən sizin ilə maraqlanmıram*.

LOVE IS A JORNEY (ЛЮБОВЬ ЭТО ПУТЕШЕСТВИЕ)

Look how far we have come/ Посмотри как много мы достигли / Вах nə qədər biz əldə etdik

We are at a crossroads / Мы на перепутье / Biz bir döniş nöqtəsindəyik

We shall just have to go our separate ways / Нам нужно идти каждому своим путем / Hər kəs öz yolunla getməlidir.

I do not think this relationship is going anywhere/ Наши отношения зашли в тупик / Bizim münasibətlərimiz çıxılmaz vəziyyətə gəlib

Where are we? / Где мы? / Biz haradayıq?

We are stuck / Мы застряли / Biz ilişdik qaldık

We have gotten off the track / Мы сошли с пути / Biz yolumuzu azdıq [5, с.44-45].

”The course of true love never did run smooth” (Шекспир). ”Love (...) is looking outward together in the same direction” (Антуан де Сент-Экзюпери).

Стивен Пинкер в своей книге «How the Mind Works» указывает ”We are using space and motion as a metaphor for more abstract ideas (Мы используем пространство и движение в качестве метафоры для более абстрактных идей)” [2, с. 352]. Это объясняет, почему метафора «Любовь - это путешествие» так часто используется в английском и русском языках при разговоре о любви. Однако в английском языке эта метафора не является однородной по своей природе, поскольку относится к различным видам путешествий. «Car trip: *It's been a long, bumpy road*; Train trip: *We've gotten off the tracks*; Sea voyage: *Our marriage is on the rocks*”, тот факт, что они являются метафорами путешествия, делает их связными» [5, с.45]. Из-за богатства английской морской традиции, многие выражения в английском языке содержат элемент «морское путешествие».

LOVE IS A PHYSICAL FORCE (ЛЮБОВЬ - ФИЗИЧЕСКАЯ СИЛА):

I could feel the electricity between us / Я мог чувствовать разряды между нами / Aramızdaki elektriki hiss edə bildim

I was magnetically drawn to her / Меня к ней притягивало/ Mən ona cəlb oldum

They are uncontrollably attracted to each other / Их неконтролируемо тянет друг к другу / Olar kontrol edilemez şəkildə birbirlerine tutulurlar

*His whole life revolves around her/ Вся его жизнь вращается вокруг нее /
Bütüün həyatı onun ətrafında dönür*

*There is incredible energy in their relationship/ В их отношениях
невероятная энергия/ Onların münsibətlərində inanılmaz enerji var.*

[5, с.49]. Эти метафоры естественным образом возникают из нашего осознания внешнего мира. Благодаря революционным открытиям таких ученых, как Ньютон, Эйнштейн и другие, мы узнали о природных силах, магнетизме, электричестве, гравитации и т. д. Кроме того, мы можем наблюдать, измерять и испытывать их, а через них мы можем определять и измерять силу наших эмоций.

LOVE IS WINE (ЛЮБОВЬ – ВИНО). Эта метафора очень часто используется в русском и азербайджанском языках:

Пьян от любви / Sevgidən sərxoşdur / Drunk with love.

*Ее взгляд меня пьянил / Onun baxışları məni sərxoş etdi / She gave me a
fuddling/exhilarating look.*

Дурманящий запах / Sərxoş edici qoxu / Fuddling smell и т.д. Здесь мы видим восточное влияние, где одна и та же метафора очень продуктивна: Такие выражения как *Пьян без вина, tünd şərab, sərxoşum* можно встретить в песнях и в стихах, как на азербайджанском, так и на русском языке. Та же метафора встречается в стихах Омара Хаяма (таджикского поэта). Русские еще больше развили латинское выражение «In vino veritas» (правда в вине) под восточным влиянием, в результате этого развития появилась метафора ЛЮБОВЬ - ВИНО.

LOVE IS A CULT (ЛЮБОВЬ – КУЛЬТ):

Раба любви / The slave of love/ Sevginin küləsi

Я преклоняюсь перед тобой/ I worship you/ Mən sənin qarşında baş əyirəm

Я у твоих ног/ I am at your feet/ Mən sənin ayaqlarının altındayam

В русском и в азербайджанском языке эта метафора продуктивна благодаря образу женщины-хранителя. Она заботится о больных и тех, кто был влюблен, она является символом счастливого брака.

Основная цель всех структурных метафор заключается в том, чтобы представить, как мы концептуализируем более сложные понятия, такие как чувства, с точки зрения более конкретных, физически опытных понятий. «Исходная область - ЛЮБОВЬ - это понятие высшего уровня, понятие довольно абстрактное. Напротив, наши основные метафоры «Война», «Безумие», «Пожар», «Хрупкий объект» и т.д. Можно назвать концепциями базового уровня, понятиями, которые богаты информацией и богаты традиционными ментальными образами. Давайте назовем метафоры, основанные на таких понятиях, «метафорами базового уровня» [1, с.406].

Мы обсуждали, что существует система, согласно которой мы структурируем нашу концептуальную сферу, метафоры являются связными, даже если они не однородны по своей природе. Разные структурные метафоры любви представляют разные аспекты этого чувства, без этих метафор невозможно было бы осознать все оттенки такой абстракции, как любовь. Метафоры не являются чем-то реально существующим во внешнем мире, но они становятся реальными для нас, потому что именно через них мы создаем наше субъективное значение объективных событий и вещей.

Литература

1. Lakoff, George. 1990. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Pinker, Steven. 1997. *How the Mind Works*. New York: Norton.
3. Rosch, E. and Mervis, C. B. (1975). Family resemblance studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology*, 7, 573-605 .
4. Finegan, Edward. 1999. *Language: Its Structure and Use*. 3rd ed. Heinle & Heinle.
5. Lakoff, George, Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago: University of Chicago Press.
6. Грушко, Е.А.; Ю.М. Медведев. 2003. Мифы и Легенды Древней Руси. Москва: Эксмо.

Xülasə

İngilis, rus və Azərbaycan dillərində sevgi metaforaları

Summary

Love Metaphors in English, Russian and Azerbaijani Languages

Until the advent of the famous studies of Lakoff and Johnson (1980), conceptual metaphors have long gone unnoticed. Metaphors are not just a matter of style, they are an inevitable part of our conscious as well as unconscious thinking and actions, even if we are not aware of their existence. We get the opportunity to express our inner thoughts. Love is an emotional experience that causes many source domains, and this is reflected through various patterns of images. The theory of conceptual metaphors by Lakoff and Johnson was adopted because it explains that our conceptual system plays an important role in our everyday realities.

DESKRIPTİV DİLÇİLİKDƏN TRANSFORMASİON QRAMMATİKAYA

Açar sözlər: transformasiya, deskriptiv, qayda, model, müstəqim tərtibçilər

Key words: transformation, descriptive, rule, model, phrase-structure

Ключевые слова: трансформация, дескриптивный, правило, модель, непосредственно-составляющие

Törədici dilçiliyin köhnəlmiş adı, eləcə də törədici qrammatikanın adlarından biri olan [11] transformasion qrammatikanın yaranması XX əsrin 50-ci illərində təsadüf edir. Bu dövr qrammatik modelləşmənin inkişafında yeni mərhələ idi. Deskriptiv qrammatik modeldə qüsurların olduğu aşkar olunmağa başlanmışdı. Bu qüsurlar deskriptiv modelin ayrı-ayrı hissələrində deyil, ümumi konsepsiyanın düzgün qurulmamasında idi. “Dilin deskriptiv təsviri dil vahidlərinin paradiqmatik əlaqələrini təhlilə cəlb etmir, yalnız linqvistik vahidlər arasında xətti və ya distributiv münasibətləri qeydə alır, distributiv metodika isə dilin ünsürlərinin seçilməsi və təsnifinin mürəkkəb qaydalarına bərabərləşdirilirdi” [7, s.67]. Bu dövrü müəyyən qədər durğunluq dövrü adlandırmaq olardı, belə ki, alınan nəticələr dilçiləri təmin etmir, bu istiqamətdə yeni əsərlər nəşr olunmurdu. Nəşr olunan ədəbiyyata nəzər salsaq, toplanmış elmi məlumatları yekunlaşdıran vəsait, müntəxəbat və ümumi kurslar idi.

Amerika deskriptiv dilçiliyin iflası səbəbləri haqqında çox fikirlər söylənilmişdir. Bəzən bu fikirlərdə ziddiyyətə də rast gəlmək olar. Bu da məlum məsələdir, yəni onun yaranması, inkişafı və süqutu da normal bir hadisədir. Gənc qrammatiklər köhnə dilçiliyə qarşı çıxmışdılar, sonradan onların ideyaları da köhnəldi, yeniləri yarandı. Dil necə daima inkişafdadırsa, dilçiliyin də bir yerdə durmadığını müşahidə etmək olar. Köhnə ideyalar yenilərlə əvəz olunmalıdır və bu da inkişafın nəticəsidir.

Bildiyimiz kimi, transformasion model ilk dəfə Z.Hərris tərəfindən irəli sürülmüşdür. Törədici qrammatikanın transformasion modelinin yaradılması üzərində onun şagirdi N.Çomski işləyirdi. Çomskinin ideyası nədən ibarət idi? Ayrı-ayrı dillərdə cümlənin strukturları haqqında müəyyən vacib ümumiləşdirmələri cümlənin səthi strukturu əsasında irəli sürmək çox çətin idi, amma bu ümumiləşdirmələr nəzəri çərçivədə rahatlıqla ifadə oluna bilərdi. Eyni fikirləri 1886-cı ildə L.Tenyer də söyləmişdi. O belə hesab edirdi ki, səthi strukturda cümlələr müxtəlif quruluşa malik olsalar da, dərin strukturda müxtəlif dillərin materialları əsasında onların sxemlərinin eynidir [10]. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, törədici

qrammatika bir çox əsərlərdə linqvistik tipologiya ilə müqayisə olunmuşdu [3, s.10]. Keçən əsrin 50-ci illərində N.Çomski transformasion təhlil metodunu yəhüdi dilinə tətbiq edir, sonradan o, Z.Hərrisin sxemindən imtina edir və transformasiyanın daha mücərrəd anlayışını hazırlaşmağa çalışır. N.Çomski subyekt və predikata bölünən ənənəvi qrammatik normanı bərpa etmək istəyində olur [1, s.79].

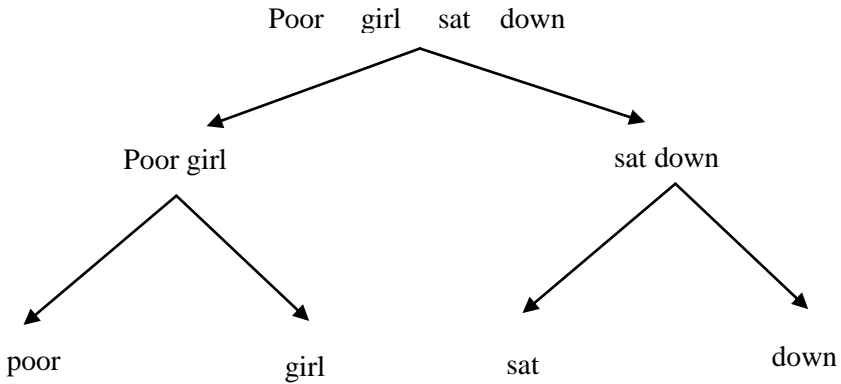
Onun qrammatik konsepsiyası deskriptiv dilçilik müddəaları əsasında olsa da, onlardan əsaslı fərqlənirdi. N.Çomskinin ideyaları az bir müddətdə dünyaya yayıldı. Törədici yanaşma dilin necə mənimsənilməsi müşahidəsi ilə başlanır. Bu müşahidəyə əsasən, birinci dil daşıyıcısında olan linqvistik intuisiya danışmaq üçün dil strukturlarının qurulması üçün yetərli deyildir, belə ki, bu strukturlar mürəkkəbdir. Bununla belə, mümkün cümlələr dəsti məhduddur. Onda belə bir sual doğur ki, uşağın tam formalaşmamış linqvistik təcrübəsi onu mürəkkəb və sonsuz müxtəlifliyi qurmağa imkan yarada bilər. Heyrətamiz bir hadisədir ki, uşaq nəinki qrammatik olmayan cümlələri qurmur, həm də qurduğu zaman düzgün olmayan cümlələri bir də yenidən demir. Bu strukturlar və məhdudiyyətlər anadangəlmə ola bilməz, belə ki, bioloji valideynlərin dili və ya linqvistik əhatəsi müxtəlif ola bilər. Bu problemi həll etmək üçün törədici qrammatika mənimsəmə, öyrənmə prosesində əldə olunmayan, lakin insanda anadangəlmə olan universal qrammatikanı irəli sürür. Dilin generativ öyrənilməsi məqsədi bu universal qrammatikanı aşkar etməkdən ibarətdir [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Hərris transformasion metodu deskriptiv metoda əlavə kimi nəzərdə tutmuşdu. O belə hesab edirdi ki, transformasion metod təhlildə olan boşluğu doldura biləcək. Alim üçün transformasion metod əvvəllər dilin təsvirinin ümumi deskriptiv təsvir proqramının bir hissəsi idi. Transformasion təhlil cümlələri cümlələrdən təşkil olunmuş kimi təsvir edir [5, s.472].

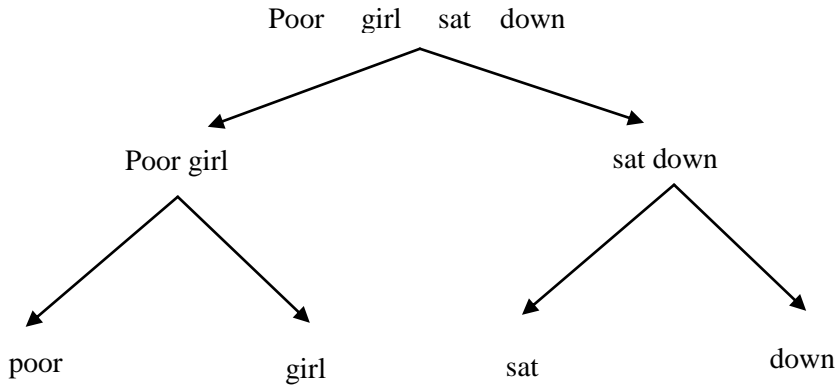
Deskriptiv dilçi modelləşməni induksiya metodu ilə həyata keçirir, törədici qrammatik isə deduksiya üsulu ilə yaradılır. Deduktiv üsulla yaradılan model bu və ya digər dilə tətbiq olunur və onun materiala adekvat olması dərəcəsi aşkarlanır. Bu modellə dilin düzgün cümlələri yarada bilirsə və dil daşıyıcıları üçün cümlələr arasında məna fərqləri həmin modelin terminlərində təsvir edilə bilirsə, onda həmin model dilə adekvat sayıla bilər. Törədici qrammatika materiala verilir, sonra onların adekvat dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Bu prinsiplər obyektin riyazi modelinin deduktiv qurulmasında müasir elmin tələblərinə cavab verir.

N.Çomski tərəfindən yaradılan birinci model yalnız sözlərin xətti ardıcılığını nəzərdə tutur, soldan sağa cümlələri törədir və dili vəziyyətin sonlu sayda olan sistemi kimi təsəvvür edir. Bu modelin adekvatlığını yoxladıqdan sonra o belə qərara gəlir ki, mark prosesinin mexanizmlərinə əsaslanaraq ingilis dilinin qrammatikasını qurmaq olmaz.

Sonra o, ikinci model – törədici mexanizmin tədqiqinə başladı, bu mexanizmin əsasında ifadə strukturları qrammatikası durur. Azərbaycan dilindəki tərcümələrdə bu MT (müstəqim tərtibçilər) qrammatikası kimi verilir. “Müstəqim tərtibçilər” anlayışını ilk dəfə L.Blumfeld irəli sürmüşdü [2]. Müstəqil tərtibçilər terminlərdə cümlənin struktur təsviri transformasion törədici qrammatikanın mexanizminin əsas hissəsi və formalaşma obyektinə çevrildi [9, s.223-225]. MT terminlərinə əsasən konstruksiyanın açılması omonimik söyləmlərin tapılmasına xidmət edir. MT çıxarılması ünsürlər zəncirinə müəyyən vahidlərin əlavəsi və qoyulması vasitəsilə bir konstruksiyanın digər konstruksiya ilə dəyişməsi kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Transformasion təhlil MT terminlərində təsvir metodikasının davamı kimi göstərilir [7, s.112].

MT üzrə təhlil söz, söz birləşməsi və cümlənin strukturunu göstərə bilər. O, hər hansı mürəkkəb dil vahidinin iki müstəqim tərtibçilərə bölünməsinə ehtimal edir, onlar da öz növbəsində müstəqim tərtibçilərə bölünür, bu proses yalnız bölünməyən müstəqim tərtibçilər olduqda bitmiş sayılır [14]. Bu təhlil üsulu sintaktik əlaqələrin yerləşməsi ilə əlaqəlidir. O, həm də müstəqim tərtibçilər arasında vacib əlaqələrin olduğunu irəli sürür. “Sintaksisin təhlili prosesi müstəqim tərtibçilərin müvəffəq laylarını, tərtib konstruksiyalarını, onlar arasında mövcud olan münasibətlərin təsvirini, eləcə də mikrosxem terminlərində təsvir olunmayan münasibətlərin təsviri aşkar etməkdən ibarətdir. Sonuncular köməkçi rol oynayır, belə ki, vacib olan müstəqim tərtibçilər arasında olan münasibətlərdir” [4, s.151]. Bu münasibətlərin təsvirini aşağıdakı sxemdə görə bilərik:

Yuxarıda duran ünsür aşağıdakı duran ünsürü idarə edir. Ünsürlər qovşaqla birləşir, ən yuxarıda duran qovşaq digərlərini idarə etmək vəzifəsini daşıyır. Bu üsulda cümlənin strukturunun təsvirində ünsürlərin xətti sırası nəzərdə tutulur. Konkret dilin cümlələrini özündə əks etdirən qaydalar sistemi müstəqim tərtibçi qrammatikasını təşkil edir. Buna misal olaraq N.Çomskinin “Sintaktik strukturlar” əsərində qaydalar sistemini özündə əks etdirən MT metodunu göstərmək olar:

- I. S NP + VP
- II. NP T + N
- III. VP Verb + NP
- IV. T the
- V. N man, ball...
- VI. Verb hit, look.... [13].

Bu qrammatikaların tətbiqi nəticəsində əldə olunan zəncirlərin müəyyən ardıcılığını N.Çomski cümlənin derivasiyası adlandırır. Qrammatikanın qaydalarını tətbiq edərək The man hit the ball cümləsinin derivasiyasını almış oluruq.

- S
- NP + VP (I)
- T + N + VP (II)
- T + N + Verb + NP (III)
- the + N + Verb + NP (IV)
- the + man + Verb + NP (V)
- the + man + hit + NP (VI)
- the + man + hit + T + N (II)
- the + man + hit + the + N (IV)
- the + man + hit + the + man (V)

Zəncirdən sağda olan nömrə qrammatikanın nömrə qaydasına işarə edir, onun tətbiqi nəticəsində alınan zəncir əvvəlki derivasiyadan alındığını göstərir. Beləliklə, NP + VP sisteminin zənciri [7] [2] qrammatikanın (I) qaydasına görə S rəmzinin genişlənməsi ilə düzəlir; T + N + VP zənciri (II) qaydanın tətbiqi ilə əvvəlkindən törəyir və s.

MT strukturu N.Çomski tərəfindən bütöv linqvistik səviyyə kimi nəzərdən keçirilir ki, bu səviyyədə konkret dilin hər hansı bir cümləsi bir zəncirlə deyil, bir neçə zəncirlə verilir. Beləliklə, The man hit the ball zənciri cümləsi [7] sistemini əmələ gətirən zəncirləri törədə bilər [13]. Lakin tədqiqatının sonunda o belə nəticəyə gəlir ki, MT qrammatikası da ingilis sintaksisinin struktur təsvirini vermək üçün adekvat sayılmır. Onun fikrincə, ingilis dilində cümlələri MT modeli ilə təsvir etmək çox mürəkkəb bir prosesdir, konstruksiyanı təsvir etmək üçün bu metodun çərçivəsindən çıxaraq, qaydalar vasitəsilə daha sadə üsulla etmək olar. Hər iki modeldəki qüsurları göstərərək üçüncü modeli transformasion törədici qrammatikanı irəli sürdü.

Transformasion metodun ilkin şərti ayrı-ayrı dillərin praktik qrammatikasını tərkibində saxlamaqdır. Müəyyən sintaktik ifadələrin başqa ifadələrə keçməsi formanın qrammatik təsvirini öz tərkibinə daxil edir. Beləliklə, təsirli feillər təsirsiz feillərdən aktiv və passiv ifadələr yaratması ilə fərqlənir. Məsələn: Dülgərlər ev tikirlər – Ev dülgərlər tərəfindən tikilir, lakin Dülgərlər işləyirlər.

Gördüyümüz kimi, deskriptiv dilçilər onların qrammatikalarının mümkün qədər qənaətcil olmasına və dilin tam təsviri verməyə çalışmışlar. Ümumilikdə götürüldükdə N.Çomskinin meyarları özü-özlüyündə şübhəsizdir, lakin onlar bir neçə nəzəriyyə arasında ümumi, praktik və avtomatik metod seçimini təmin etmir.

Bununla belə, onun dilin üç modelini ardıcıl və müqayisəli təhlili müasir dilçiliyin vacib məsələlərin həllinə yol açdı.

Ədəbiyyat

1. Annibale E., Monteleone M., Marano F. From the concept of transformasion in Harris and Chomsky to Lexique-Grammaire of Maurice Gross. 12th International conference on the History of Language Sciences. August 2011, vol.14, Saint-Petersburgh. pp.75-85).
2. Blumfild L. Dil. Holt. Rinehart and Winston. NY. Chicago. San Francisco. Toronto, 1964, 518 p.
3. Bybee J.L. A Functionalist Approach to Grammar and Its Evolution, Evolution of Communication. 1998, 2: 249–78.
4. Gleason H.A. An Introduction to Descriptive Linguistics. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1955, 151

5. Harris Z.S. Transformations in Linguistic Structure. In: Papers in Structural and Transformational Linguistics. Formal Linguistics Series. Springer, Dordrecht, 1970, pp.472-481
6. Newmeyer F.J. Possible and Probable Languages: A Generative Perspective on Linguistic Typology. Oxford, 2005, Oxford University Press
7. Rəcəbli Ə.Ə. Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 88 s.
8. Rəcəbova N. Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri. Bakı: Nurlan, 2007, 160 s.
9. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978, 540 с.
10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, 656 с.
11. <https://bigenc.ru/linguistics/text/4200155>
12. <https://www.hse.ru/mirror/pubs/lib/data/access/ram/ticket/76/154826532322f6968f8d0a0a36990a0af001d71f17/1chapter%203.pdf>
13. http://www.linguist.univ-paris-diderot.fr/~edunbar/ling499b_spr12/readings/syntactic_structures.pdf
14. <http://lingo.stanford.edu/sag/papers/psg-final.pdf>

Summary

From Descriptive Grammar to the Transformational Grammar

The article deals with the investigation of descriptive and transformational grammar. Transformational analysis methods has not found its place in the research system. There are several methods in this area that can be distinguished from each other. Basically, in formal grammar, it is necessary to limit the transformation of the language material for heuristic purposes. So, in some places it is used for removal, addition of the elements and distinguishing them from other elements.

Резюме

От описательной грамматики к трансформационной грамматике

Статья посвящена изучению описательной и трансформационной грамматики. Методы трансформационного анализа не нашли своего места в исследовательской системе. В этой области существует несколько методов, которые можно отличить друг от друга. По сути, в формальной грамматике необходимо ограничить трансформацию языкового материала для эвристических целей. Так, в некоторых местах это используется для удаления, добавления элементов и различении их от других элементов.

Könül Həbibova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

İNTERNET DİSKURSU VƏ ONUN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: dil, internet diskurs, manipulyasiya, virtual şəxsiyyət, internet məkan, kompüter texnologiyaları

Key words: language, internet discourse, manipulation, virtual personality, internet place, computer technologies

Ключевые слова: язык, интернет-дискурс, манипуляция, виртуальная личность, интернет-пространство, компьютерные технологии

“Diskurs sosial davranış forması kimi, sosial dünyanın və elm dünyasının özünün də formalaşmasında alət rolunu oynayır. Bundan başqa, sosial münasibətlərin formalaşmasında da aparıcı rola malikdir. Bu ona görə mümkün olur ki, diskurs sayəsində cəmiyyətdə, insanların baxışlarında və addımlarında dəyişikliklər müəyyən edilir, gizli və aşkar mənalara sahəsi yaradır” [2, s.36-37]. Bu baxımdan müasir dünyada diskursun ən geniş yayılan və hər bir şəxsin bu və ya digər dərəcədə əlaqədə olduğu növü – internet diskurs xüsusi maraq kəsb edir.

İnternet diskursun iştirakçılarının böyük bir qismini ciddi ictimai məhdudiyət olmadan cəmiyyətin bütün yaş kateqoriyalarından olan insanlar təşkil edir. Bir tərəfdən, bu diskursun ən demokratik və açıq tipidir. Belə ki, internet diskursda, ictimai statusundan, təhsilindən, dünya görüşündən və ya yaşından asılı olmayaraq, bütün təbəqələrdən olan insanlar iştirak edə bilirlər. Bu diskursun iştirakçısı olmaq üçün yeganə şərt internetə çıxışı olan kompüterdən, digər informasiya vasitələri texnologiyalarından, qadjetlərdən istifadə etməyi bacarmaqdır.

Lakin digər bir tərəfdən, internet diskurs istifadəçilər üçün müəyyən baryerlər, maneələr də yaradır: texniki hazırlığın lazımi səviyyədə olması, kiberməkanda hərəkət edə bilmək bacarığının formalaşdırılması, kompüter jarqonlarına yiyələnmək [15], heç olmasa, bir əcnəbi dil bilmək internet diskurs istifadəçisi üçün labüd olan şərtlərdir.

Azərbaycan dilçiliyində internet diskursu virtual diskurs da adlandırılır: “Virtual ünsiyyətin əsasında virtual mətn (diskurs) dayanır. Bu mətn, ünsiyyət situasiyasında virtual reallıqla yüklənib və reallığın xüsusi bir modeli kimi çıxış edir. Virtual diskurs informasiya texnologiyaları əsasında meydana çıxır və kommunikasiya obrazlarının qarşılıqlı təsiri əsasında realizə olunur. Sosiolinqvistika İnternet ünsiyyəti zamanı istifadə olunan bütün mətnləri virtual diskurs kimi nəzərdən keçirir” [1, s.21]. Bəzi mənbələrdə isə bu, kompüter diskursu da adlandırılır.

lır [10]. Lakin bununla belə, biz terminoloji baxımdan bunun, məhz, internet diskurs kimi adlandırılmasının tərəfdarıyıq.

Qeyd edildiyi kimi, internet diskursda digər diskurs tiplərində olduğu kimi, bir-biri ilə ünsiyyətdə olan iki qarşılıqlı tərəf (bu halda: agent – klient) mövcuddur. İnternet diskursun bəzi tiplərində isə iştirakçıların müəyyən bərabərliyi mövcud olur. Buraya çatlar, konfranslar, elektorn poçt daxildir. Digər hallarda isə tərəflər arasında qeydi-bərabərlik müşahidə edilir. KİV-lərdə olduğu kimi, internet diskursda da əksər hallarda agent (məlumatı ötürən, informasiyanı yayan) hər hansı bir informasiyanı yayaraq və bu informasiyadan istifadə edərək, onun bir hissəsini gizlətməklə klientə (internet məkanda informasiyanı alan, oxuyan) müəyyən təsiri formalaşdırmaq məqsədi ilə bu informasiyanı istədiyi şəkildə və formada təqdim edərək, müxtəlif üsullardan istifadə edir ki, bunun da ən geniş yayılmış forması dezinformasiya metodudur. [5; 16]. Agent manipulyator (idarəedici) rolunda çıxış edərək klientdə baş vermiş hadisə haqqında öz manefiyinə uyğun şəkildə fikir də formalaşdırma bilər.

İnternet diskursda buraya daxil edilən məlumatların saf-çürük edilməsi üçün xüsusi bir sistemin, senzuranın olmaması, baş verən hadisə, olay haqqında məlumatın bu diskurs üzərindən ötürülməsi prosesinə müsbət təsir etdiyi kimi, mənfi cəhətləri də çoxdur. Bir tərəfdən senzuranın olmaması internet diskursu məlumat mənbəyi kimi çox cəlbedici edir. Belə ki, burada eyni bir hadisə və ya olay haqqında rəsmi mənbələrlə yanaşı, sərbəst şəkildə yürüdülmən digər müxtəlif fikir və mülahizələri oxuyub, alınan məlumatı bu prizmadan saf-çürük etmək istifadəçinin öz öhdəsinə buraxılır. Digər tərəfdən, senzuranın olmaması alınan informasiyanı düzgünlüyü və ya dəqiqliyi baxımından daha az etibarlı edir. Senzuranın yoxluğu, anonimlik ona gətirib çıxarır ki, şəbəkə daxilində mövcud olan münasibətlər daha da mürəkkəbləşir, onların idarə edilməsi, demək olar ki, mümkün olmur. Belə olduqda, istifadəçilərin təfəkkürünü, şüurunu idarə etmək, manipulyasiyaya məruz qoymaq üçün əlverişli şərait yaranır. Məlumatı, informasiyanı alan tərəf, bir qayda olaraq, informasiyanın mənbəyi haqqında məlumatsız olur. Bu səbəbdən onun doğrunu yanlışdan ayırmaq firsəti olmur. Öz növbəsində isə məlumatı ötürənlər bundan öz mənafeələrinə uyğun istifadə edərək, yalnız onların maraqlarını təmsil edən məlumatları internet səhifələrində yerləşdirirlər. “Siyasi sənədləri oxumayan, nitq və çıxışların orijinal versiyası ilə tanış olmayan dinləyici və ya oxucu kütləsi siyasəti KİV vasitəsilə hazır məhsul şəklində alır: siyasət süljetlər toplusu kimi təqdim edilir” [15]. Tədqiqatçının bu fikrini daha açıq şəkildə ifadə etdikdə, belə çıxır ki, adi insanı əhatə edən informasiya sahəsi sujetlər, əlvan tablolar toplusundan ibarətdir ki, bu da ona əsl reallığı görməkdə əngəl olur.

İnternet diskursun əsas özəlliklərindən biri də onun dialoji formaya malik olmasıdır. Belə ki, adresat və adresant qarşılıqlı mübadiləsi bu diskursun əsasını

təşkil edir və adresat adresantın məntiqi, mövqeyi və s. haqqında müəyyən biliklər bazasına malik olur [9].

KİV-lə müqayisədə internet diskursun fərqli cəhətlərindən biri də onun interaktivliyidir. Burada hər bir istifadəçi oxuduğu məqaləyə, məlumatla, foruma və s. öz şərhini yazmağa bilmək imkanına malikdir.

İnternet diskursun xronotopu¹ ən müxtəlif variantlara malik ola bilər. Bu onunla əlaqədardır ki, internet öz istifadəçilərinə münasib olan yerdə və zamanda informasiya ala bilmək fürsəti verir. Eləcə də hansı sahəyə bağlı informasiya əldə edə bilmək seçimi istifadəçinin öz ixtiyarına verilir.

İnternet diskursun əsas məqsədi də birmənalı deyil. Bu məqsədlər elementar səviyyədə başlayaraq (insanlara sadəcə ünsiyyət üçün şərait yaradır) ən mürəkkəb səviyyəyədək (ətraf gerçəkliyin və ya paralel virtual aləmin ümumi mənzərəsini yaratmaq) yüksəlir. Lakin aparılan ictimai sorğu əsasında internet diskursun ən əsas və ümdə məqsədinin informasiya mübadiləsi və ətraf gerçəkliyin ümumi mənzərəsinin formalaşdırılması olduğu ortaya çıxır [8]. Agentlərin və klientlərin şəxsi məqsədləri isə üst-üstə düşməyə də bilər, belə ki, klientin əsas məqsədi obyektiv məlumat almaqdır, lakin bu, əksər hallarda agentlərin mənaşığı ilə düz gəlir.

İnternet diskursun əsas dəyərləri onun əsas konseptləri olan məlumat və ünsiyyətin özündə təqdim edilir. İnternet diskursun növlərindən asılı olaraq, funksiyaları da müxtəlifdir. Lakin bunlar arasında informativ və representativ funksiyalar ön mövqedə bərqərar olur. İnternet diskursu bazarındakı kəskin rəqabəti nəzərə alsaq, bu iki funksiyadan representativ funksiyanın daha önəmli olduğunu görürük. Məhz bu səbəbdən informasiya mətnlərinin başlıqları daha cəlbedici və rəngarəng olmalıdır.

Bu zaman manipulyasiya dərkətmənin stereotipliyinə, “short-cut”a əsaslanır. “Short-cut” tərcümədə “proqramın işə salınması üçün yarıq”, “ən qısa yol”, “nəyə isə nail olmaq üçün ən qənaətcil və ya ağılabatan (rasional) yol”, “stereotip” deməkdir. Faktiki stereotip, avtomatik davranış, psixoloqların fikrincə, daha çox üstünlük təşkil edir. Belə ki, əksər hallarda bu, daha çox məqsədəuyğundur, bəzi hallarda isə effektiv və qənaətli olmasına görə ən labüd vasitə hesab edilir [14].

İnternet diskursu saytları sadəcə representativ və informasiya funksiyaları daşıyır. Bu saytlar insanlar arasında ünsiyyətin, dünyagörüşünün, onların bu və ya digər məsələlərə münasibətlərinin formalaşmasına da xüsusi təsir göstərir. Deməli, bu məqamla bağlı belə bir fikir irəli sürmək olar ki, internet diskursu həm də təsir edici funksiya da yerinə yetirir. Bu, onun atraktiv (diqqətin cəlb edilməsi), presua-

---

¹ **QEYD:** Müəyyən mənanın ifadəsinə yönəlmiş zaman və məkan ölçülərinin vahidliyi. Bu termin ilk dəfə X əsrdə Uxtomski tərəfindən psixologiya sahəsində işlədilib. Daha sonra Baxtinin əsərləri sayəsində ədəbiyyatşünaslıq və estetika elmində də istifadə edilməyə başlayıb.

ziv (inandırıcı) və suqgestiv (təlqinedici) funksiyalarında bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır [13, s.19-27].

İnternet saytlarında təqdim edilən istənilən məlumat xüsusi seçim prosesindən keçir, yəni, biz yalnız bizim üçün, daha doğrusu, bizim əvəzimizə artıq seçilmiş, saf-çürük edilmiş və müəyyən məqsədlərə uyğun nöqteyi-nəzərdən təqdim edilmiş hadisələr haqqında məlumatları oxuyuruq. Məlumatı internet saytlarında yerləşdirən müəlliflər əksər hallarda informasiyanı şəxsi baxış bucağı altında təqdim edirlər. Bundan əlavə, bəzi janrlarda, məsələn, analitik şərhlərdə və ya oçerklərdə informasiya predmetinə emosional münasibət bildirmək bu janrların əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bunun fonunda da, təbii ki, internet diskursun manipulyativ və mistifikasiya funksiyalarından da danışmaq yerinə düşər. Belə ki, bu sahədə müvafiq şəkildə təqdim edilən istənilən ifadə spekulyativ çalar kəsb edərək, adresatın əlində həm individual fərdlərə, həm də kütləyə yönəlmiş manipulyasiya və mistifikasiya vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

İnternet ünsiyyətin müxtəlif formalara malik olduğunu nəzərə alaraq, manipulyativ diskursda adresatları tiplərinə görə iki cür fərqləndirmək lazımdır: oponent adresat və kütlə adresat. Xəbər saytları, bir qayda olaraq, kütləvi adresata hesablanır. Lakin, bununla belə, hətta kütlə adresata hesablanmış məlumatın ötürülməsi zamanı bu kütləni təşkil edən hər bir klientin kommunikativ ehtiyaclarını da nəzərə almaq lazım gəlir.

Çat və elektron poçt yazışmaları üçün informasiya mübadiləsi ön planda dayanır. Deməli, bu məqamda, artıq yuxarıda qeyd edilən funksiyalardan əlavə, internet diskursun daha bir funksiyası, kommunikativ funksiyası ortaya çıxır.

Bu diskurs növü üçün əsas material geniş mənada informasiyadır. Yəni hər növdən olan informasiya: siyasət, iqtisadiyyat, biznes, maliyyə, idman, birja, mədəniyyət və s. haqqında olan xəbərlər internet diskursun əsas gövdəsini təşkil edir. Multimedia imkanlarını nəzərə almaqla “online” jurnalistikanı jurnalistikanın kiçik forması da adlandırmaq olar. Burada təqdim edilən material kiçik bloklar şəklində təşkil edilərək, tematikaya uyğun olaraq, xüsusi bölgülər əsasında təsnif edilir. Qrafik vasitələr isə kiberməkanda oriyentiri asanlaşdıraraq, bir tərəfdən mətni canlandırır, digər tərəfdən isə istifadəçilərin diqqətini xüsusi məqamlara yönləndirir.

İnternet diskursa müxtəlif strategiyalar da xasdır. Onları bu diskursun əsas məqsədlərinə müvafiq olaraq müəyyən etmək mümkündür ki, buraya da aşağıdakılar aiddir: informasiya əldə etmək; əldə edilən informasiyanı təhlil etmək, yəni bu informasiyanın hansı şəkildə, nə zaman təqdim edilməsinin müəyyən edilməsi; əldə edilən informasiyanın özü haqqında məlumat bloku hazırlamaq; klientlərin növündən asılı olaraq, informasiyanın müvafiq şəkildə (individual şəkildə və ya ekspertlərin məsləhəti ilə) təqdim edilməsi; baş verən hadisəyə müəyyən münasibət formalaşdırmaq. İnternet diskursda xəbər saytları üçün xarakterik olan strate-

giyalardan danışdıqda, aşağıdakıları qeyd etmək lazım gəlir: adresatın emosional əhval-ruhiyyəsinin formalaşdırılması, təlqinetmə, informasiyanın izah edilməsi, manipulyasiya və mistifikasiya strategiyaları.

İnternet diskursun əsas strategiyası isə təşkilətmədir. Bu strategiyanın lazımı şəkildə gerçəkləşdirmək üçün agent özgüvənə malik olmalı, təqdim etdiyi məlumatın doğruluğuna, təkzibedilməzliyinə inanmalı, bir neçə ifadə ilə böyük həcmdə məlumatı ötürmək bacarığına malik olmalı, digər tərəfdən isə bir ifadəni semantik cəhətdən tamamlanmış şəkildə təqdim etməyi bacarmalıdır.

Çat və elektron poçt yazışmalarında tərəflər müəyyən səviyyədə bərabərlik qazansalar da, burada ünsiyyətə maraq oymaq niyyətindən danışmaq tam yerinə düşər. Belə ki, bu ünsiyyət formasında müşahidə edilən status bərbərliyi nisbidir. Əslində, burada müləq şəkildə ünsiyyət yaratmağa daha çox meyilli olan tərəf öz maraqları çərçivəsində manipulyasiya və mistifikasiya strategiyasına və s. Vəsitələrə əl atır.

İnternet diskursda müşahidə edilən janrları ünsiyyət formalarından asılı olaraq müəyyən etmək olar. Burada əsas özəllik ondan ibarətdir ki, janrlar ikili formaya malikdir. Məsələn: şifahi (konfrans və forumlar) və yazılı (xəbər saytları); dialoji (konfranslar, çatlar və forumlar) və monoloji (məqalələr, xəbər buraxılışları və s.); ictimai (kütləvi adresata hesablanmış (xəbər saytları, forumlar, konfranslar)) və qeyri-ictimai (elektron poçt və çatlar).

İnternet diskurs diskursun digər bir çox növləri kimi, yüksək səviyyəli intertekstuallığa malikdir ki, bu da internet diskursda tez-tez istifadə edilən sitatlardan ibarət mətnlər və onların konseptlərinə əsaslanır [12]. Bu xüsusiyyət internet diskursun sistemləşdirici prinsiplərindən biridir. Sitatlar şəklində təqdim edilən intertekstual əlaqələr bir çox fərqli funksiyalar yerinə yetirə bilər.

İnternet diskurs haqqında bəhs edərkən, diskursiv formullar məsələsinə də toxunmaq lazım gəlir. V.İ.Karasik diskursiv formullar termini adı altında müvafiq ictimai instituta xarakterik olan ünsiyyəti formalaşdıran nitqi fiqurların özünəməxsusluğunu qeyd edir [7]. Bu diskursiv formullar, ümumi olmaqla yanaşı, onlar arasında da fərqli xüsusiyyətlər var ki, məhz bunlar əsasında da müxtəlif KİV-dən alınan informasiyalar fərqləndirilə bilər. İnternet yayımının əsas prinsipi istifadəçinin individual maraqlarına cavab verməkdir. Ənənəvi KİV-dən fərqli olaraq internet yayım bir sıra fərqli səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

— iqtisadi xüsusiyyətlər (daha az maliyyə vəsaiti və zamanın tələb edilməsi, internet kanallarının çoxluğu və s.)

— texniki üstünlüklər (eyni zaman kəsiyində bir neçə internet kanalı izləmək fürsətinə malik olmaq; video-ardıcılığın individual olaraq seçilməsi, ekranın miqyası, çap və videomateriaları arxivləşdirmə imkanına malik olma, informasi-

ya məkanını, internet konfranslarda interaktiv təhsil və təşkilatları genişləndirmək imkanı; real zaman rejimində işləmək; eyni bir olay daxilindən bir neçə yayımın eyni zamanda həyata keçirilməsi və s. [3; 6]).

— psixoloji xüsusiyyətlər: qeyri-tipik davranışdan uzaqlaşmaq, kontaktların anonimliyi, könüllülüü, qeyri-verbal informasiyanın yoxluğu. Bunlar ünsiyyət komponentinin emosional ifadəsində çətinlik yaradır [8]. Lakin, bu məqamda emosional komponentin tam yoxluğunu iddia etmək doğru deyil. İnsan faktorunun olduğu bütün sahələrdə emosional komponent bu və ya digər dərəcədə mövcuddur.

Fiziki cismin internet məkanında yoxluğu bir çox psixoloji məhdudiyətləri aradan qaldırır. Bu məqamla bağlı olaraq, tədqiqatçılar şəxsiyyətin yeni bir xüsusi tipini qeyd edirlər: virtual şəxsiyyət [8; 10]. Y.M.Cəfərov öz tədqiqatlarının birində qeyd edir ki, virtual şəxsiyyət də, əslində, insanın maskasıdır. Virtual ünsiyyətə daxil olan insan müxtəlif vasitələrin köməyi ilə öz maskasını yaradır və bu maska virtual şəxsiyyətin əsas xarakterik xüsusiyyətlərini formalaşdırır [1, s.20]. Bununla yanaşı, internet şəbəkəsində ünsiyyətin öz qanunauyğunluqları mövcuddur. Bu baxımdan son onilliklərdə yaranan xüsusi kompüter leksikası “ünsiyyət iştirakçılarının özünüifadə vasitəsi kimi çıxış edərək, korporativ vəhdətin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır” [4, s.22].

Digər tərəfdən, tədqiqatçılar iddia edirlər ki, kiberməkandakı həyat individuallaşdırılmış təcrübədir. İnternetdəki davamlı ünsiyyət şəxsiyyətin gerçək aləmdən təcrid edilməsinə gətirib çıxarır. Bu məqamla bağlı olaraq psixoloqlar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, internet məkan üzərindən ünsiyyət və daimi iş rejimi, əslində, anti-ictimai fəaliyyətdir. Bu, bir tərəfdən internet ünsiyyət üçün daha geniş imkanlar yaradır, digər tərəfdən isə ünsiyyət daha bəsit forma kəsb edir ki, bu da öz mənfi təsirini yeni yaranan danışmaq leksikasında bir daha isbatlayır.

İstənilən yanaşmada internet diskurs ikili standart nümayiş etdirir. Məsələn, burada, bir tərəfdən ideyaların geniş şəkildə demokratikləşməsindən bəhs etmək mümkündürsə [17, s.4], digər tərəfdən internet diskursun təsiri ilə yalnız danışmaq dilini mənimsəyən yeni bir nəslin yetişməsindən danışmaq olar [11, s.7]. Hətta, emosiyaları ifadə edən qrafik işarələr (smayliklər) öz əsas təyinatını itirərək, ifadə etdikləri müvafiq mimik göstəricilərə uyğun şəkildə emotiv məzmunun ifadə edilməsində istifadə edilir [15, s.211]. Bu, bir çox tədqiqatçılara belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, virtual ünsiyyət əsasında formalaşan yeni nəsilə ikonik təsvirlər üzərində qurulan uşaq diskursuna qayıdış baş verir. Bundan əlavə, O.A.Leontyeviç haqlı olaraq qeyd edir ki, “virtual şəxsiyyət”in mədəni dil sistemində də dəyişikliklər baş verir [10]. Tanımadığı, çox zaman da əcnəbi dil məkanına uyğunlaşmağa çalışan istifadəçi öz individuallığını (xüsusən də mədəni dil sistemini) itirmiş olur.

Bu kiçik araşdırmadan belə nəticəyə gəlinir ki, internet şəbəkəsində yerləşdirilmiş və istifadəçilərə açıq olan bütün mətn növləri internet diskursun özəyini təşkil edir.

İnternet diskurs bütün məqamlarda ikili standart nümayiş etdirir: bir tərəfdən bəşəri kütlənin biliklənməsi istiqamətində sədsiz üfüqlər açır, digər tərəfdən insanların real gerçəklikdən təcrid olunmasına gətirib çıxarır, beləliklə də qeyri-verbal ünsiyyət cəmiyyətdə üstünlük qazanır.

İnternet diskursun əsas funksiyası və strategiyası manipulyativ xarakterlidir və istifadəçilərin dünyagörüşünü istənilən yöndə formalaşdırma imkanına malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov Y. M. Virtual şəxsiyyət və onun təşəkkülündə dilin rolu. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri. 2017. № 2, s. 20-26
2. Əliyeva E. Müasir dilçilikdə diskurs haqda mövcud elmi-nəzəri müddəalara dair // Filologiya məsələləri, 2017, 1, s. 34-37.
3. Гарматин А. А. Интернет-вещание в системе СМИ: Особенности и принципы функционирования // Вестник ВГУ, серия: «Филология. Журналистика». 2004, № 2, с. 127
4. Долуденко Е.А. Англизмы в русскоязычном компьютерном жаргоне // Лингвистика. Перевод. Межкультурная коммуникация. Пятигорск, 1999, с. 20-57.
5. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. М., ЧеРо, 1997, 344 с.
6. Иткис Г. Е., Жильцов В. А. Сеть Русмедиа: Обзор проектов для вещателей // Сборник НАТ, 2001. Вып. 10, с. 176-178
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс- Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
8. Кихтан В. В. Информационные технологии в журналистике Ростов н/Д: Феникс, 2004. (Серия «Высшее образование»), 160 с.
9. Колокольцева Т.Н. Фрагменты современной президентской риторики // Проблемы речевой коммуникации: Межвуз. сб. науч. тр.- Саратов: изд-во Саратов. ун-та, 2003, вып. 3. с. 185-193.
10. Леонтович О. А. Компьютерный дискурс: Языковая личность в виртуальном мире // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2000, с. 191-200.
11. Сиротинина О.Б. Социолингвистический фактор в становлении языковой личности // Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты. Волгоград, 1998, с. 9-20.
12. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов. Автореф. дис. ... канд. филол. наук Волгоград, 1999, 24 с.
13. Стернин И. А. Практическая риторика как предмет исследования. // Речевое общение. Специализир. Вестник-Красноярск, 2000, Вып.2 (10), с. 19-27.

14. Чалдини Р. Психология влияния. СПб.: Питер, 2001, 288 с.
15. Шейгал Е. И. Компьютерный жаргон как лингвокультурный феномен // Языковая личность: культурные концепты Волгоград, 1996, 286 с.
16. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования). М.:ООО «Издательство АСТ», Мн.: Харвест, 2002, 848 с.
17. Harmon A. The Internet Has Sprawled a Language of its Own// English, March 1999.-№ 11.-pp. 3-10.

Summary

Internet Discourse and its Characteristic Features

According to the requirements of modernity, computer technologies are strongly integrated into all spheres of human activity. By this way, various aspects of what is happening on the Internet are of particular interest. Given this fact, the main purpose of the article is to determine the characteristics of Internet discourse. The concepts as Internet discourse, virtual personality have been explained and the manipulative features of Internet discourse is being highlighted in the article. During the investigation the characteristics of internet discourse is being analyzed and its impact on language is being explored, too.

Резюме

Интернет-дискурс и его характерные свойства

Согласно требованиям современности компьютерные технологии сильно интегрированы во все сферы человеческой деятельности. В связи с этим особый интерес представляют различные аспекты того, что происходит на интернет-пространстве. Учитывая данный факт, основной целью статьи является определение характеристик интернет-дискурса. В статье разъясняются такие понятия, как интернет-дискурс, виртуальная личность и подчеркиваются манипулятивные особенности интернет-дискурса. В ходе исследования анализируются характерные черты интернет-дискурса и исследуется его влияние на язык.

Rəna Hüseynova
Azərbaycan Tibb Universiteti

GERMAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *nitq anı, zaman sistemi, nəql etmək, başlanğıc nöqtəsi*

Key words: *speech moment, time system, set out, starting point*

Ключевые слова: *речевой момент, система времени, излагать, отправная точка*

Müasir dövrdə mental təqdimat koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biridir. Bu təqdimat insan şüurunda dünyanın təsəvvürü prosesinə aiddir. Bu baxımdan “üç dünya” modelinə müraciət etmək olar, ehtimal ki, zaman konsepti onların ünsürlərindən biridir.

Bir çox tədqiqatçılar nitq anını zaman sisteminin mərkəzi hesab edirlər və zamanın ümumilikdə nitqin təşkilində əsas prinsip olaraq görürlər. Nəql formasında hər bir feil nitq anına (eləcə də qrammatik hesablama nöqtəsi) daxil edilməsi ilə səciyyələnir. Nitq anının dilxarici və dil anlarını fərqləndirirlər. İkinci birincinin davamıdır, dilxarici nitq anı obyektiv zamanın ünsürüdür, qrammatik nitq anı dil sisteminin ünsürüdür.

Qrammatik nitq anının indiki, keçmiş və gələcək zaman fonunda hesablama, istinad və ya başlanğıc nöqtələrinin məcmusu olduğu qeyd edilir. Bu hesablama, istinad və ya başlanğıc nöqtələrinin hər biri müvafiq zaman fonunda mövcud olan qrammatik zaman formalarının müəyyən olunma meyarıdır. Dildə mövcud olan qrammatik zaman formaları sistemi deyərəkən, hər üç istinad nöqtəsi əsasında yaranan zaman formalarının məcmusundan ibarət ümumi sistem kimi başa düşmək lazımdır.

Obyektiv gerçəklikdə bizi əhatə edən hadisə və situasiyalar zamanda baş verir. Biz bu hadisə və situasiyaları üç zaman planından birinə aid edirik. Hər hansı bir hadisə haqqında danışarkən müəyyən dil vasitələrindən istifadə edirik. “İngilis dilinin nəzəri qrammatikası” kitabının müəllifləri göstərir ki, danışan hər hansı bir gerçəklik hadisə və ya situasiyasını öz söyləminin anı ilə uyğunlaşdırmağa çalışır, bu zaman isə onu son nöqtə olaraq götürür ki, dildə ona uyğun feil formalarından istifadə edə bilsin. Dil zaman formaları müstəqil xarakterə malik deyil, belə ki, mövcudluq zamanı obyektivdir, dil zamanı isə nisbidir. Danışan üçün nitq anı indikidir, ona münasibətdə keçmiş isə əsl mənada keçmiş zamandır. Danışan “nitq anı”nı özbaşına müəyyənləşdirmir, o, obyektiv zaman nöqtəsi kimi mövcuddur və insan şüurundan asılı deyil [13, s.48].

Müqayisəli-tarixi dilçilikdə hind-Avropa dilində aspektuallığın ilkinliyi ön plandadır, bu da xarici dilçilik ədəbiyyatda öz əksini tapır. V.M.Jirmunski yazırdı ki, hərəkətin axını rekonstruksiyalaşmış mərhələdə obyektiv zamanda konkret əlamətlərlə mücərrəd lokallaşmasız diferensiallaşmışdır [5, s.247-249]. Sadə indiki və sadə davamedici zamanın oppozisiyası ilə göstərilən aspektual dəyişiklikləri təhlil edərək onların müxtəlif german dillərində bərabər paylaşmadığını görmək olar [2, s.23].

Bir çox dillərdə zaman kateqoriyası tərz kateqoriyası ilə sıx əlaqəli inkişaf etmişdir. Verilən əlaqə müəyyən mənada ona təkan vermişdir ki, keçmiş dövrdən başlayaraq müasir dövrə qədər bir çox dillərdə zaman və tərz kateqoriyası vəhdət halında nəzərdən keçirilir. Bununla belə, müxtəlif dillərin zaman sistemi həm absolyut, həm də nisbi zamanlarda göstərilir, onların formalaşması (məsələn, hett dili) b.e. əvvəl XVIII-XIX əsrlərdə başlamış və müasir dövrə qədər davam edir. Linqvistik zaman sinxron və diaxron aspektlərə malikdir. Bu qrammatik (morfoloji və sintaktik), leksik və kontekstual zamanı özündə əks etdirir. İngilis dilində də zaman və tərz kateqoriyası ilə sıx əlaqəli öyrənilmişdir. Onların qarşılıqlı təsirdən danışarkən, İ.P.İvanova bu terminlərin bir-biri ilə bağlı anlayışlar olduğunu göstərir, zaman qruplarını dərəcə hesab edərək hər birini ona məxsus tərz və zamana uyğun tədqiq edir. O.V.Soboleva german dillərində tərz və zaman kateqoriyalarını tədqiq edərək ingilis dilində “Future in the Past”, “Future Perfect Continuous” zamanlarının, isveç dilində supin formaları, ingilis və isveç dillərində gələcək mənalı qrammatikləşmiş konstruksiyaların müzakirə obyektini olduğunu göstərir. Digər bir müzakirə obyektinin isə analitik formalarla bərabər, sintetik formaların morfoloji vahid kimi götürülməsi məsələsinin olduğunu qeyd edir [11, s.10]. Fikrimizcə, morfoloji zaman verilən kateqoriyanın fiziki və fəlsəfi aspektlərini dilin morfoloji vasitələrlə ifadəsi üsullarının məcmusu kimi nəzərdən keçirilir. O, linqvistik zamanın əsas komponentidir. Feil zamanı, əsasən, dildə bu kateqoriyaya həsr olunmuş elmi əsərlərdə, qrammatikalarda tədqiq olunur. Sintaktik zaman verilən kateqoriyanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin dilin sintaktik vasitələrlə ifadəsi üsullarının məcmusudur. Leksik zaman xüsusi zaman leksikasının köməyi ilə zaman münasibətlərinin ifadəsi üsullarının məcmusudur. Kontekstual zaman verilən kateqoriyanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin dilin mətn və üslubu vasitələrlə ifadəsi üsullarının məcmusudur. Araşdırmalar nəticəsində görmək olar ki, Deşeriyeva sintaktik, leksik, kontekstual zaman anlayışlarının açıqlanmasını düzgün vermişdir, belə ki, şərhində bu məsələni hərtəfli əhatə etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, nitq anı zaman kateqoriyasında vacibdir. Lakin zaman feil formaları nitq anına münasibətdə təsvir edilən hərəkətə, eləcə də digər hərəkətə yönəlir. Bütün feil formalarından yalnız birbaşa nitq anındakı hərəkətə uyğun gələn formalar seçilir. Nitq anına birbaşa yönələn zamanlar indiki, keçmiş və ya gələcək hərəkətin proyeksiyasını verir. Onları mütləq və əsas adlandırırlar. Dilçi-

lər Indefinite zaman formalarını asılı olmayan, digər zaman formalarını isə asılı olan zaman formaları adlandırırlar, belə ki, bu zaman formaları digər hərəkətlə uyğundur. Asılı zamanlar eynizamanlılıq, əvvəlcə baş vermə və ya sonra baş vermə mənasını göstərir. Belə zamanlar nisbi, ikinci dərəcəli, asılı zamanlar adlandırıla bilər. Asılı zaman formaları hərəkətin ardıcılığını göstərir və indiki, keçmiş və ya gələcək hərəkətə aid edilir. Bir çox hallarda tabeli cümlələrdə işlənir. Asılı olmayan formalar isə sadə cümlələrdə işlənir.

Qot dilində zaman kateqoriyası iki forma ilə ifadə olunurdu: indiki və keçmiş. Gələcək zaman kateqoriyasının ifadəsi üçün indiki zamanın indikativ və optativ formalarından, bəzən isə köməkçi feillərlə söz birləşməsindən istifadə olunurdu [1, s.16]. Qeyd etmək lazımdır ki, zaman kateqoriyası iki sintetik zaman forması ilə göstərilirdi. Qot dilində, eləcə də digər qədim german dillərində gələcək zamanın xüsusi forması mövcud deyildi. Gələcək zaman mənası kontekstdən asılı olaraq indiki zaman forması ilə verilirdi, məsələn: “ik qimands gahailja ina” “gəldiyində onu sağaldaram”. Çox vaxt yunan dilinin gələcək formaları qot mətnlərində biverbial konstruksiyalarla göstərilirdi: wairþan + Part. I, duginnan / haban + Inf., wairþan + Part. I, duginnan / haban + Inf., bu da müasir german dillərində analitik formaları xatırladır [3, s.40].

Qot dilində feil sonluqları zamana görə fərqlənir. Şəxs sonluqları feil əsasının müəyyən variantlarına birləşir. Bəzi feillərdə indiki zaman əsası tematik i/a saitidir, digər feillərdə bu saitə rast gəlmək olmur. Bu baxımdan indiki zamanda feil əsası tematik (güclü feillər və zəif feillərin I və IV sinifləri) və atematik (zəif feillərin II və III sinifləri və “wisan”, “wiljan” qaydasız feillərin təsrifi) olur. Feillərin tematik və atematik bölünməsi bütün german dillərində mövcud idi və qədim qanunauyğunluqlara malik idi.

Güclü feillərin ümumi əlaməti sait kökün əvəzlənməsi ilə preteritin yaranması və n-göstəricisinin köməyi ilə feili sifətin əmələ gəlməsini göstərə bilərik. Feilin dörd əsas formasının əmələ gəlməsindən asılı olaraq güclü feillərin bir neçə sinfi mövcud idi: 1) indiki zamanın əsası, 2) keçmiş zamanın 3-cü şəxsin təki, 3) keçmiş zamanın 3-cü şəxsin cəmi, 4) feili sifət II-nin əsası.

VII sinfi reduplikasiya olunmuş feillər təşkil edirdi. Reduplikasiyada əsas samit kökün təkrarlanmasını özündə əks etdirir; bu samit + ai feilin əsasına birləşərək keçmiş zamanı əmələ gətirir. Məhsuldarlığa görə reduplikasiya olunmuş feillər iki yarımsinfə ayrılır: kök saitin dəyişməməsi ilə məhsuldar olan - haitan-haihait-haihaitum-haitans, daha az məhsuldar – (ablautla) dəyişkənli - letan-lailot-lailotum-letans.

Bütün zəif feillərin fərqləndirici əlaməti preterit əsaslarının dental suffikslərin köməyi ilə əmələ gəlməsidir. Zəif feillər sistemində dörd sinif fərqləndirilir. Hər bir sinif xüsusi sözdüzəldici suffiksə malikdir.

I sinif feillər **-janla** bitən, əsasən, isim, sifət və güclü feillərdən törənən feillərdir, məsələn: “lagjan” - “qoymaq”, “hailjan” - “müalicə etmək”; lagjan- lagida- lagidedun-lagipş.

II sinif feillər **-on** ilə bitən feillərdir, məsələn: “idreigon” - “peşman olmaq”, “gredon” - “ac qalmaq”, “skalkinon” - “xidmət etmək”; salbo-salboda-salbodedun-salboş.

III sinif feillər **-ai** ilə bitən, əsasən, vəziyyət bildirən feillərdir, məsələn: “slawan” - “susmaq”, “sifan” - “sevinmək”, “haban” - “malik olmaq”, “bauan” - “yaşamaq”; (ga)leikan-(ga)leikaida-(ga)leikaidedun-(ga)leikaipş “xoşuna gəlmək”.

IV sinif feillər **-n/-no** ilə bitən feillərdir, məsələn: “(us)gutnan” - “axmaq”, “(fra)lusnan” - “məhv olmaq”; Fullnan-fullnoda-fullnodedun “dolmaq” [14]

Friz dilində zaman kateqoriyası iki sintetik zaman forması ilə: indiki zaman və keçmiş zamanla əmələ gəlmişdir. Digər german dillərində olduğu kimi, friz dilində gələcək zamanın xüsusi sintetik forması mövcud deyildi. Gələcək zaman mənası indiki zaman forması, eləcə də “skela (sela)” “borclu olmaq” feili və feilin infinitivindən ibarət analitik konstruksiyası ilə düzəldilirdi. Keçmiş zaman təsviri konstruksiyaya ilə də verilə bilərdi. Digər german dillərində də, bu, əsas feilin əmələ gətirdiyi keçmiş zaman feili sifəti olan “wesa” - “olmaq” və ya “hebba/habba” - “olmaq” birləşməsi ilə göstərilir. Bu feillərin bölgüsü qədim ingilis dilində olduğu kimi idi, yəni *wesa* təsirsiz feillərlə, *hebba* feili isə digər hallarda işlənirdi. Qədim friz dilində “hebba” ilə bərabər, “dwa” - “etmək” feili də bu funksiyada işlənirdi. Məsələn: “And thet selwa werck dede hi dwaen” - “O, həmin işi görürdü” (6, 66).

Digər german dillərində ümumi cəhətləri görmək olarsa, niderland dilində zaman kateqoriyası fərqlidir. “German dillərindən biri olan niderland dilində iki sadə və altı mürəkkəb zaman forması mövcud idi. Feilin zaman formaları həm mütləq (əsasən, indiki, sadə keçmiş və gələcək, perfekt), həm də nisbi işlənmədə (bir qayda olaraq, perfekt, qabaqkeçmiş, gələcək II, keçmişdə gələcək I və II) çıxış edirdi (9, 86).

İndiki zaman forması indiki zamanda (indiki anda və ya daha uzun müddət) baş verən hərəkəti ifadə etmək üçün mütləq funksiyada işlənir. Məsələn: “Daar wordt gebeld” - “(Orada) zəng vururlar”; “Het meisje speelt met een pop” - “Qız gəlinciyi ilə oynayır”; “Wij strijden voor vrede” - “Onlar sülh üçün vuruşuruq”.

İndiki zaman daimi, davam edən və ya təkrar olunan hərəkəti ifadə etmək üçün, yəni müəyyən olmayan zamanın ifadəsinə xidmət edir, eyni fikirləri ingilis dili üçün də demək olar. İndiki sadə zamandan da eyni hərəkəti ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bəzən indiki zaman gələcəyə yönəlmiş hərəkəti ifadəsinə də xidmət edir, məsələn: “Morgen vertrekken zij” - “Sabah onlar yola düşür”. İngilis dilində də eyni şeyləri deyə bilərik; məsələn: “The train starts in five minutes” “Qatar beş dəqiqəyə yola düşür”.

Keçmiş zaman niderland dilində üç formaya malikdir: sadə keçmiş, perfekt və əvvəl keçmiş. Sadə keçmiş zamanda zəif və güclü feillərin forması arasında səciyyəvi fərq mövcuddur [9, s.87].

Qeyd olunmalıdır ki, german dillərində zaman kateqoriyası indiki və keçmiş zamanla müəyyənləşmişdir. Bununla belə, «gələcək zamanda real münasibətləri ifadə etmək üçün indiki zamanın xəbərlilik kateqoriyası və feilin lazım şəkli ilə, peterit-prezens feilləri ilə (qədim ingilis dilində *sculan*, *willan*, *qədim island sculu*, *munu*) infinitiv birləşməli təsviri ifadələrlə və ya başlanğıc mənalı feillərlə (qot *duginnan*, *wairgan*, qədim ingilis *woergan*, qədim yuxarı alman *werden*) göstərilmişdir, sonradan bu formadan gələcək zamanın analitik formaları əmələ gəlmişdir» [4, s.6]. Qərbi german dillərində zaman nisbiliyi mənası “malik olmaq”, “olmaq” feilərindən ibarət təsviri ifadələrdən əmələ gəlmişdir. Bu ifadələr analitik feil formaları deyildilər, lakin bəzi müəlliflər onları mürəkkəb zamanlar – perfekt və plyuskvamperfekt adlandırdılar [12]. Feil zaman formaları qrammatik gələcək zamanı əmələ gətirir. Dilçilik ədəbiyyatında gələcək zaman digər zamanlara qarşı qoyulur. Doğrudan da, german dillərinə nəzər salsaq, bunun bariz nümunəsini görə bilərik. Bir çox german dillərində indiki və keçmiş zaman mövcud olmuş, gələcək zaman indiki zaman vasitəsilə ifadə edilmişdi. “Qrammatik gələcək zaman bir çox dillərdə olmamış, daha sonralar yaranmışdı” [7, s.77]. Gələcək formalar qeyri-sabit olmuşdu. “Bəzi qrammatik formalar və qrammatik kateqoriyalar sabitliyi ilə fərqlənir. Onlar nisbətən tez-tez dəyişir, digər formalarla əvəz olunur, bəzən isə dildən tamamilə çıxır. Bütün feil formalarından qeyri-sabitliyi seçilən gələcək zaman formalarıdır” [10, s.233]. Bu assimetrikliyi İ.A.Melçuk belə izah edir: “Təbiidir ki, insan şüurunda gələcək zaman keçmiş zamana nisbətən daha az realdır. Dildə bu özünü belə göstərir ki, feil kateqoriyaları, bir qayda olaraq, gələcəyə nisbətən keçmişdə daha çox fərqləndirilir: keçmiş zaman bütün təfərrüatı ilə daha dəqiq qavranılır” [8, s.67].

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, zaman kateqoriyasını indiki planı, keçmiş planı və gələcək planı özündə əkd etdirən bir sistem kimi nəzərdən keçirmək ənənəvidir. Bununla bərabər, zaman və tərzin sıx qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə çarpdırılır. Fikrimizcə, zamanda hərəkətin diferensiasiyası birbaşa kontekst və mətnin xarakterindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Блинов А.В. Краткий курс готского языка. М., Изд.Московского, 2003, 203 с.
2. Буниятова И.Р. Категория глагольного вида в германских языках: история вопроса. Киевский университет имени Бориса Гринченко. Матеріали Міжнародної наукової конференції • 10–12 жовтня 2013 р. • м. Київ, с.21-25
3. Дубинин С.И. Готский язык: Учебное пособие / С.И. Дубинин, М.В. Бондаренко А.Е. Тетеревёнков. 2-е изд., доп. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2006, 148 с.

4. Ершова И.А. Морфологическая система германского глагола. М., Изд.Московского Унив., 1961, с.6
5. Жирмунский В.М. История немецкого языка / В.М. Жирмунский. 5-е изд., М. : Высшая школа, 1965, 408 с., 247-249
6. Жлуктенко Ю.А., Авухжилов А.В. Фризский язык. Киев, Наука Думка, 1984, 198с.
7. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., Высшая школа, 1997, 272 с.
8. Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Вена: Языки русской культуры, 1998. - Т. II. (Ч. 2). - 543 с.
9. Миронов С.А. Нидерландский (голландский) язык: Грамматический очерк, литературные тексты с комментарием 2-е переработанное изд. Калуга: Издательский дом «Эйдос», 2001, 140с., с. 87
- 10.Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М.: Наука, 1974, 352 с.
- 11.Соболева О.В. Грамматический статус категории вида и времени в германских языках. автореф.кан.дисс., М., 1993, 25 с., с.10
- 12.Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландский язык. М., 1953
- 13.Теоретическая грамматика английского языка. Изд.Лен.ун., Л., 1983, 253 с., с.48).
- 14.https://studopedia.su/7_35830_lektsiya--glagol-v-gotskom-yazike.html

Summary

Peculiarities of the Manifestation of Tense Category in Germanic Languages

The concept of time has become a complex concept and a subject matter of various sciences. Different languages have different meanings of time. The realization of the verb tense category is related to the category of aspect. From this point of view, the aspect category along with the tense category is also involved in the research object. In Germanic languages tense category has different manifestations. However, in the early periods of the Germanic languages, it is possible to observe the present and the past, but the future has been developed later.

Резюме

Особенности проявления категории времени в германских языках

Концепция времени стала сложной концепцией и предметом различных наук. Разные языки имеют разные значения времени. Реализация категории времени связана с категорией аспекта. С этой точки зрения категория аспекта наряду с категорией времени также вовлечена в объект исследования. В германских языках категория времени имеет различные проявления. Однако в ранние периоды германских языков можно наблюдать настоящее и прошлое, а будущее развивалась позже.

Nurlana Qənbərova
Bakı Slavyan Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ FEİLLƏRİNİN SEMANTİK TƏSNİFATI

Açar sözlər: *semantik xüsusiyyətlər, feil qrupları, danışmaq aktı, nitq feilləri*

Keywords: *semantic features, verb groups, speech act, speech verbs*

Ключевые слова: *семантические особенности, глагольные группы, речевой акт, глаголы речи*

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük hissəsini təşkil edən feil ən mühüm nitq hissəsi olub cümlədə xəbər vəzifəsində işlənərək qalan cümlə üzvlərini idarə edir və onları öz ətrafında birləşdirib bütöv söyləmə həyat bəxş edərək fikrin dinləyəne ötürülməsində əvəzsiz rol oynayır. Beləliklə, feil fikirlərin ifadə edilib dil şəklində meydana gəlməsində və öz növbəsində dilin də ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ad bildirən isimlər olmadan fikrimizin ifadə edilməsi mümkün olmadığı kimi iş, vəziyyət, hərəkət bildirən feillər olmadan da bizim nitqimiz mövcud ola bilməz.

Ümumi semantikasından və hansı məzmunu əks etdirməsindən asılı olmadan feillər ünsiyyət prosesində dil vahidi rolunu oynayır və bu vahidlər arasında nitq prosesini xarakterizə edən və dilçilik ədəbiyyatında nitq feilləri adlı leksik semantik qrupda cəmləşən və təfəkkür prosesi ilə bağlı olan hərəkətləri ifadə edən nitq feilləri dildə kəmiyyətə az olsalar da, öz səciyyəvi xüsusiyyətləri və müxtəlif məna çalarları ilə və ən əsası ekspressivliyin ifadəsinə görə ən zəngin qrup olmasıyla digər feil qruplarından fərqlənir və nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük əhəmiyyətə malik olub, tez-tez istifadə olunurlar. Çünki nitq insanın daxili aləmiylə əlaqəli olub onun emosional vəziyyətinin, davranışının, ətrafındakı digər insanlara və ya ətraf mühitə olan münasibətinin ifadə olunmasının yollarından ən başlıcasıdır.[1, s.16]

Feilləri müxtəlif leksik-semantik qruplara ayıraraq tədqiq edən dilçilər nitq feillərinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Onlardan bəziləri feillərin leksik-semantik təsnifatını verərək nitq feillərini təfəkkür feilləri ilə eyni bir leksik-semantik qrupda cəmləşdirmişlər.

Əgər dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni əsas götürsək, dil təfəkkür vəhdətindən çıxış edərək nitq və təfəkkür feillərini eyni leksik-semantik qrupda ümumiləşdirmək olar. Leksik-semantik qrup eyni bir nitq hissəsinə məxsus olan sözlərin

eyni leksik məna komponenti səviyyəsində semantik əlamət inteqrasiyası əsasında bir yerə cəmlənməsindən ibarət leksik-semantik dil sistemi parçasıdır [2, s.301].

Bu tərifdən də çıxış edərək nitq və təfəkkür feillərini eyni qrupda birləşdir-mək olar. Bir çox tədqiqatlarda isə nitq və təfəkkür feilləri ayrıca leksik-semantik qruplarda təhlil olunmuşdur, çünki nitq və təfəkkür arasında sıx bağlılıq olsa da, burada iki ayrı-ayrı fəlsəfi-lingvistik kateqoriya mövcuddur. Əgər biz nitq prosesini ifadə edən feillərlə təfəkkür feillərini bir leksik-semantik qrupda birləşdirsək, bu hansısa komponentlərin sonrakı vəhdətini ifadə etmiş olacaq. Lakin istər nitq feilləri, istərsə də təfəkkür feilləri hər biri özünəməxsus leksik-semantik çalarlara malikdir. Belə ki, nitq və təfəkkür feillərinin hər birinin öz kateqorial leksik sema-sı var. Təfəkkür feillərinin kateqorial leksik seması və baza identifikatoru “fikirləşmək” feilidir. “Danışmaq və ya nitqdən istifadə etmək” isə nitq feillərinin kateqorial leksik seması olub həm də nitq feilləri leksik-semantik qrupunun baza iden-tifikatoru hesab olunur. [3, s.74]

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, nitq və təfəkkür feillərinin arasındakı bu vəhdəti parçalayaraq nitq və təfəkkür feillərini ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarda tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur, çünki onların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, lüğətlərdə ayrı-ayrı izah olunmaları onların semantik çalarlarını daha aydın göstər-məyə imkan verir.

Nitq prosesi ikitərəfli hadisə olub daxili və xarici tərəflərə malikdir. Onların daxili tərəfi dedikdə onların “ideal, məzmunla əlaqəli” cəhətləri, xarici tərəfi de-dikdə isə nitq prosesi zamanı maddi olaraq ifadə olunan cəhətləri nəzərdə tutulur. Bu da öz növbəsində nitq feilləri leksik-semantik qrupunun semasının zənginləş-məsində böyük rol oynayır.

Nitq feillərinin ümumi semantikasi dedikdə “danışmaq”, “demək” feilləri ifadə olunsada, müasir ingilis dilində nitq feillərinin danışmaq aktı ilə əlaqəli olan məna çalarları müxtəlif feillərlə də ifadə oluna bilər.

Nitq feillərini müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında semantik ba-xımdan müqayisəli şəkildə tədqiq edən H.K.Quliyev onları iki müxtəlif yarımqrupa ayırmışdır;

1. Yalnız danışmaq aktını ifadə edən nitq feilləri
2. Nitqi bu və ya digər cəhətdən səciyyələndirən nitq feilləri

Tədqiqatçı yalnız danışmaq aktını ifadə edən nitq feillərinə müasir ingilis di-lində to speak, to tell, to talk, to inquire və s. feilləri, ikinci yarımqrupa isə to repeat, to call və s. kimi feilləri daxil etmişdir. [4, s.35-36]

H.K. Quliyev bu tədqiqatı feillərin semantik təsnifatı sahəsində çox dəyərli bir elmi iş olsa da, nitq feillərinin semantik rəngarəngliyini tam əhatə edə bilmir.

Nitq feillərinin ifadə etdikləri mənalardakı rəngarəngliyi nəzərə alaraq biz bu məqalədə nitq feillərini belə təsnif etdik;

1. Danışığ aktını bildirən nitq feilləri
2. Sual-cavab prosesində işlənən nitq feilləri
3. Yüksək tonlu nitq feilləri
4. Alçaq tonlu nitq feilləri
5. Fikri təsdiq edən nitq feilləri
6. Fikri inkar edən nitq feilləri
7. Əmr və ya xahiş ifadə edən nitq feilləri
8. Müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feilləri
9. Negativ emosiyaları ifadə edən nitq feilləri
10. Nitqin davamlılığını göstərən nitq feilləri

Nitq feilləri semantik yarımqrupuna daxil olan feillər arasında danışığ aktı ifadə edən nitq feilləri öz mənə yükünə, işlənmə tezliyinə və struktur elementlərinə görə seçilir. Nitq feillərinin semantikasi əsasən “danışmaq” və “demək” feillərində əks olunsa da danışığ prosesi ilə əlaqəli olan mənə çalarları müxtəlif feillərlə ifadə edilə bilər.

Müasir ingilis dilində danışığ aktını ifadə edən feillərə “to speak” (danışmaq), “to talk” (danışmaq, söhbət etmək), “to say” (demək), “to declare” (bəyan etmək), “to announce” (elan etmək), “to pronounce” (tələffüz etmək), “to state” (qeyd etmək) və s. feilləri nümunə göstərmək olar.

Bu feillərin böyük əksəriyyəti özlərindən sonra sözünü ilə işlənərək tərkibi feillər əmələ gətirir və müxtəlif mənalar da ifadə edir. Məsələn: to tell off (danışmaq), to tell on (satmaq, xəbərləmək); to talk back (cavab vermək), to talk out of (fikrindən daşıdırmaq) və s.

Adətən dialoqlar zamanı hər hansı bir hadisə və ya insan haqqında məlumat almaq məqsədiylə sual verərkən və ya soruşulan sualın cavabını ifadə edərkən nitq feilləri daha çox istifadə olunur. Məlumat almaq məqsədiylə ən çox işlədilən nitq feillərinə “to ask” (soruşmaq), “to enquire” (soruşmaq), “to wonder” (maraqlanmaq), Suala cavab verərkən isə “to answer” (cavab vermək), “to reply” (cavab vermək), “to retort” (sərt cavab vermək), “to respond” (cavab vermək), “to explain” (izah etmək), “to clarify” (aydınlaşdırmaq) kimi nitq feillərindən istifadə olunur.

Mürəkkəb qrammatik və leksik qrammatik nitq hissəsi olan feilin ümumi kateqorial mənası dinamik təqdim edilən, zamanla əlaqəli inkişaf edən prosesdir. [5; s.83] Bir çox nitq feillərində də feilin bu dinamik inkişafı özünü göstərir. Beləliklə, nitq feilləri nitqin hansı tonda olmasını ifadə etməsinə görə yüksək tonlu və alçaq tonlu nitq feillərinə bölünür. Bir sıra nitq feilləri ünsiyyət prosesində danışanın hiss və həyəcanının qarşı tərəfə ötürülməsində çox böyük rol oynayır və onlardan bir qismi əsasən nitqdəki gərginliyi və yaxud hadisələrin müxtəlif vəziyyətlərdəki gərgin dinamikasını ifadə etdiyi üçün yüksək dinamikliyi ilə seçilir və yüksək tonla tələffüz edilir. Yüksək tonlu nitq feillərinə “to cry” (qışqırmaq), “to yell”

(çığırmaq), “to howl” (vay-şivən qoparmaq), “to shout” (qışqırmaq, haraylamaq), “to scream” (bağırmaq, fəryad etmək), “to trill” (zəngülə vurmaq), “to shriek” (çığırmaq), yelp (zingildəmək) və s. feilləri nümunə göstərə bilərik.

Alçaq tonlu nitq feillərinə isə “to whisper” (pıçıldamaq), “to sigh” (ah çəkmək), “to mumble” (mızıldamaq), “to murmur” (mırıldamaq) və s. feilləri aid edə bilərik. Bu yarımqrupa daxil olan feillər daxili nitqin səsli şəkildə özünü biruzə verməsində əhəmiyyətli rol oynayır və onlar hər hansı bir vəziyyətlə əlaqəli olaraq çox alçaq tonla və ya eşidilməyəcək tərzdə deyilərək həm pozitiv, həm də negativ mənaları ifadə edirlər.

Nitq feillərini fikri təsdiq və ya inkar etməsinə görə də təsnif etmək olar. Müəyyən bir fikirlə razılaşıb onu təsdiq edərkən ingilis dilində “to agree” (razılaşımaq), “to accept” (qəbul etmək), “to admit” (qəbul etmək, razılaşımaq), “to confirm” (təsdiq etmək), “to consent” (razılaşımaq) və s. feillərdən, ifadə edilən fikri qəbul etmədikdə isə “to disagree” (razılaşıbmamaq), “to refuse” (rədd etmək, imtina etmək), “to rebuff” (tərs cavab vermək, rədd etmək), “to reject” (rədd etmək) kimi feillərdən istifadə olunur.

Feillər sadə danışıq aktını ifadə etməkdən əlavə ünsiyyət prosesi zamanı yaranan hər hansı bir vəziyyətə bağlı əmr, xahiş və ya tövsiyyə ifadə edə bilir və feillərə aid olan bu polisemantik xüsusiyyət onların işlənmə tezliyini daha da sürətləndirir. Əmr və ya xahiş ifadə edən nitq feillərinə “to order” (əmr etmək, sifariş etmək), “to command” (əmr etmək), “to decree” (fərman vermək), “to ask” (xahiş etmək), “to beg” (yalvarmaq) və s. feillər daxildir.

Nitq feilləri bəzi dilçilik ədəbiyyatında deklarativ feil də adlandırılır. Onlar danışıq prosesini müxtəlif cəhətlərdən ifadə edir, belə ki, nitq aktının həm müsbət həm də neqativ çalarını dinləyənlə bildirməkdə nitq feillərinin rolu əvəzsizdir. İnsanlar nitq prosesi zamanı kimdənsə razı qaldığını göstərmək üçün onu tərif edərək ona olan rəğbətini göstərə bilər, məmnun olmadığı hər hansı bir situasiyada öz şikayətini dilə gətirə bilər və ya kimisə müəyyən bir işi görməyə yola gətirmək üçün vədlər verə bilər. Bütün bu sadaladığımız proseslər dildə nitq feillərinin köməyi ilə həyata keçirilir və onlar müxtəlif situasiyalarda danışanın keçirdiyi hissləri və onun emosiyalarını öz semantikalarında əks etdirə bilirlər. Nitq və təfəkkür anlayışlarının bir biriylə əlaqəli olması səbəbiylə insanların öz ətraflarında cərəyan edən hadisələrə verdiyi psixoloji reaksiyalar onların nitqində öz adekvat əksini tapır və beləliklə də nitq aktı rəğbət, sevinc, və ya təşəkkür bildirməklə yanaşı həm də narazılıq və ya şikayəti də əks etdirir. Məsələn, “to praise” (tərifləmək), “to thank” (təşəkkür etmək), “to congratulate” (təbrik etmək), “to glorify” (tərənnüm etmək), “to applaud” (bəyənmək, alqışlamaq), “to acknowledge” (təşəkkür etmək) feilləri nitqin müsbət tərəfini ifadə edir, “to lie” (yalan danışmaq), “to boast”

(lovğalanmaq), “to growl” (donquldamaq), “to bluster” (hədələmək, kobud danışmaq), “to scold” (danlamaq) və s. kimi feillər isə mənfi mənə ifadə edir.

Nitq feilləri həmçinin davamlılığına görə də təsnif edilə bilər. Belə ki, bəzi nitq feilləri yalnız bir anlıq baş verib bitmiş deyil, həm də müəyyən bir müddət davam edən nitqlə bağlı prosesləri də ifadə edə bilər. Məsələn, “to blather” (boş-boş danışmaq), “to groan” (ah-zar etmək, zarıldamaq), “to drawl” (mızıldamaq, uzada-uzada danışmaq), “to drone” (monoton şəkildə danışmaq), “to chatter” (laq-qırtı vurmaq, çərənləmək) və s. kimi feillər müəyyən davamlılığı olan nitq hadisələrini ifadə edir.

Müasir ingilis dilinin leksikasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyətli mövqeyi tutan nitq feillərinin daha ətraflı tədqiq edilməsi üçün onların ümumi komponent mənalarına müvafiq olaraq təsnif edilməsi bu mövzunun aktuallığını səciyyələndirir. Ona görə də nitq feillərinin ümumi əlamətlərinə diqqət yetirib, mənə rəngarəngliyini əsas götürərək yuxarıda qeyd etdiyimiz semantik sahələrə ayrılmasının çox böyük əhəmiyyəti var.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. Bakı-Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin mətbəəsi -1999, 104 s.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.İ., Ağayeva F.M. İzahlı Dilçilik terminləri Bakı: 1989, s. 301.
3. Матеева Т. И. К вопросу о семантических основаниях экспрессивности слова. На материале диалектных глаголов речи. Классы слов и их взаимодействие . Свердловск ,1979 .
4. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında .Bakı: Nurlan, 2001, s.256
5. Blokh M.Y A course in Theoretical English Grammar. Moscow: “Vysshaya Shkola” 2000, p 381.
6. Verdiyeva Z.N., Kərimzadə İ.A. The Systematic Dictionary of English Verbs. Bakı: Elm, 1978. 180 s.
7. Musayev O. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət, 2008, 1674 s.
8. İngilis və Azərbaycan dillərində yüksək tonlu nitq feillərinin leksik- semantik xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri, №2, Bakı: Elm, 2011, s. 80-90.

Summary

Semantic Classification of Speech Verbs in Modern English

The article is devoted to semantic classification of speech verbs that have a wide lexico-semantic range. A lot of semantic groups of speech verbs defined by well-known linguists approaching from different angles have been shown here because it is

impossible to study these verbs thoroughly without dividing them into semantical groups. In the article the author has tried to give a thorough semantical classification of the speech verbs.

Резюме

Семантическая классификация глаголов в современном английском языке

Статья посвящена семантической классификации глагола, который обладает широким лексико-семантическим диапазоном. Здесь внимание уделено также разделению речевых глаголов на семантические группы выдающимися лингвистами, подходящими к проблеме с разных аспектов, так как не распределив глаголы на семантические группы, невозможно изучить их глубже. В статье автор подробно дал семантическую классификацию речевых глаголов.

Sevda Mahmudova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

İNGİLİS DİLİNƏ MƏXSUS SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: alınma söz və termin, inteqrasiya, formal mənimsənilmə, funksional mənimsənilmə

Key words: borrowed word and term, integration, formal assignment, functional assignment

Ключевые слова: заимствованное слово и термин, интеграция, формальное присвоение, функциональное присвоение

“İnteqrasiya” sözü bir çox elm sahələrində istifadə olunur. Linqvistikada bu sözün inkişaf prosesində ayrı-ayrı hissələrin və ya elementlərin bir tam şəkildə birləşməsi mənasındadır [2, s.480].

Birləşən, inteqrasiya olunan sözün elementləri əlaqədə olan, bir-birinə təsir edən sözlərin hesabına fərqli biçim alır.

İnteqrasiya bir çox hallarda mənasını genişləndirərək mənimsənilmə anlamını kəsb etmişdir ki, alınma terminlərin də öyrədilməsi və mənimsədilməsi çox vacib məsələləndir.

Bu cəhətdən terminologiya elmi dilin ən çox məlumat kəsb edən, informatik xarakterli leksik təbəqəsidir.

İnteqrasiya bir çox hallarda çətin bir prosesə çevrilmişdir. Elmi-texniki, informatika terminlərinin inteqrasiyasında müəyyən çətinliklər meydana gəlmişdir. Çətinlik proqramlaşdırma və informasiya sistemləri, riyazi təminat və tətbiqi proqramlarla bağlı terminoloji vahidlərdə özünü göstərmişdir. Tədqiqatçılar göstərir ki, bu mahiyyətdə olan sözlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə inteqrasiyasında qlobal hadisələrin təsiri danılmazdır. Təkcə respublikamızda deyil, ümumən dünya miqyasında belə bir proses gedir və Azərbaycan elmi dilinin lüğət tərkibinin ingilis dilindən gələn yeni anlayışlarla zənginləşməsində, inteqrasiyasında bu prosesin ciddi rolu müşahidə edilir. «Belə ki, əgər bir elmi kəşf (avtomatik idarəetmə sistemi) hər hansı bir ölkədə, İngiltərədə, Yaponiyada mövcud ola bilər, lakin onun adı prinsip etibarilə Azərbaycan dilində də mövcud olmalıdır» [3, s.6].

İnteqrasiyanın nəticəsi kimi meydana çıxan mənimsənilmə prosesində iki əsas xüsusiyyət kəsb edir: formal və funksional xüsusiyyətlər. Mənimsənmənin formal tipi alınmaların fonetik, qrafik və morfoloji xüsusiyyətlərinin söz alan dilin uyğun normalarına maksimum yaxınlaşma istiqamətidir, xəttidir. Mənimsənmənin

funksional tipi isə sözü qəbul edən dildə alınma terminin leksik-semantik dəyişməsi və istifadə olunmasının ayrı-ayrı cəhətlərini özündə birləşdirir [4, s.4].

Yeni anlayışları ifadə etmək, əvvəlcədən var olan anlayışları diferensiaslaşdırmaq, əvvəllər bəlli olmayan predmetləri əks etdirmək üçün başqa dillərin lüğət fondundan faydalanmaq zərurəti inteqrasiyanın meydana gəlməsini şərtləndirir. «Həmin proses mütərəqqi bir prosesdir, həmin prosesdə bir dilin lüğət tərkibi başqa dilin sözləri hesabına zənginləşir» [5, s.294-319].

İnteqrasiya prosesini nəzərdə tutan araşdırmaçılar yazırlar ki, əgər xarici söz və termin hər hansı parametrinə əsasən bütöv şəkildə mənimsənilə bilməyibsə, o, öz əvvəlki kimi qalır, bu zaman o alınma hesab edilmir, ona görə ki, həmin durumda belə leksik-terminoloji vahid respicient dilin malına çevrilə bilmir [6, s.16].

İnteqrasiya prosesini özündə mahiyyət etibarını ilə əks etdirən söz və terminin mənimsənilməsi, hər şeydən öncə, dilin normaları ilə birbaşa əlaqədardır. Yəni, inteqrasiya olunan dil və ya həmin dilin leksik-terminoloji vahidləri alan dilin normalarına tabe edilməlidir. «Əgər alınma sözlərdə assimilyasiya sıfır bərabərdirsə, belə alınma barbarizmdir [7, s.88].

İnteqrasiya prosesində izomorf məsələsi də qabardılır. İzomorf xarici sözün özü deyil, şəkilçi morfeminin milli dildəki qarşılığıdır. Məsələn, -ant,-er göstəricili sözlərin Azərbaycan dilində izomorf əvəzlənən məhsuldar şəkilçi olan -çı göstəricisidir. Yəni, bu gün «diplomant» sözü Azərbaycan dilində «diplomçu», «milyoner» sözü isə «milyonçu» kimi mənimsənilməlidir.

Nadir Məmmədli inteqrasiya prosesinin hər zaman özünü doğrultmadığını komendant, protestant, adyutant, konteyner, qreyder tipli sözlərdə alınmadığını (yəni uyğun gəlmədiyini) qeyd edir.

Alınma söz və terminləri müəyyən etməkdən ötrü bir sıra amlləri bilmək lazım gəlir: bu sözdəki səs birləşmələrinin dildə qəbul edilmiş səs birləşmələrinə hansı tərzdə müvafiq olması; sözün morfolojiyası və başqa formal mənsubiyyət ünsürlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa müvafiq olması və onunla ahəngdarlıq əmələ gətirməsi; bu sözdən yaranan düzəltmə sözlərin varlığı, yaxud sözün dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi.

N.Məmmədli gətirdiyi sitatda bildirilir ki, «alınma elementin alan dilin sistemə daxil olması» kimi başa düşülən alınmaların bu və ya digər səviyyəsi mənimsənilməyə əsaslanır» [8, s.346].

N.Məmmədli «geniş mənimsənilmə spektri»ndən danışır. O, L.P.Krısının sözlərin mənimsənilməsinin göstərdiyi şərtləri nəzərə çatdırır. Bu şərtlərin 7 tipi qeyd olunur: 1) alınma sözün alan dilin fonetik və qrammatik üsulları ilə verilməsi; 2) sözlərin alan dilin qrammatik sinif və kateqoriyaları ilə əlaqələndirilməsi; 3) əcnəbi sözün fonetik mənimsənilməsi; 4) əcnəbi sözün qrammatik mənimsənilməsi; 5) sözün sözdüzəldicilik aktivliyi; 6) əcnəbi sözün semantik mənimsənilməsi;

7) nitqdə müntəzəm işlənməsi (ədəbi dilin müxtəlif funksional üslublarında yaxud sahə terminologiyasında) [9, s.35-38].

Bu amillərlə sözün fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik və semantik cəhətdən ineqrasiya əlamətləri nəzərə alınır.

İnteqrasiyanın formalaşmasında bu amilin rolu faktiki olaraq internet məkanının genişlənməsi ilə əlaqədardır. İndi internet nəhəng bir informasiya okeanına çevrilmişdir.

Respublikamızda isə birinci dəfə olaraq internetdən 1994-cü ildə elektron kommersiya məqsədilə istifadəyə qərar verilmişdir. Ötən illər ərzində Azərbaycan internetində ciddi keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyi baş verdi. Ələlxüsus da son illərdə respublikamızda internetin inkişaf tempi xeyli dərəcədə artdı. Həm dünya interneti Azərbaycan interneti ilə, həm də ingilis vahidləri Azərbaycan dilinin əvvəl danışdığı dilinə, sonra isə yazılı dilə inteqrasiya olundu.

Dillərin inteqrasiya nəticəsində Azərbaycan dilində informatika sözlərinin yaradılmasının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Bir dildən digər dilə keçən sözlər dəqiqləşdirildi.

Dillərin inteqrasiyası ilə müqayisədə diferensiasiya əks prosesdir. İnteqrasiya prosesində əvvəllər başqa-başqa dillərdən (dialektlərdən) istifadə edən dil kollektivləri tədricən eyni bir dildən istifadə etməyə başlayır, bir dil kollektivində birləşdirilir [10, s.54].

Demək, Azərbaycan dili bugün dünya dillərinin sisteminin standartları ilə uyğunlaşmağa çalışır. Bu, qloballaşmanın tələbidir. Daha doğrusu, qloballaşmanın dilə təsiridir. Dünya tarixi üçün inteqrasiya prosesləri əksər hallarda artan və genişlənən xətt üzrə getmişdir. Qloballaşma və dil probleminin özəyi, qayəsi kimi ingilis dilinin populyar dil olması göstərilmişdir.

Qloballaşma şəraitində söz biçimində olan terminlər Azərbaycan dilinə söz birləşməsi şəklində inteqrasiya olunur. Məsələn, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş «cipherer» sözü Azərbaycan dilində «kodlaşma qurğusu», «development» sözü isə «təcrübi konstruktor işi» şəklində kalka olunaraq mənimsənilmişdir.

İngilis dilində söz şəklində olan informatikaya aid sözlər Azərbaycan dilinə mürəkkəb söz birləşməsi biçimində kalkalaşmışdır. Məsələn: «code translation» (kodaçma), «cospinq» (surtalma), «data plotter» (qrafqurucu). Demək, ingilis dilinə məxsus alınmalar ana dilinin uyğun sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulur» [11, s.38]

İngilis dilində qoşa söz şəklində olan informatika sözləri Azərbaycan dilinə söz birləşməsi şəklində inteqrasiya olunur. Məs.: cross-reference (kəşişən ispan).

İngilis dilində sadə və mürəkkəb söz Azərbaycan dilinə termin birləşmə biçimində inteqrasiya olunur: runtime (icra vaxtı).

İngilis dilində sinonim sözlər Azərbaycan dilinə bir leksik vahid vasitəsilə inteqrasiya olunur: impleementafion (işləmə), character sumbol (işarə) və s.

İnteqrasiyada qismən dəyişikliklə hər iki dilə məxsus forma sadalanır. Müqayisə et: formal qrammar- formal qrammatika, function micrhouting-funksional mikroproqramm və s.

İnteqrasiya prosesində birinci hissə dəyişmir, ikinci komponent çevrilir: formal language (formal dil), fuctional organistation (funksional təşkil) və s.

İngilis dilində termin birləşmənin forması saxlanılır, Azərbaycan dilində ikinci hissə kalkalaşır: photdocumentition (fotosənəd)

Termin birləşmənin kalkalaşaraq inteqrasiyasında birləşmənin sırası qarşılaşdırılan dillərin birində yerini dəyişir. Məsələn, müqayisə et: proqramm elrenlar (proqramm tsikli) silsiləsi, softvvare (proqramm kompleksi)

Konkret dil materiallarının təhlili göstərir ki, Azərbaycan dilində istifadə olunan kalkabiçimli söz və terminlər əsasən Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunları bazası üzrə qurularaq terminologiyani zənginləşdirir.

İngilis dilində bəzi qısaltmalar Azərbaycan dilinə aşağıdakı biçimlər üzrə interasiya olunur:

1) İxtisar hissə Azərbaycan dilinə bütöv formada inteqrasiya olunur: AMP (ampresier)- gücləndirici, AMT (amount)- kəmiyyət, APP (apparshs)- aparat, cihaz və s.

2) Mənbə dildə olduğu kimi inteqrasiya olunur: fortran (fortran), company (kompaniya), constant (konstant) və s. İngilis dilində həmin sözlərin co hissəsi ixtisar kimi istifadə olunur: ded (deduction)- deduksiya, deer (deerement)- deprement, dem (demodulator)- demodulyator və s.

3) İngilis dilində ixtisarin baş hərfləri Azərbaycan dilinə bütöv formada inteqrasiya olunaraq işlənir: MF (microfiche)- mikrofiş, MF (microfilm)- mikrofilm), ML (microinstruction) - mikroəmr və s.

Bu cür inteqrasiyanın Azərbaycan dilində formal və semantik deyilən tipləri vardır.

Nümunələrə nəzər salmaq:

Elevator (forma elevare; semantik: 1. Böyük taxıl tədarükü məntəqələrində, dəmiryol stansiyalarında, limanlarda və s.-də tikilən, taxılı qaldırmaq, qurutmaq, saxlamaq üçün müvafiq qurğuları olan çox böyük anbar. Taxılı saxlaman üçün ən yararlı anbar elevatordur; 2. Yüku arası kəsilmədən nəql edən qaldırıcı mexanizm. [1, s.199].

Eskalator. Eyni ilə Azərbaycan dilinə formal və semantik cəhətdən inteqrasiya olunmuşdur. Adamları qaldırmaq üçün durmadan hərəkət edən pilləkən. Biletlərimizi hərəkətverici pilləkənlər (eskalator) başında durmuş milisionerə

göstərək, ayaqlarımızı ilk pilləyə basırıq və pilləkən tez bizi götürüb gedir. Ə.Məmmədخانlı [1, s.212].

İdmanla bağlı sözlərin mənimsənilməsi. Belə sözlər də ələlxüsus ingilis mənşəlidirlər.

Futbol (ing. football). Hər bir komandanın ayaq (və bəzən baş) zərbəsi ilə rəqibin qapısına mümkün qədər çox top (qol) vurmasından ibarət idman oyunu.

Bu idman termini (futbol) rus dindəki –ka şəkilçisini özünə qoşaraq, «futbolka» (trikotaj idman köynəyi) sözünü yaratmışdır. –çu şəkilçisi isə futbolçu sözünə qoşularaq futbol oyunçusu anlamını əmələ gətirmişdir.

Çempion (ing. champion). İdman yarışlarında, oyunlarında qalib gələnə, birincilik qazanana verilən ad. –at şəkilçisi bu sözə artırılaraq çempional (ing. championat). Düzəltmə leksik vahidini əmələ gətirmişdir. Hər hansı idman növü, idman oyunları üzrə birincilik uğrunda yarış, yarışma. Futbol çempionatı. Boks üzrə dünya çempionatı.

Türk mənşəli –luq şəkilçi ingilis mənşəli bu sözə artırılaraq yeni mənalı söz yaratmışdır. Çempionluq- çempion adı (Şahmatçı) [1, s.424].

Hərbi terminlər: *şrapnel* (ing. shrapnel). Düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək üçün içi yumru güllələrlə doldurulmuş top gülləsi. [1, s.535].

Dəyişdirilərək mənimsənilmiş ingilis sözlərindən biri də sənəd adı olan «çek»dir (ing. check). Bu söz 2 məqamda semantik inteqrasiya məruz qalmışdır: 1) təqdim edənə cari hesabdən müəyyən miqdarda pul verilməsi və ya onun hesabına keçirilməsi haqqında sahibinin sərəncamı olan sənəd; 2) üzərində alınan mal üçün kassaya ödəniləcək məbləğ göstərilən və ya ləman mal üçün pulun kassaya ödənildiyini təsdiq edən sənəd; qəbz. [1, s.424].

İngilis dilindən vaxtı ilə mənimsənilmiş elə sözlər vardır ki, artıq tarixizmə çevrilmişdir (köhnəlmişdir). Məs.: *çartizm* (ing. chartism) İngiltərədə 19-cu əsrin 30-40-cı illərində fəhlələrin siyasi hüquq əldə etmək və iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq uğrunda inqilabi hərəkatı. *Çartist* (ing. chartist. Çartizm tərəfdarı, iştirakçısı [1, s.419].

İctimai nəqliyyatla bağlı sözlərin mənimsənilməsi. Bu qəbildən olan sözlər ən çox ingilis dilindən sovet dönəmində rus dili vasitəsilə keçmişdir. Məsələn:

Tramvaj (ing. tramvay). 1. Yerüstü şəhər elektrik dəmir yolu; 2.Həmin yolun, bir və ya bir neçə vaqondan ibarət qatarı; 3. Canlı dildə bəzən şəhəratrafiv elektrik dəmir yoluna və onun qatarına verilən ad: Gəo minək tramvaya, gedək bir buzovnaya; Bir heykələ bənhəyir sahilində hər qaya. S.Rüstəm. Azərbaycan dilində mənimsənilmiş nəqliyyat vasitəsinin adı bir çox söz və birləşmələrin yaranmasında iştirak etmişdir: çay tramvayı - şəhər dairəsində çayda hərəkət edən kiçik sərnəşin gəmisini və ya kateri; tramvaysürən-tramvay maşinisti; tramvayçı-tramvay işçisi\tramvay parkının cilingəri; tramvaysürən [1 s.207].

Trolleybus (ing. *trolleubus*). Elektrik qüvvəsi ilə hərəkət edən çoxyerli sərnişin maşını; relssiz şəhər elektrik nəqliyyatı növü [1, s.209].

«Trust» formasında olan ingilis sözü Azərbaycan dilində dəyişdirilmiş şəkildə «trest» mənimsənilməmişdir. Söz semantik cəhətdən iki mənada inteqrasiya olunmuşdur: 1. Bir sahənin bir neçə müəssisəsinin birləşməsi, habelə belə birləşmənin mərkəzləşdirilmiş idarəsi, aparatı; 2. İqtisadiyyatda: İstehsal əməliyyatlarını və satışı mərkəzləşdirmə yolu ilə həddən artıq gəlir almaq məqsədi güdən kapitalist inhisar formalarından biri [1, s.208].

Onu da göstərmək gərəkdir ki, mili sözlər alınma terminlərin mənimsənilməsi ölçüsü üçün bir növ etalon rolunu oynaya bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində faks-modem, aks server, emulyator, demodulyator, demon, notasiya sözləri informatika sahələrində aktiv istifadə olunmaqdadır. Bunların yalnız mənimsəmə prosesi yox, eləcə də dil sistemindəki təsir dərəcələri nəzərə alınmalıdır.

Bununla belə, alınma informatika sözlərinin Azərbaycan dilində mənimsənilməsinin forma və dərəcəsi də eyni sayıla bilməz. Çünki quruluş və mənşə cəhətdən, həmçinin də nitq situasiyası baxımından belə sözlər ünsiyyət önəminə əsasən də bir-birindən diferensiasiya olunur. Onların işlənmə, tətbinolunma sahələri, yayılma arealı, yayılma dərəcəsi də fərqli olur. Məsələn, deyə ki, internet, sayt, disket sözlərinin indii məişətdə, sosial həyatda işlənməsi daha fəaldır, intensivdir. Bununla yanaşı, müşahidələrdən bəlli olur ki, informatika terminologiyasında üstün yeri alınma terminlər tutur. Məs.: *port, prosessor, elektron, semiotika, simulyator, faksimid, bayt, driver, montor, blok, bod, atribut, disket* və s.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, alınma sözün mənimsənilməsində onun dildə işləkliyinin rolu əsasdır. Bunu nəzərə alaraq iki şərt əsas götürülməlidir: 1) sözün alınan dildə dubletinin olmaması ilə semantik müstəqilliyi; 2) ədəbi dil sözünün ən azı iki nitq janrında və terminin müvafiq terminoloji sistemində mütəmadi işlədilməsi (**Sadiqova S. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı. Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2016, s.136**).

Tədqiqat göstərir ki, dillər inteqrasiya olunduğu kimi, onların sözləri də bir-birinə tsir göstərməyə başlayır. Bu zaman söz və termin alan dilin normalarına tabe edilir, müəyyən formala qazanılır. İnteqrasiya bir sıra hallarda sözün, terminin mənasına da öz təsirini göstərir, məna genişlənir və ya azalır.

Sözlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə inteqrasiyasında qlobal hadisələrin də müəyyən qədər təsiri vardır. Təkcə respublikamızda deyil, ümumən dünya miqyasında belə bir proses gedir və Azərbaycan elmi dilinin lüğət tərkibinin ingilis dilindən gələn yeni anlayışlarla zənginləşməsində, inteqrasiyasında bu prosesin ciddi rolu müşahidə edilir. Belə ki, əgər bir elmi kəşf (avtomatik idarəetmə sistemi) hər hansı bir ölkədə, İngiltərədə, Yaponiyada mövcud ola bilər, lakin onun adı prinsip etibarilə Azərbaycan dilində də mövcud olmalıdır.

İnteqrasiyanın nəticəsi olaraq, ingilis sözlərinin mənimsənilməsində teminin tərkibindəki səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə müvafiqliyi, terminin morfoloji strukturu və bəşqə formal elementlərinin dilə qəbul edilmiş quruluşa uyğunluğu, onunla harmoniya (ahəng) əmələ gətirməsi; terminin dildəki derivatoloji prosesdə iştirakı kimi meyarlar əsas sayılır. İnteqrasiya prosesində söz və terminlərin qabığına baş verən dəyişmələr, yeniləşmələr göstərir ki, mənimsənilən dildə leksik-terminoloji vahidin səs və morfoloji quruluşu sanki yenidən qurulur, sadələşir, bəzi qrammatik elementlər aradan qaldırılır, bir çoxu müntəzəm olaraq semantik strukturunu, tətbiqolunma sahəsini, söz yaradıcılığı potensialını genişləndirir. Formal və funksional mərhələlərdə (N.Məmmədli) söz alan dilin realiyasını təmsil etməsi və semantik planda fərqlilik yaratması ilə səciyyələnir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Rusca-Azərbaycanca lüğət. Bakı: 1990.
3. Sadıqova Sayalı. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002.
4. Гасанов В. Процесс заимствования и особенности освоения заимствованных слов в языке (на материалах тюркских лексических элементов в немец. Яз.). Автореф. дисс.канд.филол.наук. Баку, 1975.
5. Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika.- Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild, BSU, «Kitab ələmi», Bakı: 2004.
6. Беликов В.И., Никольский Л.Б. Культурологические и социолингвистические аспекты изучения лексических заимствований в восточных языках.- Лексические заимствования в языках зарубежного востока. М., Наука, 1991.
7. Aydın Ələkbər. Pərkəndə yazıların dəməti. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
8. Məmmədli Nadir. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
9. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., Наука, 1968.
10. Əliquliyev R., Şükürlü S., Kazımova S. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan terminlər. Bakı: İnformasiya texnologiyaları, 2009.
11. Лейчик В.М., Смирнов И.П., Сулова И.М. Терминология информатики. М., 1977.

Summary

Integration of English Words into Azerbaijani

In this article the possibilities of integration of English and Azerbaijani languages into one language are considered. The forms and conditions of integration into English, from English into Azerbaijani are also examined. Borrowed words and terms through

integration means that the lexical terminological units of a language are subject to the norms of the language. These borrowed words are mastered at different levels of the language system. Here own words of the Azerbaijani language play the role of a standard for the criterion of appropriation.

Резюме

Интеграция в азербайджанский язык слов, присущих английскому языку

В статье рассматриваются возможности интеграции английского и азербайджанского языков в один язык. Также исследуются формы и условия интеграции в английский, с английского на азербайджанский. Заимствование слов и терминов посредством интеграции означает, что лексические терминологические единицы языка подчиняются нормам языка. Эти заимствованные слова осваиваются на разных уровнях языковой системы. Здесь собственные слова Азербайджанского языка играют роль эталона для критерия присвоения.

Kamil Adışirinov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Şəki filialı)

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞƏKİDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT

Açar sözlər: ədəbi-mədəni mühit, qəzəl, müxəmməs, klassik üslub, əruz vəznü, müsəddəs, pyes, məktub, hekayə

Key words: literary -cultural environment, ghazal, poem of five lines classic style, aruz metre, poem of six lines, drama, letter, story

Ключевые слова: литературно-культурная среда, газель, мухаммас, классический стиль, аруз, мусаддас, пьеса, письмо, рассказ

XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi mühitin formalaşmasında əsərlərini “**Qazi**” təxəllüsü ilə yazan **Hacıbaba Mehdizadənin** böyük xidmətləri olmuşdur. O, 1862-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Çaytumas kəndində anadan olmuş, ilk təhsilini həmin kənddəki mədrəsədə almışdır. Hacıbaba Qazi sonra Şamaxıda, dövrünün görkəmli qəzəlxanı Seyid Əzim Şirvaninin məktəbində iki il oxumuşdur. Qazinin sonrakı təhsil məkanı Ağdaş şəhəri olmuş, burada o, Hacı İbrahim Əfəndinin mədrəsəsində oxumuşdur. 1880-ci ildə Nuxaya gələn Hacıbaba Mehdizadə burada Rəsul Əfəndinin mədrəsəsində təhsilini tamamlamışdır. 1919-cu ildən o, Nuxa Qazixanasına üzv olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Onun ədəbi yaradıcılığının ən parlaq dövrü 1890-1917-ci illəri əhatə edir. Qazinin öz əli ilə yazdığı 710 və 260 səhifəlik küliyyatı onun yaradıcılıq fondunun əhatəliliyini göstərir. Şairin 1957-ci ildə ədəbi aləmə 600 səhifəlik külliyyatı məlum olmuşdur. Nəzərdən keçirilən şeirlərinin məzmunu göstərir ki, müasirləri kimi Qazi də zəmanəsindən narazı qalmış, mühitin köhnə adət və ənənələrinə, cahilliyə və ağamlığa qarşı çıxmışdır. Onun yaradıcılıq fondunda klassik poeziyanın qəzəl, qəsidə kimi mükəmməl nümunələri aparıcı yer tutur. Bu əsərlər sırasında ictimai mötəvli, məhəbbət mövzulu şeirlər, satirik ruhlu mənzumələr özünə yer almışdır. Qazinin “Xalqı soyan bəndələr” adlı satirik ruhlu, nəsihətçilik mövqeli şeirində insanı zülmədən kənar, rəhmli olmaq, var-dövlətə aludə olmamağa çağırış ruhu hakimdir:

*Yatma bu dünyaya uyan bəndələr,
Zalım olub xalqı soyan bəndələr.
Varını çox bilmə bu dünyada sən,
Eylə yəqin, sal ölümü yada sən.
Rəhm eylə, dar gündə yetiş dada sən [3]*

Hacıbaba Qazinin “Yaman gördüm” adlı qəzəlində yaşadığı mühitə qarşı üs-yankar mövqeyi daha güclüdür. Şair yaşadığı cəmiyyətdə ədalətin olmamasından şikayətlənir, varlıların kef içərisində zəngin yaşadıklarını, yoxsulların isə bədbəxtlik çarşabına bürünərək kədərli halda bir küncə sıxıldığını böyük ürək yangısı ilə yazır:

*Uyandım xabi qəflətdən bu dünyanı haman gördüm.
İli-ildən, ayı- aydan, günü-gündən yaman gördüm.
Gedib bir yerdə gördüm əyləşib cəmiyyəti kubra,
Çəkib zövqi səfanı bir-biri ilə mehriban gördüm.
Kimi bədbəxt olubdur əyləşib bir küncü pünhanda,
Kimi xəşbəxt olubdur söyləyir tiri-zəban gördüm [3]*

Qazinin şairlik istedadı özünü məhəbbət mövzulu qəzəllərində daha qabarıq göstərmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki şair həyatından gördüyümüz kimi, bir tərəfdən Seyid Əzim Şirvani kimi qüdrətli qəzəlxanın əsərlərinin təsirini daim öz üzərində hiss etmiş, digər tərəfdən XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndəsi İsmayıl bəy Nakamla müasir və yaxın dost olmuşdur. Əlbəttə, danılmazdır ki, Qazinin lirik yaradıcılığına təsirin ana xəttini müasirləri kimi Füzuli ədəbi irsindən aldığı qüvvət və ilham təşkil etmişdir. Şairin məhəbbət mövzulu qəzəlləri dil sadəliyi və poetik struktur və məzmununa görə oxucular tərəfindən sevilmişdir. XX əsrin 20-80-ci illərində Şəki şairlərinin əsas tribunası rolunu oynayan “Nuxa fəhləsi” qəzetinin 1957-ci ilin 17 iyun sayında Hacıbaba Mehdizadənin qəzəllərindən maraqlı nümunələr verilmişdir. Bu nümunələr Qazini oxucuya əruz vəzninin qayda-qanunlarını mükəmməl bilən qüdrətli sənətkar kimi təqdim edir. Şair qəzəllərində əruz vəzninin tələblərinə uyğun olaraq sərvi-qamət, laleyi-əhmər, mücri-dil, mahi- münəvvər, taci-sər kimi ərəb-fars izafət birləşmələri ilə paralel olaraq gül yanaq, şəhla göz, mərmər sinə, ağ buxaq, gümüş gərdan, püstə dodaq və s. kimi Azərbaycan dilli sözləri də məharətlə işlətmişdir:

*Nə gözəl qaməti var, sərvi- sənubərdi gələn,
Aləmə şölə saçan mahi-münəvvərdi gələn.
Al qumaş əlbəsəni geydi gümüş gərdəninə,
Vuruban ətri-gülab zülfü-müəttərdi gələn.*

*Gözü şahlə, qəddi bələ çəkilibdir nə gözəl,
Baxışı ahu tək çəşmi-pürənvərdi gələn.
Var ümidim ki, bu gün aşiqini yada sala,
Deyəsən, gül yanağı laleyi-əhmərdi gələn.
Qaziya, aç gözünü, yollara bax, kəsmə nəzər,
Ağ buxaq, püstə dodaq, sinəsi mərmərdi gələn.*

Nümunə kimi verdiyimiz qəzəldəki poetizmlər misraların məna yükünü artıraraq şairin sənətkarlıq qüdrətini sübut edir. Qazinin “Qaldım”, “Gəlmişəm”, “Var”, “Dağı çəkib” rədifli qəzəllərinin də mətn-struktur ölçüləri mükəmməl, mənası dərinidir. “Dağı çəkib” rədifli qəzəlində şair məhəbbət notlarından başqa etnoqrafik lövhə də yaradaraq müasiri olan hüquqsüz, ağzı yaşmaqlı, aşiqini həsrətdə qoyan, qaşları yay, cəmalı gözəl bir Məşuqə obrazı yaratmışdır:

*Nə baxırsan, gözəl, ağzına yaşmağı çəkib.
Dağı dağ üstə qoyubsan sinəmə dağı çəkib.
Sanki nəqqəşi qələm məscidə mehrabi tək,
Deyəsən, kövsi qədəhdir qaşına tağı çəkib...
Gözlərin hökmü mənə eylədi cəlladi tək,
Kipriyin qıldı hücum üstümə beydağı çəkib.
Qaziya, canına çox od çəkilibdir bilirəm,
İçsən sönməz əgər başına ırmağı çəkib [3].*

XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi mühitin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış **Hacıbaba Mehdizadənin (Qazinin)** ədəbi irsinin geniş monoqrafik aspektdə tədqiqinə bu gün ehtiyac böyükdür.

XX yüzilliyin əvvəllərində ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında rol oynayan maarifçi aydınlardan biri **Məşədi Mehdi Sadıqov** olmuşdur. Bu mübariz maarifçinin fəaliyyəti ilə bağlı Şəkinin tanınmış mədəniyyət xadimlərindən olmuş Baxşəli Axundov yazır: “Qabaqcıl fikirli, dönməz mübariz M. Sadıqovun keçdiyi həyat yolu ağır və çox məzmunlu olmuşdur. Sadıqov hələ 13 yaşında olanda ailə sıxıntısı onu köhnə üsul məktəbini tərk edib sənətkar atasının yanında işləməyə məcbur etmişdir. M.Sadıqov “Molla Nəsrəddin” jurnalını, “Həqiqət”, “Tərəqqi” və bu kimi yaxşı fikirli qəzetlərin yayılmasına hər vasitə ilə kömək edirdi...” [1]. Məşədi Mehdi Sadıqov zəngin mütaliəsi sayəsində şairlik istedadını da bürüzə vermişdi. Mədəniyyətə olan sonsuz sevgisi onu şeirlə də çıxış etməyə vadar etmişdi. Onun yaradıcılığında həcvlər mühüm yer tutur. 1906-cı ildə bir varlı toyundakı dəbdəbə və yoxsulların acınacaqlı həyatı onu aşağıdakı həcvi yazmağa vadar etmişdi:

*“Toy səsi ilə yanaşı, bax, ucalır nalə və zar,
Bəs olarmı tıxanmaq küt buna, ey huşyar.
Sən eşit Sabiri, allahsız olanda nə olar.
Sözü düz, məsləki haqq, tutduğu işlər nə ki var.
Sabahın carçısıdır, sizlərə meydan oxuyar” [1].*

XX əsrin əvvəllərində ədəbi-mədəni mühiti təmsil edən qüdrətli ziyalılardan biri Azərbaycan maarifinin korifeylərindən olan Rəşid bəy Əfəndizadənin qardaşı **Abdulla bəy Əfəndizadə** olmuşdur. Bu sətirlərin müəllifinin həmmüəllif olduğu “Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər: II kitab” adlı əsərin “Əfəndizadələr” bölümündən Abdulla bəy Əfəndizadə haqqında oxuyuruq: “O, (Abdulla bəy Əfəndizadə-K.A.) 1873-cü ilin mart ayının 3-də Şəki şəhərində dünyaya göz açıb. Abdulla bəy əvvəlcə Şəkiddə rus məktəbini bitirmiş, 1891-ci ildə Gəncə Mixaylov sənət məktəbinin kənd təsərrüfatı şöbəsinə daxil olaraq orada oxuyub. Təhsilini uğurla başa vuran A.Əfəndizadə Şəkiddə müəllimliyə başlayıb. İki il burada çalışdıqdan sonra Tiflis Müəllimlər İnstitutunda ali təhsil alıb” [6, s.296]. Abdulla bəy Əfəndizadə 1890-cı illərdə Şəkiddə dərs deyərəkən məşhur “mollanəsrəddinçi” Ömər Faiq Nemanzadə ilə dostluq edərək onunla birlikdə xalq həyatını öyrənib, cəhalət və nadanlığa qarşı mübarizə aparmışdır. Qmər Faiq Nemanzadənin “Xatirələr” toplusunda Abdulla bəylə bağlı maraqlı xatirələr verilmişdir. Xalqın oyanışında teatrın rolunu yüksək qiymətləndirən Abdulla bəy Ömər Faiqlə əl-ələ verərək Mirzə Fətəlinin “Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyalarını Şəkiddə tamaşaya qoymuşdu.

Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii yaradıcılığının zirvəsini “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə”- adlı kitabçası təşkil edir. Siyasi lirikanın dəyərli örnəklərinin toplusu olan həmin əsər 1919-cu ildə Şəkinin “Mədəniyyət” mətbəəsində çap olunmuşdur. Türkiyəyə hədsiz sevgi üstündə köklənmiş bu mənzumələr toplusunda Avropanın iri dövlətlərinin Şərqə qarşı yeritdikləri müstəmləkəçilik siyasətinin qarşısını almaq üçün Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin yaratdığı konsepsiya kök atıb. Məhz bu üzdən sovet hökuməti həmin kitabı pantürkizmi, panislamizmi təbliğ edən əsərlər sırasına salaraq oxunuşunu yasaqlamışdı. Bu dəyərli əsərin yeganə nüsxəsi Şəkinin tanınmış ziyalısı Sabir Əfəndiyevin şəxsi kitabxanasından tapılmışdır. Əsəri 2005-ci ildə tarix üzrə elmlər doktoru Mais Əmrahov və tarixçi Həbibulla Manafli əsgü əlifbadan latın qrafikasına çevirərək çap etdirmişlər. “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə” əsərində müəllifin “Növə”, “Ümid”, “Acı həqiqətlər qarşısında ümidvarlıq” və “Qafqaza dəvət” adlı mənzumələri toplanmışdır. “Növə” adlı mənzumə Ərzurum qalasının ruslar tərəfindən işğal edilməsi və Qars müsəlmanlarının düşmən zülmünə məruz qalması münasibəti ilə yazılmışdır. Klassik şerin qəzəl janrını xatırladan bu ictimai-siyasi məzmunlu əsər

“yüz yerdən” rədifli ilə yazılmışdır. Əsər müəllifin dərin kədər hissləri üzərində qurulmuşdur. İslam dini daşıyıcıları arasında tarixi birliyin olmaması, hesabca üç yüz milyonu keçməsinə baxmayaraq yüz yerə parçalanması, İran, Turan taxtının xarabazarə dönməsi, Kazanın, Krımın, Mərakuşun, Əndəlisin, Buxaranın məhv olub dinara satılması böyük bir tarixi faciə kimi beylərin məzmununa hopmuşdur. Fikrini bədii suallar üzərində quran müəllif fikrin bədii ifadəliliyini artıraraq daha canlı emosiya yaratmışdır:

*Xudavəndə, hər iqlimə qılıbsan çarə yüz yerdən!
Nədəndir pəs bizim millət olub biçarə yüz yerdən?*

*Hesabça milləti-islam üç yüz milyonu keçib,
Nə hikmətdir, həmin millət olub səd parə yüz yerdən?*

*Hanı İran?, hanı Turan?, hanı şah Əkbərin taxtı?
Dönüb bu aləmi-islam xarabazarə yüz yerdən! [5, s.132-133; 2].*

Türk-islam dünyasının məğlubedilməz fəthlərinin adını böyük fəxrlə çəkən müəllif, Osmanlı ordusunun ruslar tərəfindən məğlubiyyəti ilə barışa bilmir, vətənin qan ağlamasını, qara geyinməsinə İslamın çərxinin dönməsi kimi səciyyəvləndirib böyük ürək ağrısı ilə yazır:

*Səlim, Osman, Ərtoğrul Bəyazid, Fatehin nəslə,
Bu aslanzadələrdir tək verən can yarə yüz yerdən.*

*Pənahı müsəlmanın qaldı tək Osmanlı ordusuna!
Həmin ordu urdu başın daşa-divara yüz yerdən!*

*Aya, ey milləti ali!Dönübdür çərxi İslamın,
Vətən qan ağlayır indi, geyinmiş qara yüz yerdən... [5, s.133; 2].*

Şairin “Ümid” adlandırdığı “Salıb” rədifli ictimai-siyasi məzmunlu qəzəlinde də, Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasəti pislənmişdir. Bu tarixi gerçəkliyin poetik təsdiqi özünü aşağıdakı misraların məzmununda tapmışdır:

*Misiri, Hindi tutan ingilisi-düşməni-din
Bu dönüş hiylə oxun Bəsrəyə minayə salıb.*

*Səltənətlər dağıdan hürr Firəngistana bax!
Meylini imdi də Şamə bu fərumayə salıb...*

*Qazanı, həm Krımı, Qafqazı, həm Turanı,
Şimal ayısı udub, meyli Buxaraya salıb... [5, s.134; 2].*

Şeirdə verilmiş “Şimal ayısı” ifadəsi Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii məcazının qüvvətliliyini göstərən poetik gedişdir. Şeir in sonunda şair türk, ərəb, fars, tatar, bir sözlə bütün İslam aləmini ayıq olmağa çağıraraq onları intiqama, birliyə səsləyir:

*Ayıq ol, türk, ərəb, fars, tatar əqvamı!
İtirib qüvvəsin ol kəs ki, əizi rayə salıb.
İntiqam almalısan, bay, gədə, müttəfik ol!
Fürsəti fəvq eləmə milləti qovğayə salıb! [5, s. 135; 2].*

Abdulla bəy Əfəndizadəni “Acı həqiqətlər qarşısında böyük ümidvarlıq” adlandırdığı, poetik strukturuna görə müxəmməs olan şeiri türk qövminə qarşı kəskin siyasi ittihamları ilə digər şeirlərindən seçilir. Həyat və fəaliyyətindən görüldüyü kimi, Abdulla bəy vətənpərvər, türklüyü ilə fəxr edən bir insan olmuşdur. Ona görə, türk qövmü dünyada ən qüdrətli qövmdür. Lakin yuxarıda adını çəkdiyimiz müxəmməsdə lirik qəhrəmanın qəlbi kədərlə, qəm-qüssə ilə doludur. Bu kədər in mənbəyi isə türklərin bir-birinə olan laqeydlik və mənəm-mənəmlik hissidir. Tarix in ibrət güzgüsündə Əmir Teymur-Bəyazid, Şah İsmayıl-Sultan Səlim görünləri bu mənəmliyin acı faciələri kimi qalmaqdadır. Abdulla bəyin şair qəlbini də küsdürən elə bu acı hisslərdir. Şair çox doğru olaraq yazır:

*Yıxan türk aləmini əsgidən qalmış bənəmlikdir,
Bu aləm içrə hər dəm təfriqə salmış bənəmlikdir,
Ayırmış milləti, dinə qılinc çalmış bənəmlikdir,
Tamam əyani-ixvanı ələ almış bənəmlikdir,
Bənəmlikdən necə bizlər üçün bir qiyamətdir [5, s.136; 2].*

Şeirin sonrakı bəndlərində şair şanlı türk tarixinə üz çevirərək mənəm-mənəmlik azarının tarixi faciələrini tarixi şəxsiyyətlərin mübarizəsi fonunda bədiiləşdirməklə sanki oxucusunu və bütün türk qövminü bu azara tutulmamağa çağırır:

*Yönəl tarixə doğru, gör bənəmlik bir nələr qoydu,
İgid Çingizin övladın ayırdı, dərbədar qoydu,
Teymurləngin büsatın dağıtdı, bisəmə qoydu,
Nə Baburdan, nə Nadirdən, nə Əkbərdən əsər qoydu,
Bənəmlik türklərə bəxş etdiyi yalnız zəlalətdir [5, s.136; 2].*

On beş bəndlik bir şeirdə böyük bir əsər məzmununa sığacaq bir tarixin əks etdirilməsi Abdulla bəy Əfəndizadənin bir bədii sənətkar kimi mükəmməlliyini göstərir. Bu əsər məzmun və qayəsində görə, Molla Vəli Vidadinin “Müsibətnamə” və Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” müxəmməslərinə yaxınlaşır. Bu da əsər müəllifinin klassik ədəbiyyatı gözəl bilməsindən irəli gəlir.

Abdulla bəy Əfəndizadənin poetik yaradıcılığında şanlı türk ordusunun Azərbaycanda yerinə yetirmiş olduğu xilaskarlıq missiyasını tərənnüm və vəsf edən “Qafqaza dəvət”, yaxud “Ya ölüm, ya Türkiyə” əsəri mühüm yer tutur. Bu şeirə bir tarixçi kimi münasibət bildirən tədqiqatçı Həbibulla Manaflı müsəddəsin yazılmasının tarixi səbəbləri ilə bağlı yazır: “...Azərbaycan türkü rus işğalından sonra tarixin bütün qorxunc dövrlərində təhlükə ilə üz-üzə qaldıqda ümidlə Türkiyəyə baxmış, onun şəxsində öz xilaskarını görmüşdür. Birinci cahan cavaşının sonunda erməni-rus birliyi varlığını təhdid etdikdə xalq yenə də üzünü Türkiyəyə dikmişdi. Abdulla bəy Əfəndizadə zamanın və tarixi şəraitin tələbindən çıxış edərək xalqın arzusunu, diləyini ifadə etmişdi”[5,s.130]. Azərbaycanda rus və erməni vandalizminin hökm sürdüyü bir şəraitdə xalqın bu taundan nicat yolunu bir sıra soydaşları kimi Türkiyədə axtaran müəllif yazmışdı:

*Ey nəcib övladın ordusu, Şəki, şirvanə gəl!
Tiflisü, Baküvü , Şişə, Gəncəvü Səlyanə gəl!
Qafqazın hər guşəsində güş qı, nalanə gəl!
Hazırq biz siz gələrkən can verək sultanə gəl!
Səbrimiz daha tükəndi, durmagəl, şahənə gəl!
Yurdumuz düşmənlə əlində olmamış viranə gəl!* [5, s.139; 2]

Şərin nümunə gətirdiyimiz birinci bəndində müəllif ümumiləşdirmə apararaq böyük və müdhiş bir tarixi hadisələri cəmi altı misrada ümumiləşdirmişdir. Şair “Qafqazın hər guşəsində güş qıl, nalanə gəl!” misrası ilə canlı tarix yazaraq rus-erməni vəhşiliyinin nəticəsi kimi insanların faciələrini, “Tiflisü, Baküvü, Şişə, Gəncəvü, Səlyanə gəl!” misrası bu vəhşiliyin əhatə dairəsini göstərir. Şəirin üçüncü misrasında müəllif Türkiyəni millətin pənahı, dini-islamın rəhbəri adlandıraraq tabu-təvanı qalmamış azərbaycanlıların son ümidini ona dikdiyini əks edərək yazır:

*Millətin sənə pənahı, dini-islam rəhbəri!
Misrü Hindistanü İran...günbəgün getdi geri,
Bircəsinin yox bu gündə səltənəti-kərrü fəri...
Razı qıldın tək bu aləmdə sən o peyğəmbəri,
Tabu-taqət qalmayıbdır kimsədə, dərmanə gəl!
Yurdumuz düşmənlə əlində olmamış viranə gəl!* [5, s.139-140; 2].

Şerin beşinci bəndində lirik qəhrəman-müəllif ittihamçı kimi çıxış edir. O, adını gizlətdiyi seyimin vəkilini millətə layiq bilmir, düşməyə itaətkarlıqda günahlandırır, yurdun eməni talanına məruz qalmasında onu günahkar bilir, millət sevgisindən kənar olan bu şəxs üzərində qəzəbini quraraq şanlı türk ordusunu köməyə çağırır:

*Bir baxın, seymin vəkili millətə layiqmidir?
Düşməyə himmət edən kəs himmətə layiqmidir?
Yurdunu viran edən kəs qeyrətə layiqmidir?
Millətini sevməyən kəs hörmətə layiqmidir?
Gəl, özün gör, bil, can verən cananə gəl!
Yurdumuz düşməyə əlində olmamış viranə gəl!* [5, s.140; 2].

Qoyulmuş suallar bədiiliyin tələbi üzrə cavabsız qalmalıdır. Lakin şairin gəldiyi ictimai nəticəyə görə, sualların heç bir müsbət cavabı ola bilməz: qeyrətsiz elə qeyrətsiz, himmətsiz elə himmətsiz, hörmətsiz elə hörmətsizdir.

Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii xarakterli ictimai-siyasi məzmunlu əsərləri üzərində aparılan qısa təhlildən bu nəticə hasil olur ki, o, klassik şeir texnikasını yaxşı bilmiş, klassik şeirin qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs kimi janrlarından yaradıcılığında məharətlə istifadə edərək sələflərinin ədəbi ənənələrini ustalıqla davam etdirmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Şəkinin ədəbi-mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayan mədəni-ədəbi fikir sahiblərindən biri **Rəcəb Əsədulla oğlu Əfəndiyev** olmuşdur. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında ona atası qədər məhəbbətli olan əmisi Əsədulla ilə yanaşı, onun Qori Seminariyasında təhsilini məsləhət bilən görkəmli maarifçi və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli önəmli rol oynamışdı. Rəcəb Əfəndiyev şəhər məktəbini bitirdikdən sonra Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuşdur. Qori Seminariyasının məzunları haqqındakı məlumatlarında tədqiqatçı alim Fikrət Seyidov bildirir ki, "...İbtidai təhsilini tamamladıqdan sonra, o, (Rəcəb Əfəndiyev-K.A.) həmyerlisi, Qori seminariyasının məzunu, böyük maarifpərvər Rəşid bəy Əfəndiyevin məsləhəti ilə 1910-cu ildə Qori Seminariyasına gedir və dövlət hesabına seminariyanın aşağı hazırlıq sinfinə qəbul edilir" [7, s.188]. "Seminariyanın mühiti, biliklərin əsaslarına yiyələnməsi, dünyagörüşünün zənginləşməsi, elmi-pedaqoji təfəkkürünün inkişafında ona güclü təsir göstərdi" [4, s.4]. Rəcəb Əfəndiyev 1914-cü ildə seminariyanı bitirərək Göyçay qəzasına müəllim təyin edildi.

"XX əsrin ikinci onilliyində çarizm Azərbaycanın başqa bölgələri kimi, Şəkiddə də 1914-cü ildə ilk gimnaziyanın açılmasına icazə verdi. Rəcəb Əfəndiyev yüksək ixtisaslı kadr kimi 1915-ci ildə həmin gimnaziyanın direktoru təyin edildi" [6, s.301].

Sonralar Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra həmin gimnaziya Pedaqoji Texnikuma çevrildi və Rəcəb Əfəndiyev 1927-ci ilədək orada orada direktor vəzifəsində çalışıb.

Rəcəb Əfəndiyev Şəki gimnaziyasında çalışdığı illərdə tədrisə daha məsuliyyətlə yanaşaraq, elmi-pedaqoji və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdu. O, 1910-1915-ci illər arasında “İrşad” qəzetində, “Məktəb”, “Dəbistan” və “Dirilik” jurnallarında çap etdirdiyi “İntiqam”, “Gimnazist”, “Kimdir o?”, “Vahid”, “Bədbəxt Ədhəm”, “Yaşamaq istəyirəm”, “İlin axır çərşənbəsi”, “Namus” və s. hekayə, novella, və pyeslərini yazmışdır. Onun tərbiyəvi xarakterli bədii əsərləri o zaman uşaq ədəbiyyatımızı daha da zənginləşdirmiş, lakin çox təəssüf ki, onun adı uşaq ədəbiyyatımızın tədqiqatçılarının qələminə düşməmişdir. Rəcəb Əfəndiyevin 1918-ci ildə Şəkiddə fəaliyyət göstərən “Mədəniyyət” mətbəəsində çap olunan “Türk çələngi” dərsliyi böyük əks-səda doğurmuşdu. Bu dərslikdən təkcə Şəkiddə deyil, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin digər məktəblərində də uzun müddət tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Rəcəb Əfəndizadənin bədii yaradıcılığının inkişafında görkəmli maarifçi və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin böyük təsiri olmuşdur. Onların arasında olan fasiləsiz məktublaşma bu dostluğun səviyyəsini və səmimiyyətini əks etdirən sənədlər kimi diqqəti cəlb edir. Çox təəssüf ki, ədəbiyyat və pedaqoji fikir tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək bu məktubların əksəriyyətini Rəcəb Əfəndiyev 1930-cu illərin repressiyasından qoruyub saxlaya bilsə də, 1950-ci ilin yayında onların bir qismini yandırmışdır.

Rəcəb Əfəndizadənin hekayələrinin mövzusu həyatiliyi və reallığı ilə diqqəti cəlb edir. “İntiqam” adlı hekayəsində müəllif cəhalətpərəstliyin və elmsizliyin doğurduğu qan düşmənçiliyinə qarşı çıxmışdır. Əsər mövzucə Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsiyəti-Fəxrəddin” faciəsini xatırlatsa da, janr və quruluşca ondan fərqlənir və faciəli sonluqla bitmir. Müəllif bu kiçik bədii nümunə ilə kiçik yaşlı oxucularda vətənpərvərlik duyğuları aşılamiş, milli birlik ideyasını təbliğ etmişdir. Hekayənin sonunda verilmiş: “Ətrafına bax, bax da millətinin ayaqları altında dərin uçurumlar, ölüm quyuları qazanları tanı... Milli əməllərinə doğru yürüməyinə mane olanları bil və onları heç vaxt əhv etmə! Qəlbində daşdığı kinini, çiyində gəzdirdiyin yarağını da bu yolda işlət!” [4, s.261] cümlələri məhz bu amala xidmət edir.

Rəcəb Əfəndiyevin hələ Qori Seminariyasında oxuyarkən qələmə aldığı “İlin axır çərşənbəsi” adlı ikipərdəli uşaq pyesi uşaq dramaturgiyamızın ilk nümunələri sırasında özünəməxsus yer tutur. Əsərin əsas qəhrəmanları Cəfər, Bənövşə, Allahverdi, Sadıq, Qədir, Nəsir adlı uşaqlardır. Gənc, təcrübəsiz bir seminaristin qələmindən çıxan bu əsər, əlbəttə, dramaturji struktur baxımından mükəmməl deyil. Lakin uşaqların təlim-tərbiyəsi və xalq adət-ənənələrinin keçirilməsinin tarixini öyrənmək baxımından bu əsərin əhəmiyyəti böyükdür.

XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan çətin və dözülməz həyat tərzini və həyat şəraiti, istismar dünyasının açınacaqları ümumazərbaycan ədəbiyyatının aparıcı tərkib hissələrindən olan Şəki yazarlarının qələmində diqqətçəkici şəkildə öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov B. Mübariz maarifçi. "Nuxa fəhləsi", qəz., Nuxa, 1960, 10 aprel
2. Əfəndizadə A. Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə. Şəki: Mədəniyyət, 1919
3. Hacıbaba Qazi. "Nuxa fəhləsi", qəz., Nuxa, 1957, 17 iyun
4. Qiyasbəyli M. Rəcəb Əfəndiyev. Bakı: Çapaşoğlu, 2001, 260 s
5. Manaflı H. Öyüncü və güvənc qaynağı. Bakı: Nuran, 2007, 224s.
6. Şəkidə məhəllə adları, soyalar və ləqəblər (II kitab)/ tərtib edənlər: Z. Məbudoglu, U. Bəşirqızı, K. Adışirinov. Bakı: "Nafta-Press" nəşriyyatı, 2009, 605 s.
7. Seyidov F. Ə. Qori seminariyası və onun məzunları. Bakı: Maarif, 1988, 298 s.

Summary

Literary-cultural environment in Sheki at the beginning of the XX century

In this article the tempo of literary cultural environment of XXth century is following. The author involves to analysis the tendency of cultural improving in Khajibaba Mehdizadə (Khazi), Mashadi Mehdi Sadıkov, Abdulla Afandizadə and Rəcəb Afandizadə's creative works. The analyzed artistic materials are also evaluated by subject and idea in terms, genre and styles. The researcher includes in his notes theatre matters that characterize the cultural environment during literature development.

Резюме

Литературно-культурная среда г Шеки в начале XX века

В статье прослеживается развитие темпа литературно-культурной жизни начале XX века г. Шеки. Автор старается заострить внимание критиков в области литературно-культурного развития творчества Гаджибаба Мехтизаде (Гази), Мешади Мехти Садыгова, Абдуллы бек Эфендизаде и Раджаба Эфендизаде. Дается высокая оценка обсуждаемым художественным образцам, темам, идеям, жанрам и стилистическим особенностям. В момент критики аналитик уделяет внимание вопросам театра в период литературного развития.

Esmira İsmayılova
Lənkəran Dövlət Universiteti

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN ANADİLLİ ŞEİRLƏRİNİN ƏSAS MÖVZU DAİRƏSİ

Açar sözlər: Şəhriyar, ustad, ana dilli, mövzu, şeir

Key words: Shahriyar, master, mother language, topic, poem

Ключевые слова: Шахрияр, мастер, родной язык, тема, стихотворение

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1906-1988) Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, müasir poeziyamızın ən oxunaqlı şairi, yaratdığı sənət inciləri ilə mənsub olduğu xalqın yaddaşında əbədi yaşayan ustad sənətkarlardan biridir. Şairin fars, türk, qismən də ərəb dilində yazdığı əsərləri yaşadığı İran dövlətinin sərhədlərini aşaraq hələ sağlığında ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Ustad sənətkarın yaradıcılığı çoxşaxəli olduğundan, məqalədə əsasən, şairin ana dilində yazdığı şeirlərinin mövzu dairəsindən söz açmağa çalışacağıq.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında M.Şəhriyar irsini hələ sağlığında araşdıran, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini tədqiq edən yüzlərlə ədəbiyyatşünas olub, tədqiqatlar aparılıb və bu proses bu gün də davam edir. Ustad sənətkarın əsərlərinin tədqiqatçılarda belə maraq oyatmasının əsas səbəblərindən biri də M.Şəhriyar yaradıcılığına xalq marağının tükənməz olması, əsərlərinin nəغمə kimi dillərdə dolaşması, tərcümə olunduğu xarici ölkələrdə oxucuların rəğbətini qazanaraq geniş yayılmasıdır.

Ədəbiyyatşünas alim Qulamhüseyn Beqdeli məzmun və forma etibarı ilə zəngin olan Şəhriyar yaradıcılığını belə dəyərləndirir: “Şairin poeziyası bir çox üstünlüklərinə görə müasir Şərq ədəbiyyatında görkəmli yer tutur. Bəzi ədəbiyyatşünasların fikrincə son 600 ildə Şəhriyar lirikası Hafizdən sonra bütün sələflərindən üstün mövqe tutmaqdadır” [2, s.10]. Nəzərə alanda ki, mərhum tədqiqatçı bu fikri ötən əsrin 60-cı illərində bildirib, deməli, bu tarixin üzərinə daha iki qərinə əlavə etmək lazım gəlir. Dünya şöhrətli siyasətçi, siyasi xadim, Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin ondan müsahibə alan jurnalistin “Ən çox sevdiyiniz şair?” sualına “Şəhriyar” cavabını verməsi də ulu öndərin ustad sənətkara tükənməz sevgisinin təzahürüdür.

Şəhriyarın ana dilli yaradıcılığını araşdıran ədəbiyyatçı alimlər şairin əsərlərini mövzu dairəsinə görə müxtəlif qruplara ayırıblar. Bu irsin ilk tədqiqatçılarından olan ədəbiyyatşünas alim Q.Beqdeli Şəhriyarın əsərlərini əhatə etdiyi mövzu müxtəlifliyinə görə üç hissəyə bölüb:

1.Məhəbbət lirikası.

2.İctimai-siyasi şeirlər.

3.İthaf, dostlarına və sairəyə həsr etdiyi şeir və xatirələr [2, s.11].

Şəhriyar lirikasını mövzu, məzmun və formaca çoxcəhətli, rəngarəng adlandıran şair, tədqiqatçı, ədəbiyyatşünas alim Hökümə xanım Billuri şairin şeirlərini mövzu baxımından təhlil edərək şərti olaraq iki yerə bölüb:

1.Siyasi lirika

2.Məhəbbət lirikası [3, s.114].

Şəhriyarın əsərlərinin təhlilini aparan H. Billuri bu qənaətə gəlir ki: “Oxucuya əmək və zəhmət, xeyrxahlıq hissləri aşılamaq, Şəhriyarın siyasi-ictimai lirikasının başlıca keyfiyyətidir. Vətənpərvər, fədəkar insanlar tərbiyə etmək cəhdi, düz dolanmayanları düzlüyə, yaxşı olmayanları yaxşılığa, laqeydləri həssaslığa, fədakarlığa çağırmaq Şəhriyarın siyasi-ictimai lirikasındakı bədii çağırışının qayəsini təşkil edir” [3, s.116].

Tədqiqatçı alim, professor Elman Quliyev “Şəhriyar poeziyası və milli təkamül” kitabında Şəhriyar irsini tədqiq edərək əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, mövzu dairəsi baxımından şairin şeirlərini beş qrupa ayırır:

1.İctimai-siyasi şeirlər

2.Məhəbbət lirikası

3.Təbiət təsvirli şeirlər

4.Tərcümeyi-hal xarakterli şeirlər

5.Dini mövzulu şeirlər [5, s.98].

Bütün təsnifatları gözdən keçirdikdən sonra, professor Elman Quliyevin bölgüsünü daha sanballı və əhatəli hesab etdiyimizdən, araşdırmalarımızda bu təsnifatı əsas götürəcəyik.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ana dilli yaradıcılığında istimai-siyasi mövzuda yazdığı şeirlərə diqqət etsək, görürük ki, şair vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mübarizlik, doğma yurda sədaqət, ana dilinin təbliği, milli-mənəvi dəyərlərə, tarixi keçmişimizə hörmət hissənin tərənnümünə daha geniş yer ayırır. Fikrimizi konkret nümunələr əsasında şərh etməyə çalışaq.

Şəhriyar əslən Cənubi Azərbaycandan olan görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor Qulamhüseyn Beqdeliyə həsr etdiyi “O taydan gələnə” şeirində vətənpərvərlik hisslərini belə ifadə edir:

Vətəndən ayrı düşən övladım! Qayıt vətənə!

Qayıt ki, göz yola dikmiş anan qayıtdı sənə. [6, s.68].

Eyni hissləri biz şairin Cənubi Azərbaycanda doğulan, İranda baş verən siyasi repressiyalar vaxtı ailəsi ilə Bakıya köç etməyə məcbur olan tədqiqatçı alim Hökümə xanım Billuriyə ithaf etdiyi şeirdə də görürük:

*Sən Vətəndən sarı qəlbin döyünürsə, maralım,
Vətənin də maralından sarı qəlbi döyünür.
Vətəni bağruva bassan sevinərsən yenə sən,
Ki, Vətən də balasın bəğrına bassa sevinir* [6, s.119].

Professor Elman Quliyev Şəhriyar şeirlərini tədqiq edərkən ustad sənətkarı hər şeydən əvvəl, vətənpərvər şair kimi səciyyələndirir: “Şəhriyar vətənpərvər bir şairdir. Onun yaradıcılığında vətən sevgisi, vətənə bağlılıq, qeyrətli vətəndaş mövqeyi və istəyi kimi sənətinin ən aparıcı xəttinə çevrilir. Yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq bir daha onu göstərir ki, vətəninin hər şeyi şair üçün qiymətli və əzizdir” [5, s.99].

Şəhriyarın ana dilli yaradıcılığı ilə tanışlıq subut edir ki, bu deyilənlər heç də gəlişi gözəl söz deyil. Vətən, doğma yurd, mənsub olduğu xalq ustad sənətkar üçün həyatının mənasıdır. Humanist şair haqqa çatmaq yolunu xalqla yaxınlıqda, məzlumun əlindən tutmaqda görür:

*Haqqa çatmaq yolu çox varsa, uzaqdır, amma,
Hamısından yaxını xalqın əlindən tutmaq* [6, s.135].

Millətinin ikiye bölünməsi, parçalanmış vətən dərdi Şəhriyarı bütün yaradıcılığı boyu ciddi narahat edib. Bu yanğı şairin müasiri olan şairlərlə yazışmalarında, şeirləşmələrində öz əksini tapıb. “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” şerində ayrılıq yanğısını şair belə nəzmə çəkir:

*O taydadı Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Meşgin, Əhər, Qaradağ,
Bir-birini Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmadan dağlayıb,
Son özü də gecə-gündüz ağlayıb* [6, s.141].

Şəhriyar üçün vətən bütöv anlayışdır, onun o tayı, bu tayı yoxdur. Şair Süleyman Rüstəmə yazdığı şeirlərinin birində vətəni Azərbaycanı ikiye bölən Arazı iki göz arasında çıxan çibana bənzədir:

*Göz yaşımisan, ay Araz, qoyma gözüm baxsa da görsün,
Nə yaman pərdə çəkibsən iki qardaş arasında!
Demə dağ-daşdı, Süleyman, səni məndən ayıran şey,
Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilə qaş arasında* [6, s.53].

Şəhriyar irsinin araşdırmaçılarından olan professor Yavuz Axundlu şairin yaradıcılığına nikbin ruhun hakim olduğunu yazır: “Şəhriyar başdan-başa qəmdir,

kədərdir, həsrətdir. Bu kədər daha çox ictimai məzmun daşıyır. Lakin o, bədbin şair deyil, xalqının gələcəyinə ümidlə baxan nikbin şairdir. Azadlıq və doğma xalqının xoşbəxtliyi ideyası isə onun bütün yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir” [1, s.361].

*Yaman günlər keçib-gedib itəndi,
Bir yaxşılıq muradına yetəndi,
O tay-bu tay-fərqi yoxdu, vətəndi* [6, s.150]

deyən Şəhriyar üçün Bakı Kəbə kimi müqəddəsdir. Şairin fikrincə, bu müqəddəs şəhərdə ədəbiyyat və incəsənət inkişaf yolundadır, sənət adamı hünərli sayılır:

*Ora bizim qızıl Kəbə Bakıdı,
Şanlı bakiçilər xaki-pakıdı,
İncəsənətlərin abu-xakıdı,
Orda hünər mədənlərtək qazılıb,
“Məşədi İbad”, “Arşın malçı” yazılıb* [6, s.150].

Şəhriyar həm də mübariz şairdir və bu mübarizlik onun şeirlərində sənətkarlıqla əksini tapır. Şair vətəninə ikiyə bölənlərlə, qardaşı qardaşdan, ananı baladan ayıranlarla heç cür barışa bilmir, ayrılığa bais olan günahkarları yaşadığı dövrdə təhlükəli olsa da, lənətləməkdən çəkinmir:

*Bir uçaydım bu çirpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?* [7, s.165].

“Neftimizi basdırırlar, millətə qan qusdururlar” deyən şair millətinin mərd oğullarına güvənir, xalqının şanlı keşmişi ilə öyünür:

*Biz bir dərya qan vermişik,
Zindanlarda can vermişik,
Qırx nəsil qurban vermişik...*[6, s.156].

M.Şəhriyarın ictimai-siyasi şeirləri arasında “El bülbülü”, “O taydan gələm”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş”, “Gözün aydın”, “Türkiyəyə xəyali səfər”, “Döyünmə-söyünmə”, “Sənəti məmləkət”. “Türk övladı, qeyrət vaxtıdır”, “Türkün dili”, “Yalan dünya”, “Dünya yaman tapmacadır”, “Çalağan quşu”, “Ağız yemişi”, “Səreynli şair”, “Qaçaq Nəbi” və s. daha böyük ictimai əhəmiyyət kəsb edir.

Ustad şair ana dilinə olan məhəbbətini şeirlərində sevə-sevə tərənnüm etmişdir. “Türkün dili” şeirini fars şovinistlərinin “Niyə türk dilində şeir yazırsınız, türk dili nə dil, nə də ləhcədir “ deməklərinə görə yazdığı əsəri oxuyanda aydın hiss olunur:

*Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz [6, s.24].*

“Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri” kitabında tədqiqatçı alim Yusuf Gədikli ustad şairin türkcə yazdığı şeirlərini tədqiq edərkən ədibin doğma dilinə olan məhəbbətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Türk dili (türki) o qədər gözəldir ki, Şəhriyar onun anaların oxşağı (analar sevgilisi) laylay dili olduğunu söyləməklə qalmır, hətta and da içir:

*Türki vallah, analar oxşağı , laylay dilidir,
Dərdimi mən bu dəva ilə müdəva elədim*

misrası artıq türkcəmiz haqqında başqa bir söz deyilməsinə ehtiyac yaratmır [4, s.87].

Şəhriyarın ictimai-siyasi şeirləri arasında diqqəti çəkən, şəhid anasının dilindən qələmə aldığı “Analar oxşaması” torpağının 20 % düşmənlə tapdağında qalan, minlərlə övladı şəhid olan Azərbaycan anasının da ürəkparçalayan haray səsidir. Bu harayda ana qəlbinin yangısı, kədəri ilə yanaşı, həm də bir məğrurluq, qurur var. Şəhid anası oğlunun vətən yolunda həlak olmasını ağrı kimi yox, fəxarət kimi qəbul edir:

*Şir balası, şəhidlərin yeri boşdur, boş qalmasın,
Allah bizdən xoşnud olsun, şeytan qoy heç xoş olmasın,
Sizlər kimi igidlərlə dünya dolsun, boşalmasın,
Cihad bizi cəhənnəmdən qurtardı verdi cənnətə,
Şəhid balam, bayram sənin, görüş qalsın qiyamətə [6, s.218].*

M.Şəhriyarı oxucularına sevdirən həm də məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı lirik şeirləridir. Şəhriyar da sələfləri N.Gəncəvi, M.Füzuli, Hafız, S.Təbrizi kimi bu ilahi mövzuya dönə-dönə müraciət edir, nakam eşqini səmimi, təsirli dillə oxucuya bəyan edir. Şair həyatının ilk gənclik dövründə yaşadığı uğursuz sevgi tarixçəsini sənətkarlıqla poeziyasına köçürür, həssas oxucusu ilə dərdləşir, ürəyini boşaldır. Şəhriyarın avtobioqrafik səciyyə daşıyan “Behcətabad xatirəsi” şeri məhəbbət lirikasının ən gözəl nümunəsi sayıla bilər. Şeir o dərəcədə təsirli və səmimi ki, onu həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil. Bu əsər məhəbbət mövzusunda

bu günə kimi yazılmış ən dolğun, mükəmməl, güclü şeiriyyətə və bədii təsvir imkanlarına malik əsl poeziya nümunəsidir. Şeirdə bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla istifadə, güclü şeiriyyət, səmimi deyim tərzii o dərəcədə mükəmməldir ki, oxucu sanki daxilən şairin həmdərdinə çevrilir, bu ağrıları şairlə bölüşür:

*Gözlər asılı, yox nə qaraltı, nə də bir səs,
Batmış qulağım, gör nə düşürməkdədi darı.
Bir quş: “Ayığam!”- söyləyərkək, gahdan inildər,
Gahdan onu da yel deyə laylay, huş aparı.
Yatmış hamı, bir Allah oyaqdı, daha bir mən,
Məndən aşağı kimsə yox, ondan da yuxarı... [6, s.10].*

Şair təbiətlə insan hissələrini vəhdətdə verir, çəkdiyi ağrıları, intizarı müqayisəli dillə təsvir edir:

*Dan ulduzu istər çıxa, göz yalvarı çıxma!...
O çıxmasa da, ulduzumun yoxdu çıxarı.
Gəlməz, tanıram bəxtimi, indi ağarar sübh,
Qaş böylə ağardıqca, daha baş da ağarı [6, s.10].*

M.Şəhriyarın ana dillində yazdığı məhəbbət şeirlərinin içərisində “Getmə, tərsa balası” özünəməxsusluğu ilə seçilir. Şeirin yazılma tarixi də maraqlıdır. Şəhriyarın dostu bu şeir haqqında belə rəvayət edir: “Bu qəzəli anam şikəstə-bəstə halda oxuyardı. Yadımda qalan beytlər bunlar idi:

*Getmə tərsa balası, mən də sənə sayə gəlim,
Yapışıb damənüvə sənə kəlisaya gəlim.
Öyrədib ya ki, sən et dini-müsəlmanı qəbul,
Ya ki təlim elə mən məzhəbi – İsayə gəlim.*

Günlərin birində beytləri ahənglə Şəhriyara oxudum. Ehsası təhrik olunmuş ustad şeirin kimdən olduğunu soruşdu. Lakin müəllif mənə məlum deyildi Şəhriyar bu şeiri çox sevərdi və nəhayət onu istiqbal etdi və ona “Getmə tərsa balası” ünvanı verdi” [6, s.15].

Şəhriyar bu şeirində aşıqın hissələrinin təsvirində bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla, böyük sənətkarlıqla istifadə edib:

*Mənə də baxdın o şəhla göz ilə, mən qaragün
Cürətim olmadı bir kəlmə təmannayə gəlim.
Mən cəhənnəmdə də baş yastığa qoysam sən ilə,
Heç ayılmam ki, durub cənnəti – məvayə gəlim.*

*Nənə qarnında da sənə əkiz olsaydım əgər,
İstəməzdim doğulub bir də bu dünyaya gəlim.
Allahından sən əgər qorxmayıb olsan tərsa,
Qorxuram mən də dönüb dini-Məsihayə gəlim [6, s.15-16].*

Şəhriyarın ana dilində yazdığı məhəbbət şeirlərinə misal olaraq “Naz eylə-misən”, “Yar qasidi”, “Pərvanə və şam”, “Fasilə düşdü” vəs. göstərmək olar. Təhlil etdiyimiz şeirlər M.Şəhriyarı məhəbbət şairi adlandırmağa kifayət edir.

Ustad şair poeziyasında təbiət təsvirlərindən əsasən iri həcmli əsərlərində, “Heydərbabaya salam”, “Səhəndiyyə” poemalarında geniş istifadə etmişdir.

Şəhriyarın həyatının öyrənilməsində onun tərcümeyi hal-xarakteri daşıyan şeirləri də mühüm rol oynayır. “Behcətabad xatirəsi”, “Şatır oğlan”, “Qəm basdı qəl-yanımı”, “Ağız yemişi”, “Alnımın yazısı”, “Əsli-Kərəm” şeirinə bir bir haşiyə”, “Dərya elədi”, “Qəmlə atış-barış”, “Ağa Mir Sadığın xeyratı”, “Eyvay, anam”, “Atamın matəmində”, “Əzizə”, “Əzizə can”, “Əzizəyə”, “Fəxriyyə ölümü”, “Necə keçdi ömrün?”, “Qardaşımın məzarı” və sair şeirlərində Şəhriyar həyatının müxtəlif anlarını, sevincli, kədərli günlərinin xatirələrini oxucusu ilə paylaşır, həyatının qar-anlıq məqamları barədə bizə məlumat ötürür. Tərcümeyi-hal xarakteri daşıyan şeir-lərindən biri də “Xan nənə” şeiridir. Şəhriyarın öz ifasında çox sevdiyi nənəsinə həsr etdiyi bu şeiri dinləmək çox təsirlidir:

*Xan nənə, canım, nolaydı,
Səni bir də mən tapaydım,
O ayaqlar üstə bir də,
Döşənib bir ağlayaydım [6, s. 160].*

Şəhriyarın yaradıcılığında söz açarkən dini mövzuda yazdığı şeirlərini də qeyd etməyə bilmərik. Şair müqəddəs imam Rzanın nəslindən olması ilə daim fəxr etmiş, “Hilali-Məhərrəm”, “Təzmin”, “Rehləti-xətmi-Rəsul”, “Taci-səadət”, və s. şeirlərində Kərbəla faciəsinin qurbanlarını ehtiramla xatırlamış, müsibətlərinə göz yaşı tökmüşdür:

*Kor olmuş gözlərin qan tutdu Şümrün,
Ki, görsün öz əlində xəncər ağlar.
Hüseynin köynəyi Zəhra əlində,
Çəkər qiyha qiyamət, məhşər ağlar [6, s.127].*

Şəhriyarın yaradıcılığında mərsiyə janrını səciyyələndirən əsas xüsusiyyət şairin fəlsəfi fikirlərə də önəm verməsi, keçmişdə baş verənlərə müasirlik baxı-mından yanaşmasıdır.

M.Şəhriyarın yaşadığı dövrdə millətində ən böyük xidməti yazdığı ana dilli əsərləri ilə doğma dilinə yenidən həyat verməsidir. Şəhriyar ana dilində xalqının dərd-sərini, ağrı-acısını, millətinin ikiyə bölünmək kimi ağır faciəsini şeirə çevirib, dünyaya bəyan etmiş qüdrətli söz sərrafıdır. Sadə xalq həyatını poeziyaya gətirməsi, xəlqilik, millilik, dünyəvilik kimi bəşəri ideallara sadıq qalması, Azərbaycançılıq ideyalarını təbliğ və tərənnüm etməsi Şəhriyara ədəbiyyatın əbədiyyət zirvəsini qazandırır, söz mülkünün “Şəhriyar”ı edib.

Ədəbiyyat:

1. Axundlu Y. Ədəbi portretlər. Bakı: Elm, 2009.
2. Beqdeli Q. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1963.
3. Billuri H. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı: Elm, 1984.
4. Gedikli Y. Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri. Bakı: YOM, 2007.
5. Quliyev E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: Elm, 2004.
6. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: “Əbədiyyət gülüyəm mən”. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
7. Şəhriyar. Yalan dünya. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1993.

Summary

The Key Topics of Mohammadhussein Shahriyar’s Poems in Mother Tongue

Regardless of what language, style and theme he wrote, Seyyid Mohammadhussein Shahriyar had highly valued poetry, word, art and craftsmanship and tried to be the voice of justice of his people. The article deals with the key topics of Shahriyar’s Poems in his Mother Tongue. It is possible to make use of and learn more from this great poet’s creativity – love for motherland, loyalty in the homeland, love for parents, respect for national and mental values, humanity. The course of history proves that not only the power of the word is enough to conquer the heart of the people, but also it is important to gain their love. The poet’s personality must play an important role in reaching the peak of eternity in literature. Shahriyar is one of the rare artists whose personality coincides with his creativity. He did not bow down to anyone in the time of the Shah regime, and he lived all his life proudly. His heroism was to oppose shah’s policy, to condemn oppression and tyranny and to write in a forbidden mother tongue when the Shah regime was ruling. Because of these features, Shahriyar’s poetry is eternal. As long as the Azerbaijani people live, Shahriyar and his rich literary heritage will also live!

Резюме

**Основная тема стихотворений на родном языке
Махаммадхусейна Шахрияра**

Независимо от того, на каком языке, в каком стиле он писал, Сеид Махаммадхусейн Шахрияр на протяжении всей своей творческой деятельности высоко ценил поэзию, слова, искусство, мастерство и старался быть справедливым голосом своего народа и своей Родины. Данная статья посвящена основной теме стихотворений на родном языке Махаммадхусейна Шахрияра. Благодаря творчеству поэта, можно научиться любви к родине, приверженности родной земле, любви к родителям, уважению к национально-нравственным ценностям и гуманности. Ход истории доказывает, что невозможно покорять сердца людей и завоевать их любовь только силой слов. Личность поэта должна сыграть важную роль в достижении пика вечности в литературе. Шахрияр – один из самых редких поэтов, у которого совпадает личность с его творчеством. Он не поклонялся никому во времена правления царского режима и гордо прожил всю свою жизнь. Его героизм заключался в противостоянии политике Шаха, осуждению гнета и притеснения во времена правления шахского режима и создании произведений на запрещенном родном языке. Поэзия Шахрияра вечна, именно благодаря этим его особенностям. Пока жив азербайджанский народ, будет жить и Шахрияр и его богатое литературное наследие!

Nigar Haqverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

U.FOLKNER TRİLOGİYASINDA ZAMAN VƏ İNSAN KONSEPSİYASININ BƏDİİ-ESTETİK KONTRASTDA İFADƏSİ

Açar sözlər: zaman, xronotopiya, ekzistensial

Key words: time, chrono-topos, existential

Ключавые слова: время, хронотопия, экзистенциальный

Zaman anlayışı daim insan düşüncəsini təqib etmiş, ona müxtəlif fərqli perspektiv yanaşmalar olmuşdur. Ancaq insanın bir daxilində olan zaman var, bir də insani doğuşdan bəri daim izləyən, yönəldən, onun həyatında qaçılmaz rolu olan ətrafımızı əhatə edən gerçək xarici zaman. Məkan da dəyişir zaman da, maraqlıdır ki, hər iki amilin insanın bir fərd kimi formalaşmasında, daxili və xarici dünyasının qovuşuq şəkildə sintez halda daimi dəyişən proses kimi inkişafında müstəsna rol oynayır. İstənilən incəsənət əsərini araşdırsaq bu faktor aydın şəkildə öz təsdiqini tapar. Elə uzun illərdən bəri müxtəlif səs-küyə səbəb olmuş, ətrafında kifayət qədər həssas oxucu toplamış Folkner yaradıcılığı da bu fikirləri təsdiq edən başlıca tədqiqat obyektidir. Əvvəlki məqalələrdə Folkner dünyasına baş vuraraq onun əsərlərini müəyyən qədər analiz etdiyimizdən həmin məqalələrdəki fikirlərin davamı kimi bildirmək istəyirik ki, anadan olduğu, boya-başa çatdığı, yaşadığı, yaşa dolduğu məkan və zaman mühiti Folkner obrazlarının xarakterinə və yaşam tərzinə, dünyaya, həyata, insanlara münasibətlərinə, dolaylı yolla isə Folkner dünyagörüşünün formalaşmasına nəzərəçarpan dərəcədə təsir etmiş və onun yaradıcılığının yetişməsinə və inkişafına münbit şərait yaratmışdır.

Çox da böyük olmayan cənub əyaləti, cənub torpağı həqiqətən də sənətkara kifayət qədər imkan yaratdı ki, onun əsasında həyatı öyrənsin və onu narahat edən problemləri, cənub insanının, amerikan insanının, amerikan cəmiyyətinin (əslində isə Folknerin toxunduğu, aşkara çıxara bildiyi insanla bağlı bütün problemlər, xüsusilə zaman və insan faktoru kiçik bir cənubi amerikan əyalətinin insanına, amerikalıya aid deyil, əslində bütün insanlara aid olaraq bəşəri mənə, bəşəri xarakter kəsb edir, ümimilikdə bütünlüklə insan amilini ortaya qoyur. Məhz insan amilinə bu cür yanaşma da sənətkarın böyüklüyünə dəlalət edir, belə ki, ustad sənətkar bir nəsil şəcərəsindən çıxış etməklə əsərlərində toxunduğu problemlərdən dünyaya boylana bilib, dünya insanına, bəşəriyyətə səslənə bilib) mənəvi deqradasiyasını, bədii-fəlsəfi yolla təsvir etsin. Burada Folkner əsərlərinin daimi sakinləri olan Snoupslar ailəsinin nümayəndələrini, xüsusilə Bayardın sujet boyu həyatına la-

qeyd münasibəti, məqsədsiz hərəkətləri, Kompsonları, Satpenləri, Stivensləri, Benbouları, əyalət prokuroru Stivens və digər ağ və qaradərili nümayəndələrin həyat və yaşam tərzini, qarşılaşdıqları münasibətləri misal göstərmək olar.

Çıxışlarının birində Folkner özü qeyd edir ki, "...Mən öz məxsusi kosmosumu yaratdım... Mən özümün yaratdığım dünyaya kainatın təməl daşı, güşə daşı kimi baxmaqla nəzər salıram, əgər o daş götürləsə, tərpedilsə kainat dağılaraq məhv olar," [2, s.9]. Müəllifin bu sözləri, dərin fikri onun yaratdığı öz uydurma dünyasıyla – məkanıyla, daxili zamanının real xarici zamanla qarşılıqlı təması, təzahürü, çarpazlaşması, kontrast vəziyyətdə ekzistensial inkişafının göstəricisidir.

Con Qovard Lousen qeyd edirdi ki, "sosial gerçəkliyi zərif və kəskin və eyni zamanda parçalanmış, ziddiyyətli halda qavrayış" [2, s.9] Folknerə məxsus xüsusiyyətdir. Folknerin bu sayaq dünyanıdərək tərzini onun yaradıcılığında qabarıq tərzdə əks olunmuşdur: üslub özünəməxsusluğu kimi xeyli müəmma dolu, eyhamla danışmaq, üstüörtülü danışmaq və natamam nəqletmə, romanlarının mürəkkəb, həmçinin dolaşiq, qarışıq kompozisiyası. Bu da U.Folknerin daxili dünyasının zamanla münasibəti, ondakı mövcud zaman qarşıdurması, ziddiyyəti və zamanla bağlı qeyri-standart fikir və düşüncələrindən irəli gələn amildir. Keçmiş və indinin qarşılıqlı təması, toqquşması və ziddiyyəti, lakin həm də bir-birinə ayrılmaz bağlılığı folkner personajlarını da məhz elə buna görə oxucu qavrayışı üçün olduqca əziyyətli, asan başa gəlməyən xronoloji qavramaya səbəb olan həm real gerçək zaman, həm də personajların daim şüurunda onu çıxılmaz labirintə salan daxili, mənəvi zamanın folkner yanaşmasında təzahürünü tapır.

Zaman dünyanı idarə edir, amma zaman həm də, Folkner əsərlərinə, personajlarına əsaslanaraq insanın daxili dünyasını, fikrini, düşüncəsini idarə edir desək heç də yanılmazdır. Bu baxımdan, insanın daxilindəki zamanla onu xaricdən əhatə etmiş zaman arasında həm bir vəhdət, lakin həm də köklü, tam əsaslı bir fərq mövcuddur, başqa sözlə bunlar ayrı-ayrı faktorlardır. Zamanın insanın bir fərd kimi hansı istiqamətdə inkişaf etməsində rolu və təsiri böyük və danılmazdır. Zaman həm dəyişir, həm də dəyişdirir. Özü də dəyişir, özündə mövcud olan hər şeyi də dəyişdirir. Və bu axından çıxmaq, qaçmaq, can qurtarmaq və ya imtina etmək heç vaxt mümkün olmamışdır və olmayacaq da... (misal). Buna aid Bayardın, Benjinin, Kventinin, Stivensin və digər personajların psixoloji və mənəvi durumunu, zamanın açıq-aşkar onların taleyində buraxdığı izlər, yaratdığı dəyişikliklər, dərin daxili-mənəvi böhran və təsiridir.

Zaman insanı görür, insan da zamanı. İnsan zamana məxsusdur, ancaq zaman insana həm məxsusdur, həm də yox. Zaman anlayışı olduqca geniş əhatəli mövzu olaraq qalır, bu sual dəfələrlə izah olunsada da həmişə açıq olaraq qalır, aktuallığını və dəyərliliyini heç zaman itirmir. Zamanın mövcudluğu onun da özünəməxsus tərzdə yaşaması deməkdir, bu baxımdan zaman - həyat anlamı, məfhumu

bərabərlik, bir-birini tamamlayan amil kimi ortaya çıxır, belə ki, zaman-elə həyat deməkdir, iki fərqli ad, anlayış olsalar da, iki eyni mövcud gerçəklik, reallıqdır.

Zamanda məhdudiyyət, limit yoxdur, xüsusilə şüurda mövcud olan zaman heç bir sərhəd, sədd tanımır, bu sədd olsa-olsa yalnız insanın (Bayardda, Benjamində, Kventində, Snoupslarda, dolayısı ilə bu obrazların sahibi kimi Folknerdə olduğu kimi) yaddaşının başlanğıc nöqtəsindən son qavrama nöqtəsinə qədər olan məsafə ola bilər. Folkner əsərlərinin xronologiyası ilə onun personajlarının həyatını və şüurunu zəbt etmiş daxili zamanla bir sığ əlaqə olduğu görünür. Müəllifin yaratdığı, ortaya çıxartdığı insanların dünyaduyumuna, şüurunda baş verən proseslərə görə insan üçün keçmiş, olub bitmiş, tükənmiş zaman və dolayısıyla tükənmiş insan yoxdur, keçmiş insanı heç zaman tərk etmədiyi üçün o, insan üçün daim şüurunda ilişib qalaraq yaşadığı üçün daim mövcuddur və real olaraq qalır, eləcə də insan öz daxilində onu əbədi olaraq, son dayanacağına qədər yaşadır.

Zaman konsepsiyasına ən gözəl nümunə kimi Folkner dünyasını və onun praktik nəticəsi kimi əsərlərini nümunə göstərmək olar. Məhz Folknerin nəinki trilogiyasında, eləcə də bütün əsərlərində-roman, povest və hekayələrində xronotopiya məfhumu qırmızı xəttlə keçir və əminliklə qeyd etmək olar ki, zaman Folknerlə birgə onun əsərlərinin bütün obraz və personajlarının, eləcə də, süjet xəttinin doğrulmasında və yaşam prosesində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Konkret olaraq isə trilogiyanın – “Şəhər”, “Kiçik kənd” və “Malikan”ə romanlarının üzərində dayanaraq buradakı bir çox məqamlar, obraszların qarşılaşdığı hadisələr, real situasiyaları yuxarıdakı fikirlərə misal göstərmək olar.

Zamanı idarə etmək olmaz, ancaq zaman bizi idarə etmək iqtidarında olaraq qalır, onun təsirindən hələ heç kim yaxasını qurtara bilməyib, bu baxımdan zaman özünəməxsus harmoniyaya malik olan axın olaraq qalmaqdadır, nə qədər dəyişkən xassəyə malik olsa da...və elə bu axın da, Folknerə görə, insanı (Bayardın, Kvintinin, Stivensin və digər obrazların təmsalında) istəsə də, istəməsə də, öz ağışına alaraq sonsuzluğa aparır.

Ədəbiyyat:

1. А.К.Савуренок. Романы У.Фолкнера 1920-1930-х годов. стр.139
2. В. Костяков. Трилогия У.Фолкнера. 1969. стр.102
3. Ритм пространство и время в литературе и искусстве. Л.,1974, стр.290
4. M.Landor. XX century American Literature. Progress Publishers Moscow. 1976, 528p.
5. Wainwright, Michael. "Coordination Problems in the Work of William Faulkner." Papers on Language and Literature, Winter 2007
6. <http://www.enotes.com/topics/william-faulkner/critical-essays>
7. <http://www.penguinrandomhouse.com/books/48417/snopes-by-william-faulkner/9780679600923/>

Summary

Expression of the Concept of Time and Man in the Trilogy of W.Folkner in Artistic and Aesthetic contrast

The article is about great XX century American writer W.Faulkner's trilogy. The main attention was focused on Faulkner's unusual writing style and analyzing his method in his late works and comparing them with one another. Though Faulkner's books deal with the most diverse themes, but there is also an internal coherence within them. According to scholars Faulkner's late works are considered to be more realistic than his early ones. One of the principal esthetic features of the novels is the conception of time and place. According to W.Faulkner, time and place play a great role in the progress of processes and characters in the written works. According to the problem in this article the conception of time is also analyzed as an essential purpose of creation of complex style and its functional role in the formation of characteristic features of the author's novels is analyzed here too. Time as one of the essential literary element not only contributes, affects to formaton of characters, but also it can influence on the process itself.

Резюме

Выражение понятия Время и Человек в трилогии У.Фолькнера в художественно-эстетическом контрасте

Статья посвящена великой трилогии XX века американского писателя У.Фолькнера. Основное внимание сосредоточено на необычном стиле Фолькнера, анализу его методов в поздних работах и сравнению их друг с другом. Хотя в книгах Фолькнера рассматриваются самые разнообразные темы, в них также присутствует внутренняя согласованность. Поэтому в данной статье проанализирована концепция времени как основной цели создания сложных стилей и проанализирована также ее функциональная роль в различных работах автора. Анализ пространственно-временных моделей фолькнеровских персонажей позволяет не только выявить особенности того или иного типа сознания, но и глубже проникнуть в проблематику произведения.

Günel Səfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN YARADICILIĞINDA SATİRİK TƏMAYÜL

Açar sözləri: satira, molla, müdir, falçı, şofer, lovğalıq, rüsvətخورluq, oğruluq, ər, arvad, dostluq

Key words: satire, mullah, manager, fortune teller, driver, brag, bribery, robbery, husband, wife, friendship

Ключевые слова: сатира, мулла, начальник, гадалка, водитель, хвастовство, взяточничество, грабеж, муж, жена, дружба

Satira cəmiyyətdə hökm sürən eybəcərliklərin, həyat həqiqətlərinin bədii gülüş vasitəsilə ifşasıdır. Hər bir satirik əsərin əsasında kinayə və istehza durur. Onu məhz digər şeir nümunələrindən, o cümlədən həcvlərdən fərqləndirən kinayə və istehzadır. Həcvi qarşı tərəf qəbul etməyə bilər, satiranı hamı, aqıl də, nadan da qəbul edir, satira insanı güldürür, eyni zamanda da düşündürür. Satirada əsas məsələ ifadə olunan mənanın üzərində dayanır.

Satira və satirik poeziya məsələləri nəinki Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, eyni zamanda rus və dünya ədəbiyyatşünaslığının da əsas tədqiq obyektlərindən biri olmuşdur. Satirik poeziya elmi-nəzəri fikir aləmində bədii yaradıcılığın müstəqil bir sahəsi kimi götürülmüş, tədqiq olunmuşdur. Satira ilə bağlı araşdırma aparan dünya ədəbiyyatşünaslarından V.Belinski, N.Çernışevski, İ.Eventov, İ.Yerşov, Y.Borev, Y.Elsberq, M.Baxt, A.Yejimov, A.Luk, İ.Petrov, A.Mixilev, V.Ruben və s. adlarını qeyd etmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından İ.Həbibbəyli, Ə.Mirəhmədov, K.Məmmədov, Y.Qarayev, B.Nəbiyev, H.Qasimov və başqaları satira problemlərinə aid dəyərli tədqiqatlar aparmışlar.

Satiranın yaranma tarixinə nəzər salmış olsaq, görərik ki, onun ilk rüşeymləri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində özünü göstərmişdir. Atalar sözləri, bayatılar, mərasim nəğmələri və s. nümunələrdə satirik gülüşü aydın şəkildə görə bilərik. Məhz buna görə də, tədqiqat əsərlərinin əksəriyyətində də qeyd edildiyi kimi, ədəbiyyatımızda satirik şeir üslubunun ilkin qaynağının folklor olduğunu, satiranın sonrakı inkişafında da məhz xalq ədəbiyyatına arxalandığını söyləməyə əsasımız var.

Şifahi xalq ədəbiyyatı, yazılı ədəbiyyatın ilk nümunələri əsasən gələcək nəslə öyüd-nəsihət xarakteri daşıyan əsərlərdən ibarət idi, əsas diqqət dünyanın dərkinə yönəlmişdi. Cəmiyyət inkişaf etdikcə baş verən hadisələrə münasibətlərdə ziddiyyətlər yaranmağa başlamışdır. Əgər qədim və orta əsrlərdə baş verən hadisələrə

münasibət dini-fəlsəfi məna kəsb edirdisə, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən artıq satirik yaradıcılığın ilkin nümunələri yaranmağa başlamışdır. İlk dövrlərdə cəmiyyətdəki bütün haqsızlıqların səbəbkarı kimi xan, bəy, kəndxuda kimi ixtiyar sahibləri götürülərək onların acgözlükləri, ikiüzlülükləri, pis əməlləri tənqid obyektinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyatda bütün janrlar kimi satira da birdən-birə, heçdən yaranmamışdır. Onun yaranmasını şərtləndirən ictimai haqsızlıqlara, zülm, qarət, işgəncə və təcavüzlərə etiraz, barışmazlıq doğuran mühit, tarixi, ictimai, mədəni şərait olmuşdur. Hər bir dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr və onlara münasibət satirik poeziyanın qarşısına da yeni tələblər qoyur. Satirik poeziyanın əsasında inkişaf, sabaha, irəliləyişə çağırış durur. O, insanlara yaxşını və pisi bir-birindən seçməkdə böyük kömək olub və olacaqdır. Nə zamana kimi cəmiyyətdə riyakarlıq, yalançılıq, əyriilik kimi naqisliklər özünü göstərəcək, onları ifşa edən, gülüş obyektinə çevirən satirik şeir nümunələri də yaranacaqdır.

Satira həyatda baş verən proseslərə təsirsiz ötürşür. Odur ki, cəmiyyətin, ədəbiyyatın inkişafında satiranın rolu danılmazdır. Satirik düşüncə bütün dövrlərdə eyni şəkildə qalmır, dövrlərə görə dəyişilir, yeni məna kəsb edir, ədəbiyyata yeni obraz və gülüş çalarları gətirir, ədəbiyyatı zənginləşdirir. Satiranı konkret bir dövrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. O, hər bir dövrdə aktuallığını qoruyur, yalnız yazıldığı dövr üçün deyil, bütün dövrlər üçün əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dövrdə cəmiyyətdə mənfiliklər, insanlığa zidd hallar, istər hakim təbəqələrin, istər adi insanların xarakterində, təbiətində naqis cəhətlərin mövcudluğu şair, yazıçılarımızın satiraya müraciətinin labüdlüyünü ortaya çıxarır.

Professor Xeyrulla Məmmədov satirik poeziyanın yaranmasını, inkişafını dövrlə əlaqələndirərək yazmışdır: “XIX əsrin I yarısında poeziyanın digər istiqamətlərini satira təşkil edirdi. Onun dirçəlişi və ədəbi prosesdə aparıcı mövqə tutması bilavasitə Qafqazın Rusiya tərəfindən istilasına və xalqa zidd siyasət yürütməsi ilə əlaqədardır” [5, s.14].

Azərbaycan ədəbiyyatında satira ilə bağlı elmi araşdırmalara XIX əsrin ortalarında başlanılmış, ilk araşdırmaçısı M.F.Axundov olmuşdur. Ona görə də satirik üslub milli ədəbi-estetik fikrin qolu kimi onun adı ilə bağlıdır.

Professor Tofiq Hacıyevin obrazlı şəkildə ifadə etdiyi aşağıdakı fikrində böyük həqiqət vardır: “Mirzə Fətəli bədii gülüşü tarixin sınağından çıxardı. “Molla Nəsrəddin” inandı ki, Belinski demişkən, gülüş eybəcərliyin edamıdır, ona görə də xalqın dərini bu dərmanla müalicəyə girişdi” [4, s.121-122].

XIX yüzilin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində satirik poeziya yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə satirik poeziyada ictimai-siyasi kəskinlik əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli zəifləyir, əsasən xırda nöqsanlar tənqid hədəfinə çevrilir. Bu dövr satirasının əsas tənqid hədəfləri xalqı cəhalətə, geriliyə sürükləyən savad-

sız din xadimləri, din adından istifadə edərək xalqı aldadan dindən bixəbər mollar, şeyxlər, keşişlər olmuşdur.

XIX əsrin I yarısında ədəbiyyatımızda realist satira üslubunun formalaşması və inkişaf etdirilməsi Zakirin adı ilə bağlı olsa da, satiranı zirvəyə M.Ə.Sabir qaldırmışdır. Belə ki, XX əsr Azərbaycan poeziyasında satirik şeirin zirvəsi Sabir hesab olunur, sonrakı dövrlərdə şairlər Sabir ədəbi məktəbinin təsirilə yazıb-yaratmış, Sabir dühasından faydalanmışlar.

Cəfər Rəmzi İsmayılzadənin yaradıcılığında satira mühüm yer tutur. Satirik şeirlərindən, “Əziz Sabirimizə” şerindən aydın olur ki, Cəfər Rəmzi Sabirdən ilhamlanmış, onu gələcək nəsillərə örnək saymış, yüksək qiymətləndirmişdir.

*Qara günlərdə əkdiyın güllər
Ağ çiçəklər açır Vətəndə bu gün
Ötüşür dövrəsində bülbüllər,
Səni alqışlayır çəməndə bu gün Fəxrısən ölkəmin, əziz Sabir!
Coşqun ilhamı bir dəniz, Sabir! [1, s.5]*

Cəfər Rəmzi insan həyatının müxtəlif problemlərinə toxunan satirik şeirlərini “Şeirlər” (1974), “Günləri sayıram” (1982) kitablarına daxil etmiş, müxtəlif qəzet və jurnal səhifələrində də dərc etdirmişdir.

Q.Zakir, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani və başqa şairlər satirik şeir yazarkən atalar sözləri, əfsanə və rəvayətləri, nağıl və lətifələr kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bəhrələndikləri kimi C.R.İsmayılzadənin də satirik şeir və təmsillərinin əsasında şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor dayanır. Şair bu nümunələrdən ifşa etdiyi obyekt, düşündüyü niyyəti üzə çıxarmaqdan ötrü istifadə etmişdir.

Cəfər Rəmzinin satirik şeirlərinin tənqid hədəfləri çoxdur. Sovet hakimiyyətinin dövrün tanınmış simalarını repressiyaya məruz qoyması, yazıçıların, şairlərin həbsi, sürgün olunması, 21 il 2 ay sürgün həyatında gördükləri, insanların yaltaqlıq və satqınlıq kimi rəzil cəhətləri, yalan və böhtanın baş alıb getməsi, ailədə mövcud olan mentalitetdən kənar hallar, dostlar arasındakı mənfi münasibətlər bir şair olaraq Cəfər Rəmzini narahat edir, baş verən hadisələrə laqeyd qala bilmir, bütün bunlar onu satirik şerə müraciət etməyə vadar edirdi.

Şair xalqın gələcəyini, əsl xoşbəxtliyi elm öyrənməkdə, bilik qazanmaqda, maariflənməkdə, xalqa xidmət etməkdə görmüş, bu mənada onların yolunu kəsən, cəhalətə, geriliyə sürükləyən, din yerinə xürafatı təbliğ edən yalançı, riyakar, fırladaqçı ruhaniləri, mollaları, keşişləri ifşa etməkdən çəkinmirdi.

“Tövbə”də mollaının insanları necə yoldan çıxardığını, onları pis yola sürüklədiyini bir adamın öz pis əməllərini sadalayarkən mollaını özünə şerik çıxarması ilə şahid oluruq.

*Molla daim deyərdi minbərdə,
Bu sözü həm xeyirdə, həm şərdə
Nə qədər istəyirsən eylə günah,
Tövbə etsək bağışlayar allah [3, s.28].*

“Bilmirəm”də Cəfər Rəmzi mollaı öz sözləri ilə ifşa edir, əlli peşə sınaııb, düz yolla dolana bilməyənlerin çıxış yolunu mollalıqda, iş-güclərinin yalnız müftə yeməkdə gördüklərini, havayı yemək, onluq üçün bilmədiyi sözləri danışdıqlarını, əslində savadsız olduqlarını vurğulayır.

*Qeyrəti, namusu qana bilmirəm
Hiylədən ayrı dayana bilmirəm,
Əlli peşə əlləmişəm xəlvəti,
Sonra da tapdım bu gözəl sənəti.
Gündə bir az artırırım dövləti
Düz yol ilə mən qazana bilmirəm [3, s.34].*

Mollaların acgözlüyünü tənqid baxımından “Şər” şeri də səciyyəvidir. Bağçaya mal gedib-gələn yolla bir dəvə ilə molla girir. Atası oğluna deyir ki, mollaı çıxar, amma dəvəyə dəymə. Oğlu səbəbini soruşanda ata deyir ki, nərdə doyanda gedəcək, amma molla doysa, gedən deyil, ciblərini də dolduracaq.

“Çalınmayan təbil” şerində seyyid, mollaların insafsızlığı, pis əməlləri tənqid olunur. Şeirdə Allahdan vəhy almaq üçün göyün üst qatına qalxan Cəbrayıl altıncı qatda sağ əlində təbil olan mələkdən Allahın ona nə tapşırıldığını soruşur. Mələk Seyyid, ya molla insafa gəlib ehsan etsə, təbili çalmalı olduğunu söyləyir. Cəbrayıl neçəsini çaldığını soruşduqda Mələk deyir:

*Bu haqda bir şey almamışam,
Hələ bir yol da olsa, çalmamışam [3, s.18].*

Şeirdən də məlum olur ki, seyyidlər, mollalar arasında bir insafılı tapmaq mümkün deyil, onların hər biri öz məqsədlərini güdürlər.

“Böhtan” şerində şair mollaların adamları maymaq, agılsız yerinə qoymalarını ifşa edərək məclisdəkilərdən biri vasitəsilə öz fikrini mollalara ünvanlayır, insanların ayılmağa, öz haqlarını tələb etməyə səsləyir, eyni zamanda da bildirir ki, artıq adamlar arasında az da olsa, qəflət yuxusundan oyananlar var.

*Bir saatda bu qədər insanı
Qırmaq olmaz-demə bu böhtanı.*

*Həyan olsun, dediyin sözləri qan
Bizi maymaq yerinə qoyma, utan!* [3, s.19]

Cəfər Rəmzi müxtəlif heyvanları və əşyaları şəxsləndirməklə cəmiyyətdə, yaşadığı mühitdə hökm sürən eybəcərlik, naqis hərəkətlərə etirazını bildirərək insanları çirkin əməllərdən, pisliliklərdən, şərdən çəkindirərək ibrətəməlik fikirlər irəli sürür.

Cəfər Rəmzi paxıllığı naqis cəhət kimi kəskin şəkildə pisləmişdir. Ən pis odur ki, paxıllığı özünə peşə seçənlər fəzil keyfiyyətlərə sahib arif insanları ələ salmaqdan, tənə etməkdən də geri qalmırlar. Bütün bunlar insanlara dürüstlüyü, düzgünlüyü aşılamaq şairə pis təsir etməyə bilməzdi.

Cəfər Rəmzi pulun hökmranlıq etdiyi bir dövrdə rüşvətçorluğun baş alıb getdiyini ürək ağrısı ilə qələmə alırdı. Rüşvətçorluğun tənqid olunmasına dair “Rüşvət”, “Mənzil idarəsində”, “Oğru” şeirlərini göstərmək olar. “Mənzil idarəsində” şeirində ev almaq üçün gələn şəxsə rəis deyir:

*Bu qədər “ev” deyə soxma özünü hər deşiyə,
Əli zənbilli, cibi pullu şikarım çoxdur* [3, s.46].

“Oğru”da cibə girən oğrunu tutub gətirən məmura qazı əmr edir ki, dövlətə 50 tımən verməlidir. Məmur oğrunun ciblərini gəzdirdiyini, 30 tımən olduğunu deyəndə qarının ona cavabı belə olur:

*Dedi qazı: “Olar mənim, bəs sən?...
Onda qoy kökləsin bir az nəfəsin
“Qazanıb”- qaldığın sənə ödəsin”* [3, s.23].

Cəfər Rəmzi bu cür yanaşma ilə insanları əyri yollara təhrik etmənin eybəcərliklərini ifadə edir və cəmiyyətin naqis cəhətlərini ifşa hədəfinə çevirir.

“Rüşvət”də bir nəfər rüşvət haqqında şeir yazıb çap etdirmək məqsədilə jurnal müdirinin yanına gəlir. Müdir onun qarşısına üç şərt qoyur, deyir ki, çap etdirmək üçün öncə əlini cibinə salmalısən, tez çap olunmasını istəyirsənsə, gərək qanorardan imtina edəsən, şeir çıxandan da sonra İnturistdə qonaqlıq da verməlisən. Hər üç şeirdə biz müxtəlif idarələrdə rüşvətin necə geniş vüsət almasının şahidi oluruq.

“Dəllalı gör”də Cəfər Rəmzi cəmiyyətdə rüşvətçorluğun hökm sürməsi, bütün işləri həyata keçirmək üçün yalnız kiməsə yol tapmaq lazım olduğunu göstərir.

Ölkədə baş verən hərc-mərclik, qanunsuzluqlar, idarələrdəki ədalətsizlik, süründürməçilik şairin qəlbinə ağrıdır, rəislərdə, müdirlərdə insafın, ədalətin olmadığını açıb göstərir. Şair halal zəhmətlə dolanmağı yüksək qiymətləndirərək vicdanını mal-dövlətə satanları pisləyir. “Utanma” şeirində cəmiyyətdə pis işlərlə məş-

ğul olan, əyri yolla mənsəbə çatan, eys-ışrətlə məşğul olan, dilbərlərlə əylənən, rəisinin və öz cibini dolduran, ədəb-ərkan bilməyən, can yandıranlara əngəl törədən, hər sözüə “bəli” deməyənləri əzən, fitnə-fəsəd törədən, böhtan atan, özündən aşağı adamların yanında xoruzlanan mənfi tiplərin eybəcərliklərinə sanki güz-gü tutulur.

“Qohumbaz”da vəzifə başına keçən kimi oğru, işdən başı çıxmayan qohumlarını ətrafına toplayan, vəzifəsindən sui-istifadə edən vəzifə sahibləri Səfər və qohumları Nömrə Əsəd, Cibgir Əhəd və Bic Səmədin təmsalında tənqid olunur. Sonda müfəttişin gəlməsi və saxta sənədlərə görə onların cəzasını verməsi ilə heç bir pis əməlin cavabsız qalmayacağına bir daha əmin oluruq.

“Qoyun və canavar”da Cəfər Rəmzi qoyun və canavarın təmsalında savadsız, işindən bixəbər insanların tutduğu yüksək vəzifədən istifadə edərək işinin peşəkəri, savadlı insanları alçaltmasını göstərir. Qoyun damda olduğu üçün özünü öyür, canavarı söyür. Canavar yüksək şəkildə onun cavabını verir.

*Canavar söylədi: “Qoyun, bunu bil.
Aça bilməz idin mənə sən dil
Olmaz idi bu cür çərən-pərənin
Sənə cürət verən yerindi sənin [2, s.38].*

“Məhkəmədə” məhkəmə sədri caniyə firqədə, komsomolda olub-olmadığını soruşanda caninin “yox” cavabına “Bəs bu firıldaqları haradan bildin?” [s.9] deməklə əslində hakim dairələrin əsl simasını üzə çıxarmış olur.

“Dəyirmançı”da bir qəddar dəyirmançı ölümünün yaxınlaşdığını hiss edib oğluna xalqı çox incitdiyini deyir və tapşırır, elə etsin ki, xalq ona rəhmət oxusun. Oğlu atasının vəsiyyətinə əməl etmək üçün xalqı ikiqat incitdi. Hamı oğluna baxıb atasına rəhmət oxudu.

“Tərif”-də dünyadan getmiş bir rəisin arxasınca özü kimi şişman biri tərif təriflər yağdırır, həm doğru, həm də oğrunun onun başına and içdiyini deyir. Bir nəfər ona xeyli diqqət etdikdən sonra bildirir ki, heç vaxt mümkün deyil, xeyirlə şər, yaxşı ilə pis həmrəy olsun, əgər o, hamını razı salıbsa, deməli hiyləgər qazı olub, pərdəli siyasət irəli sürmüşdür.

Cəfər Rəminin şeirlərində qorxaqlıq və tənbellik, xəsislik də mənfi xüsusiyyətlər kimi tənqid obyektinə çevrilir. Tənbelliyi tənqid baxımından “Briqadirlə tənbelin söhbəti”, “Beləsi də var” və s. nümunə göstərmək olar. “Beləsi də var”da qumarbazlar, tənbellər tənqid olunur. “Briqadirlə tənbelin söhbəti” şerində briqadir tənbel Məmişi nə qədər tənbellikdən əl çəkməyə sövq etsə də, Gülpərinin onu ötdüyünü, yarışda verdiyi vədi tutmadığını bildirsə də, Məmişi yolundan döndərə bilmir, o, halının olmadığını, onu müftə yeməyə qonaq etmələrini istəyir.

“Xəsisin cavabı”nda bir xəsisdən cahanda kimin qoçaq olduğunu soruşanda xəsis deyir ki, ən qoçaq odur ki, malını iştaha ilə yeyəsən, pis bişdiyini deyəsən, ürəyi yanıb qovrulsa da, bir söz deyə bilməsin.

Cəfər Rəmzinin alverçi, şofer, falçı, müəllim, qəssab və s. kimi müxtəlif peşə sahiblərinin pis əməllərini tənqid obyektinə çevirən satirik şeirləri də üstünlük təşkil edir. “Bildiriş”də falçılar, onların min bir fırlıdaq yolla xalqı aldatması, “Tin alverçiləri”ndə həyasız, vicdansız, bir malın üstünə maya dəyərinin iki mislini qoyaraq satan, bu yolla var-dövlətini artıran tacirlər, tin alverçiləri, “Basırıq”da bəzi marşrutları basabasla idarə edən avtobus sürücüləri, “Nə ləzzəti” şerində müəllim, mühəndis, qəssab, şofer, çayçı, bazarkom, konduktor və başqa peşə sahiblərinin mənfi cəhətləri kəskin şəkildə tənqid olunur.

Cəfər Rəmzi “Azərbaycan gəncləri” jurnalında da qeyd etdiyi kimi, “Öz işimdir” şerini fevralın 11-ində Kirovabadla Dəlilməmmədəli arasında işləyən, AZD 69-15 nömrəli avtobusun sərnişinlərindən pul alıb əvəzində köhnə bilet paylayan, kefi istəməsə, heç onu da verməyən, üstəlik camaatı təhqir edən şoferin dilindən yazmış, onun mənfi cəhətlərini öz dili ilə ifşa etmişdir. Onun sözlərindən aydın olur ki, pulu olanda şir olur, bileti verəndə tənbel, işində əngəl çıxan kimi ortaya cəncəl salır, yuxarıya ondan material getməsindən, qəzet, jurnalda tənqid edilməsindən qorxmur, bileti satıb-satmaması, köhnəsini verib-verməməsi öz işidir, cibdən kalan, əxlaqdan uzaq olsa da, ona hətta “çaqqal” desələr də, vecinə deyil.

“Alimnüma”da bir pillə yüksəlmək üçün namusunu satan, insafsız, vicdanı olmayan alimlər tənqid olunur:

*Ar olsun Rəmzi, öylə alimə ki,
Vicdan onda ikinci yerdə qalır [3, s.54].*

Cəfər Rəmzinin satirik şeir və təmsillərində dostluq və yoldaşlıq məsələlərinin təbliği, dostluqda xəyanət, satqınlıq kimi mənfi halların tənqidi də mühüm yer tutur. “Dəvə və siçan”da siçan öz balaca yuvasına öz dostu dəvəni sığışdırmağa çalışır. Dəvə isə ona deyir ki, məndən əl çək, nə sən yuvanı böyüt, nə də mən çırdan ola bilərəm. Sonda şair:

*“Dost dost ilə tən gərək
Dəvəylə dost olanın
Darvazası gen gərək” [3, s.11].*

-deməklə özündən mənəbcə yüksəkdə olan biri ilə dostluğa can atanları tənqid edərək bərabər səviyyəli adamlar arasında yaranan dostluqlara önəm verdiyini bildirir.

“Dəvə və çaqqal”da isə canavarla tülkünün timsalında Cəfər Rəmzi dostların satqınlığını, xəyanətini əks etdirir. Onlar çaqqalı razı salıb dəvənin üstünə göndərirlər. Çaqqal dəvənin yolunu kəsib qolunu zəncirləmək istəyəndə dəvə hirsələnib ayağı ilə onun başını əzir. Çaqqal geriyyə çevrilib dostlarından kömək istəyəndə səsinə səs verən olmur.

“Kölgəyə cavab”da bir nəfərə kölgəsi deyir ki, heç kim sənə mənim kimi yaxın ola bilməz. O da deyir ki, sən yalnız günəşli gündə yanımda olursan, bulud, duman olanda səni görmürəm. Şair əslində insanla kölgəsi arasındakı söhbəti dostlar arasındakı münasibət kimi təqdim edərək “Dost dar gündə tanınar” atalar sözündə ifadə olunmuş fikri bir daha təlqin etməyə çalışır.

*Yaxın odur dumanda,
Qarlı gündə, boranda,
Dostuna ola dayə,
Dosta gələn bəlayə,
Sinə gərə mərd ola,
Onunla həmdərd ola [3, s.51].*

Cəfər Rəmzinin satirik şeir, təmsillərində tənqid edilən insani keyfiyyətlərdən biri də lovğalıq, özündən razılıqdır. Şair bu rəzil keyfiyyəti ən pis cəhət kimi pisləyir, sadəliyi insanların ən yüksək cəhəti kimi tərənnüm edir. Bu baxımdan “Gövdə və yarpaq”, “Çinarın cavabı” və s. səciyyəvidir.

“Gövdə və yarpaq”da Cəfər Rəmzi gövdənin yanında ağzını büzüb onun zینətinin, libasının olmasından, ona şöhrət gətirməsindən lovğalanan yarpağın surətində “Bağa qınından çıxdı, daha qınıni bəyənmedi” atalar sözündəki kimi öz əslini danan insanları ümumiləşdirir.

*“Gövdə nankör görünəcə yarpağını,
Kəsdi ondan yavaşca növrağını,
O qədər keçmədi solub yarpaq
Üzülüb düşdü öz kökündən uzaq
Tapdalandı, toz oldu, sovruldu,
Etdiyi səhvə yandı, qovruldu” [3, s.3].*

-deməklə əslini inkar edib lovğalanan insanların aqibətini göstərir, sonda “əslinə xor baxan döyər özünü” deyərək oxucunu bundan ibrət almağa səsləyir.

Cəfər Rəmzi satirik şeirlərində ailə, ər-arvad, ata-oğul münasibətlərinə də biganə qalmamış, ailədə mövcud olan mənfi halları tənqid obyektinə çevirməklə gələcək nəsilləri ibrətləndirməyə çalışmışdır. Şair şeirlərində qadınların mənfi cə-

hətlərini, ağılsız, əxlaqsız davranışlarını onların öz sözləri ilə ifşa edir. “Vəsiyyət”də ölüm ayağında olan kişi arvadına vəsiyyəət edir ki, onun ölümünə bais olan qonşusu Rüstəmə ərə getməsin. Arvad ərinə verdiyi cavabla öz gülüncüyünü üzə çıxarmış olur. O, yoldaşına onun əziyyətinə şahid olduğunu, ona getməyəcəyindən arxayın olmasını, artıq başqa birinə söz verdiyini deyir.

“Sadələvh”də də qadın ağılsızlığını öz sözləri ilə ifşa etmiş olur. Ər arvadından bu zamana kimi kimləsə əxlaqdan kənar bir şey etdiyini soruşanda arvadı:

*Yoxsul idi ayiləməz-söylədi
Verməmişəm evli ola, ya subay.
İstəyənmə heç nə öpüşdən savay [3, s.49].*

“Xəstəliyin narazılığı”nda məlum olur ki, arvad hər zaman ərinə qarşı biganə olmuş, əri ona “can” deyəndə qadın “çor” demiş, özündən uzaqlaşdırmışdı. Xəstəlikdən üzülmüş kişiyə arvadı nə arzu edərsə, edəcəyini deyir, əri isə artıq gec olduğunu, heç nə istəmədiyini bildirir.

“Məsləhət”də isə ailədə övladların valideynə olan laqeyd münasibəti, böyüyə qarşı hörmətsizlik tənqid olunur. Ata oğlundan dəfələrlə su istəyir, oğlu özünü karlığa vurur. Böyük oğul isə özünü ağıllı hesab etsə də, sözləri ilə özünü ifşa etmiş olur.

*Böyük oğul dedi: “Yorma özünü,
Çox deyib də ucuz etmə sözünü
Sənin oğlun qanacaqdan məhrum
Bir öküzdür bizə çoxdan məlum
Çün görürsən sözi təmir təsir
Get özün iç, mənə də birni gətir” [3, s.53].*

“Ər seçə bilməyən”də ər arvadından ən böyük səhvinin nə olduğunu soruşanda arvadı düzgün ər seçə bilməyərək həyatını korladığını ən böyük səhv hesab etdiyini bildirir.

“Başı olsaydı”da bir nəfər xanımını niyə məclisə gətirmədiyini soruşan dostuna öz yoldaşını pisləyir, yoldaşını maysmaq adlandırır, bayıra çıxarılmasını deməklə əslində özünün necə biri olduğunu biruzə vermiş olur. Yoldaşı ona gülərək deyir: “Başı olsaydı, sənə gəlməz idi” [2, s.50].

“Rəqabət”də isə ailəli kişilərin arvadbazlığı tənqid olunur. Biri dostundan niyə üz-gözünün şiş olduğunu soruşduqda məlum olur ki, bir gözünü arvadı, digərini sevgilisi şişirdib. Səbəbini soruşanda kişi deyir ki, arvadım öyrəndi, bir sevgilim var, sevgilim də öyrəndi ki, 10 ildən çoxdur, ailəliyəm. Dostu hər iki qadına “əhsən” deyir.

Cəfər Rəmzi satirik şeirlərinin bəzilərində heyvanları insanlardan daha gö-zütöx şəkildə təqdim edir. “Mən ölüm”ün qiyməti”ndə doyunca su içən ata sahibi nə qədər təkid etsə də, hətta “mən ölüm” desə də, bir az da su içmir. Sahibi özü də etiraf edir ki, at qanacaqda onu geri qoyub, ona bu qədər desəydilər, içərdi.

“Ovçu və şir”də şir onu görüb qorxuya düşən ovçuya ondan qorxmamasını, tox olduğunu deyərək özünü ovçu ilə müqayisə edir, bildirir ki, biz ehtiyacdən, siz isə ləzzət üçün qan tökürsünüz, insafılı olub vicdanla düşünsəniz, əsl caninin kim olduğunu görərsiniz.

Qonşular, onlar arasında münasibət, xoşagəlməz cəhətlər də Cəfər Rəmzinin diqqətindən kənar qalmamışdır. Şair “Qonşuların deyişməsi”ndə pis qonşuları, on-ların pis əməllərini tənqid edir. Şeirdən aydın olur ki, qonşu qonşunun meyvəsini kəsib, qonşunun başına dəfələrlə su töküüb, qonşunun arxasınca danışıb, onu məs-xərəyə qoyub, su yolunu bağlayıb, hay-haray salıb, meynələri dağlayıb.

Şair əgər “Gövdə və yarpaq”da gövdə ilə yarpağın surətində ailə daxilindəki fərdlərin birinin digərindən özünü üstün tutmasından danışdırsa, “Çinarın cava-bı”nda isə iki fərqli ağac arasındakı söhbət əsasında müxtəlif insanlar arasındakı lovgalğa, özündən razılığa diqqəti cəlb edir. Sarmaşiq il ərzində bir qarış boyu art-mayan çinarın yanında “Bir neçə gündə çıxıram göylərə, Azca qalıb ki, yetişəm ölkərə” deyərək özünü öyəndə çinar “Yüksəlişin vasitəyə bağlıdır, Öz gücün ilə deyil, ortaqlıdır” deyib bildirir ki, çox da öyünmək lazım olmadığını, onun payızın gəlməsi, küləyin əsməsi ilə, bir təkandan yerə sərəcəyini, özünün isə öz gücü ilə ucaldığına görə duman, şaxta, selə sinə gələcəyini bildirir. Bu təmsildə Cəfər Rəmzi əslində sarmaşığın surətində kiminsə gücü ilə yüksələn insanların sonunun heç də yaxşı nəticələnməyəcəyini, hər bir işdə adamın yalnız öz gücünə güvənmə-sini vurğulayır.

Cəfər Rəmzi şeirlərinin əsas tənqid hədəflərindən biri də qanunu pozan, onda sui-istifadə edən şəxslərdir. Şair qanun qarşısında hamının bərabərliyi prinsipini təbliğ edir, qanunun hər şeydən uca olduğunu, onun aliliyini bildirir. “Quyruğundan xəbərsizlər”də təhlükə görən anda quyruğu çöldə olub başını gizlədən, belə olan halda ovçunun ona nəzər yetirməyəcəyini zənn edən quşun timsalında qanunu po-zub, onu görən olmayacağını düşünən insanlar, onların aqibəti təsvir olunur.

“Qanun ucadır dostluqdan” şerində cani dostunu xilas etmək üçün hakimin yanına gedib dil tökərək dostunun bağışlanmasını istəsə də, hakim razılaşmır.

*O dedi: “Dostluq üçün qanunu
Pozmaram, xatirində saxla bunu
Bu sayılmaz mənə əsla nöqsan,
Çünkü qanun ucadır dostluqdan [2, s.49].*

Bu şeirdə təlqin olunan “Qanun qarşısında hamı bərabərdir” fikri bizə Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında Hörmüzün qanunu pozan oğlu Xosrovu cəzalandırmasını epizodundan da tanış gəlir.

Cəfər Rəmzi şeirlərində xəyalpərəst, yüksəkliyə can atan, işinin keçməsi üçün cilddən-cildə girən adamların tənqidi də özünəməxsus yer tutur.

“Xam xəyal”da bir gün çanaqlı bağa qırğıya göydə uçmaq arzusundan danışıq. Qırğı bağanı caynağına alıb asimana tərəf üz tutur, lap zirvəyə çatanda onu havaya tullayıb “Uç” deyir. Bağa bir neçə baş-ayaq vurduqdan sonra sərt daşlı sıldırım dağa dəyib parçalanır. Sonda Cəfər Rəmzi:

*Xam xəyala düşən-düşər kədəre
İtirər varlığın gedər hədəre
Bacarıqdır əsas hər bir işə,
Qabiliyyət gərəkdir yüksəlişə!* [3, s.14]

deməklə xəyallar aləmində yaşayan, bacarığı olmadan yüksəlmək istəyənlərin aqibətinin pis nəticələnməyini vurğulayır, insanları real düşünməyə vadar edir.

“Həm quş, həm də dəvə”də isə məqsədini həyata keçirmək üçün müxtəlif donlara girənlər tənqid atəşinə tutulur. Şeirdə yük daşımaq adı gələndə “quşam” deyib hay-küy salan, yumurtlamaq işi gələndə isə özünü “Ərəbistandan gəlmiş nəsilli dəvə” kimi təqdim edən quşun timsalında müxtəlif dona girən insanlar ifşa olunur.

Cəfər Rəmzinin nəsihətəməz xarakterli satirik şeirlərində təlqin edilən fikirlərdən biri də insanların öz səviyyəsini qoruması, özündən aşağı səviyyəli adamların səviyyəsinə enməməsidir. Şair bu fikrini heyvanların vasitəsilə “İt və aslan” şerində mükəmməl şəkildə oxuculara çatdırır. İt nə qədər çalışsa da, aslanı özü ilə vuruşmağa razı sala bilmir, hətta onu hamıya aslanın ondan qorxduğunu deməklə də təhdid edir, aslan onun sözünə etina etməyib deyir ki, dost-düşmən nə qədər töhmət edir, etsin, tək bir insan deməsin ki, aslan it ilə üz-üzə durdu.

Cəfər Rəmzi şeirlərində məzardan arzularını reallaşdırmaq diləyən, imdad uman insanları da tənqid edirdi. “Keçəlin dərmanı” şeri bu baxımdan səciyyəvidir. Şeirdə bir məzarın başında dua edib, ağadan oğul diləyən bir qadın gülüş obyektinə çevrilir. Qadına yaxınlaşan biri ondan bu məzarda kimin yatdığını soruşanda məlum olur, qadın özü də onu tanımır, qonşulardan eşidib ki, məzarda yatan şikəst, təhsilsiz, savadsız, elm aləmində adı olmayan biri olsa da, məzarının üstünə ziyarətə gələnlər şəfa tapır. Cəfər Rəmzi sonda “Keçəl dərman bilsə, öz başına çəkər” atalar sözündə ifadə olunmuş eyni mənanı oxuculara təlqin etməklə, onları ibrətləndirməyə səy göstərmişdir.

*Söylədi: “Kim ki, oldu biçarə.
Dərdinə sağlığında bir çarə
Tapmadı. Olsa həтта Əflatun,
Torpağı dərdə dərman olmaz onun.
Tapsa dərman keçəl çəkər başına,
Razı olmaz ki, daz yeri qaşına
Özünə ovmayan umac aş
Başqaya doğrayarmı xəmrəsi?” [3, s.36-37].*

“İt və ceyran”da ovçunun fiti ilə onu qovalayan itə ceyran deyir ki, arxamca nahaq yerə gəlmə, məni tuta bilməyəcəksən, çünki mən canımı qurtarmaq üçün qaçırım, sən isə ağanın gününün xoş olması, badə içib ət yeməsi, sərxoş olması üçün qaçırısan. Şeyrdə “özü üçün çalışan işə daha məsuliyyətlə yanaşar” fikri ifadə olunmuşdur. Biz bu şeyrdə ifadə olunan mənanı öz torpağı, doğma vətəni üçün vuruşan insanlarla başqasının torpaqlarına göz dikənlərdə də görə bilərik, onlar öz torpağı üçün mübarizə apardıqlarına görə işə daha məsuliyyətlə yanaşırlar, bu yolda həтта canlarını fəda etməyə hazırıldırlar, bu isə onların gec-tez qalibiyyət əldə edəcəklərini göstərir.

Cəfər Rəmzinin satirik şeirləri sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından o qədər qüvvətli təsir bağışlamasa da, cəmiyyətdə hökm sürən müxtəlif problemlərə münasibət, oxucuya, gələcək nəslə təlqin etdiyi ibrətəməz məna baxımından qiymətlidir.

Cəfər Rəmzi özü satirik şeirlər yazmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda istər öz xalqımızın, istərsə də, İran ədəbiyyatı mütəxəssisi olaraq İran ədəbiyyatının tanınmış satirik şairlərini tədqiq etmişdir.

Cəfər Rəmzi sovet dövründə M.Ə.Sabirin və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ənənələrini uğurla davam etdirən, yeni qurulmuş hakimiyyəti satirik şeirləri ilə tənqid atəşinə tutan Səməd Mənsur yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, satirik şeirlərini oxucu kütləsinə təqdim etməyi də özünə borc hesab etmişdir. O, həm lirik, həm də satirik şeirlər yazan İran şairi Mirzə Məhəmməd Kərimi, Seyyid Qulamriza Ruhani, Seyid Ətrafəddin Gilani, XIX əsrə məşhur satiriki Yəğmə Cəndəqi kimi İran şairlərinin yaradıcılığını da tədqiq etmiş, 1968-ci ildə “Yəğmə Cəndəqinin poeziyası” adlı dissertasiya işini müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi adını almışdır. Cəfər Rəmzi “1850-1950-ci illər fars şerində satira”, “1950-ci illərdən sonra İran şerində satira”, “İran şerində siyasi satira”, “Məşrutə dövründə İran şerində satira”, “Fars satirasının istifadə yolları” və s. elmi işlər də yazmışdır.

Ədəbiyyat

1. İsmayilzadə C. R. Əziz Sabirimizə. “Kirpi” jurn.1972 , №10
2. İsmayilzadə C. R. Günləri sayıram. Bakı: Yazıçı, 1982, 89 s.

3. İsmayılzadə C.R. Şeirlər. Bakı :Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1974, 90 s.
4. Hacıyev T. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı:Yazıçı, 1980, 175s.
5. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı:ADPU, 2006, 212s.

Summary

Satirical tendency in Jafar Ramzi Ismayilzadeh's work

In the article general information about satire was given, the names of literary critics studied it in the world and Azerbaijan literary studies are quoted, the citations have been brought from the thoughts of prof. Xeyrulla Mammadov and prof. Tofiq Həjiyev about satire. Jafar Ramzi's satiric poems collected in the books "Poems" and "I counted days" are widely studied, and samples from analyzed poems have been brought. Observing Jafar Ramzi's satirical poems we can see that the main criticism of the poet are mullahs who lead the people to ignorance, managers, sellers, drivers, fortune-tellers, teachers and other different occupational holders, scientists selling their conscience to rise, envy, bribery, theft, cowardice, laziness, and other negative features, negative moments in the family, in the relationship between wife-husband, parents and children. The poet tried to convey the educative and upbringing ideas to the public through satirical poems.

Резюме

Сатирическая тенденция в творчестве Джафара Рамзи Исмаилзаде

В статье приведены общие сведения о сатире, цитируются имена литературоведов, изучавших ее в мире и литературоведении Азербайджана, цитаты из мыслей профессора Хейрула Мамедова и профессора Тофика Гаджиева о сатире были отмечены здесь. Сатирические стихи Джафара Рамзи, собранные в книгах "Стихи" и "Я считаю дни" широко изучены, примеры на проанализированные стихи были также приведены в данной статье. Когда мы смотрим на сатирические стихи Джафара Рамзи, мы видим, что главная критика поэта стали муллы, которые вводят людей в заблуждение, начальники, торговцы, водители, гадалки, учителя и различные профессиональные владельцы, ученые, которые продают свою совесть, чтобы подняться, зависть, взяточничество, воровство, трусость, лень и другие негативные черты и негативы в семейных отношениях, в отношениях супружеских пар, родителей и ребенка. Поэт пытался донести до общественности просветительские и воспитательные идеи с помощью сатирических стихотворений.

METODİKA

Əsgər Zeynalov
Azərbaycan Dillər Universiteti

TƏDRİSDƏ DİL VƏ ƏDƏBİYYATIN VƏHDƏTİ

Açar sözlər: qrammatik material, bədii ədəbiyyat, bədii tərcümə

Key words: grammar material, fiction, literary translation

Ключевые слова: грамматический материал, художественная литература, художественный перевод

Dil və ədəbiyyat həmişə vəhdət təşkil etmişdir. Dillə bağlı məqalələr yaxud tədqiqat əsərləri yazıldıqda qrammatik qaydaların izahından sonra bədii ədəbiyyatdan nümunələrin gətirilməsi araşdırılmış işin daha dolğun ərsəyə gəlməsinə səbəb olur. Bu fikri eynilə qrammatik materialın tədrisinə də aid etmək olar. Əgər tədris zamanı qrammatik materialın izahından sonra primitiv nümunələr təqdim olunursa bu, dərsin sönük keçməsinə səbəb olur. Fikri ifadə etmək üçün faktlara müraciət etmək lazım gəlir.

Fransız dilində hal kateqoriyası olmadığı üçün onları sözönülər əvəz edir. Məsələn: “à” sözönü Azərbaycan dilindəki yönlük və yerlik hal şəkilçilərinə uyğun gəlir. Ancaq bundan əlavə “à” sözönü zaman və mənsubiyyət bildirir.

a) Zaman bildirir.

Məs: Demain dès l'aube, à l'heure où blanchir la campagne.

Səhər tezdən səhər çağı kənddə ağaranda dan. [2, s.96]

b) “à” sözönünün mənsubiyyət bildirməsi

Le monde est à toi, le monde est à toi, le monde est à la personne.

Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin. [4, s.166]

c) İstiqamət bildirməsi

Lessez- moi me pencher sur cette froide pierre

Qoyun mən əyilim bu soyuq daşın üstə [2, s.96]

Et dire à mon enfant: sans-tu que je suis-la?

Uşağıma deməyə: “Hiss edirsən burdayam?” [2, s.96]

d) “à” sözönü “le” artıqlı ilə birləşir “au”-nu verir.

La garde me dit: “Il mourra au point du jour”

Gözetçi mənə dedi: “Günün sonunda o öləcək” [2, s.249]

Fransız dilində “de” sözünü isə Azərbaycan dilində yiyəlik və çıxışlıq hal kateqoriyalarına uyğun gəlir. Məs:

Cette jeune fille m'intéresse depuis longtemps. Les yeux et les sourcils étaient noirs de cette jeune fille.

Bu gənc qız məni çoxdan maraqlandırır. Bu gənc qızın qara qaşları və qara gözləri vardı.

Çıxışlıq hala dair nümunə - Je ne puis demeurer loin de toi plus longtemps.

Ta yaşaya bilmirəm səndən ayrılıqda mən [2, s.96]

Fransız dilində bəzi sözlərdən sonra “de” sözünü işləyir. Məs: “avoir besoin de”

J'ai besoin de vos yeux- hərfi tərcüməsi: Mənim sənin gözlərinə ehtiyacım var. [2, s.277]

Bədii tərcümə: O qara gözlərinin qəməsi yandırdı məni.

J'ai besoin de vos lèvres - hərfi tərcüməsi: Sənin dodaqlarına ehtiyacım var. [2, s.297]

Bədii tərcümə: O gül dodaqlarının işvəsi yandırdı məni.

Bəzən kiçik bir şeir parçasında bir neçə qrammatik qayda öz əksini tapır. Fikri əsaslandırmaq üçün fakta müraciət etmək lazım gəlir:

Qu'est qui j'ai dans cette ville.

Je ne peux pas frapper à chaque porte

Je me jete sur le destin

Et le destin ne rit pas toujours pour moi

Qu'est qui j'ai dans cette ville.

Mənim bu şəhərdə kimim var axı

Hər qapı döyməyə əlim gəlməyir

Özümü atıram taleyin üstə

Tale də hər zaman üzə gülməyir

Mənim bu şəhərdə kimim var axı [6, s.17-18]

Bu şeir parçasında həm sözünülərin, həm də tamamlığın misrada yeri, inkar forma, frapper feilindən sonra həmişə “à” sözününün işlənməsi və digər qrammatik qaydalar öz əksini tapmışdır.

Là – “orada” yer zərfi izah olunduqda aşağıdakı misralar nümunə gətirilir

Là, il ya un village au loin.

Ce village, c'est notre village.

Orada bir kənd var, uzaqda

O kənd, bizim kəndimizdir.

Fransız dilində “soir” sözü axşam, le soir axşamlar, un soir – bir axşam.

*Un soir nous sommes descendu du taxi
Et nous n`avons pas su ou devons aller.* [8, s.38]

Əlbəttə, belə misraların sayını çox artırmaq olar. Qrammatika ədəbi nümunələr ilə izah olunduqda daha maraqlı olur.

Feillərin təsrifi zamanı müqayisələr aparıb, Azərbaycan dilinin gözəlliyini əyani şəkildə təqdim etmək üçün poetik ifadələrə müraciət etmək lazım gəlir. Məsələn, fransız dilində I qrup feilləri təsrif olunarkən qadın cinsi ilə yanaşı bu nitq hissəsi 8 şəxsdə eyni şəkildə tələffüz olunur.

*Je regarde Nous regardons
tu regardes Vous regardez
il regarde Ils regardent
elle regarde Elles regardent* [3, s.79]

Ancaq Azərbaycan dilində bundan fərqli olaraq şəxs əvəzlilikləri işlənməsə də feilin təsrifi zamanı şəkildərdən bunun hansı şəxsə mənsubluğu aydın olur.

Baxıram baxırıq
baxırsan baxırsınız
baxır baxırlar

Buna görə də fransız dilində bir hərəkəti ifadə edərkən məcburi surətdə şəxs əvəzlilikləri işlənməli olur.

*Je suis aller an marcher des fleurs
Jai achete des fleurs
Pour toi, mon amour.
Je suis alle au marcher aux oiseaux
Jai achete dun oiseuanx
Pour toi mon amour.*

Hər bənddə dönə-dönə “je” “mən” sözü işlənir.

*Mən getdim gül bazarına
Mən gül aldım
Sənin üçün məhəbbətim.
Mən getdim quş bazarına
Mən bir quş aldım
Sənin üçün məhəbbətim.*

Ancaq Azərbaycan dilində şəxslərin dönə-dönə işlənməməsi bizcə, dili bir az da şirinləşdirir:

*Yanına gəlmişəm, yenidən küsək
Yenidən barışaq görək olurmu?
Saat gör neçədir, bir az tələsək
Gedək, yaşıl söyüd yenə dururmu. [5, s.207]*

yaxud:

*Bir taleyin oyunda cütlənmiş zərik
Yüz il qoşa atılsaq da qoşa düşmərik. [4, s.166]*

Hər iki şeirdə “kim?” sualının bir cavabı var “biz”.
Və ya dahi Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeiri:

*Çox keçmişəm bu dağlardan
Durna gözlü bulaqlardan
Eşitmişəm uzaqlardan [7, s.5]*

Kim? – “Mən”.

Müqayisə üçün bir məsələnin üzərində bir az ətraflı dayanmaq istərdik.

Fransız, ingilis dillərinin indiki zamanında, rus dilinin keçmiş zamanında feilin hansı şəxsə mənsub olduğunu bildirmək üçün cümlələrdə, poeziyada mütləq şəxs əvəzliyini işlətmək lazım gəlirdi halda, ancaq Azərbaycan dilində olduğu kimi erməni dilində də şəxs əvəzlilikləri işlənmədən feilin hansı şəxsə mənsubluğu bəlli olur.

*Շատ եմ անցել այս սարերով
Կռունկայրա աղբյուրներով
Ունկ եմ դրել հեռուներով
Խաղաղ հոսող Արագւնէրիւ
Փարվել յարիւն ու ընկերիւ [7, s.29]*

Aparılan tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, erməni dilindəki bu oxşarlıq Azərbaycan dilinin təsiri ilə əlaqədardır. Nə üçün? Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, əməkdar elm xadimi professor Mirəli Seyidov yazır ki, akademik Hraçiya Acaryanı təxminən yarım əsr -50 il müddətində bir məsələ düşündürür. Necə olur ki, erməni dili müasir fransız dilinin quruluşuna uyğun olduğu halda, birdən-birə

grammatik quruluşunu dəyişib türk dillərinin qrammatik quruluşuna uyğunlaşır? Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, M.Seyidov həm 1941-45-ci illərdə İrəvan Dövlət Universitetində təhsil alarkən bunun canlı şahidi olmuş, həm də H.Acaryanın əsərlərini oxumuşdu.

Azərbaycanlı alim yazır ki, H.acaryan bu qrammatik dəyişikliyi VII əsr tarixçisi Mamikonyanın və XI əsr şairi Nareyasinin yaradıcılığında müşahidə etmişdi. Dilçi alim 50 il fikirləşsə də həmin sualın cavabını tapa bilmir. Yəni əvvəl erməni dilinin quruluşu “Mübtəda+xəbər+ikinci dərəcəli üzvlər” idisə, sonralar türk dilində olduğu kimi “Mübtəda+ikinci dərəcəli üzvlər+xəbər”ə çevrilib qrammatik quruluşunu dəyişir.

H.Acaryanın bu sualın cavabını tapa bilməməsinin əsas səbəbi onun beyninə həkk olunmuş bir səhv fikir idi. Guya türklər Qafqaza ilk dəfə 1021-ci ildə gəlmişlər. Ancaq onun keçmiş tələbəsi, dərs dediyi qrupda yeganə azərbaycanlı, gələcəyin böyük alimi Mirəli Seyidov bu sualın cavabını aydınlaşdıracaqdır.

M.Seyidov faktlarla göstərdi ki, hələ eradan əvvəl Qafqazda buntürklər, savirlər, qaşqaylar, haylantürklər, xəzərlər yaşamış, onlar çevrəsində olan xalqların mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, eyni zamanda dilinə də təsir etmişdir.

M.Seyidov da göstərir ki, erməni dili də bu cür dəyişikliyə məruz qalıb, qrammatik quruluşunu dəyişmişdir. M.Nalbandyanın xüsusi vurğulayırdı ki, erməni dili ədəbiyyatları tək türk (Azərbaycan dilinin) təsirinə qapanıbdir. Əlbəttə, bu barədə daha geniş danışmaq olar.

Bir daha təkrar etmək istərdik. Bizcə, erməni dilində feillərin sonunda şəkilçilərin şəxsləri müəyyən etməsi Azərbaycan dilinin təsiri ilə əlaqədardır.

məs.

Uqhqqu tı dıdınqıhı

Uı ıııııı tı dıdınqıhı

Lııı ııııı dıdınqıhı ıııııı

ııııı ıııı tı dıdınqıhı [1, s.51]

Əziziyəm qəmdə gül

Qəmdə danış, qəmdə gül

Ağ gündə gülən könül

Hünərin var, qəmdə gül

Kim?- Sən!

Qrammatik qaydaları ədəbi nümunələrlə birlikdə tədris etdikdə bəzən problemlər də ortaya çıxır. Əlbəttə, bu söhbət fransız dilinin qrammatikasından gedir. Məs:

Fransız dilinin qrammatikası kitablarında və ya dərsliklərdə yazılır ki, peşə, sənət, ixtisas bildirən isimlər etre feili ilə işləndikdə onların qarşısında artikl işlənir.

Məs: Je suis professeur – Mən müəlliməm

Il est écrivain – Sən yazıçısan.

Ancaq Viktor Hüqo “Paris Notr-Dom kilsəsi” romanında yazır: “Le temps est l’architecte, le peuple est le maçon ». Zaman arxitektordur, xalq bənna.

Fransız dilinin tədrisində öyrədilir ki, şəxs adlarının qarşısında artikl işlənir: «Voltaire a fuit la guerre rayounante » (V.Hüqo). – Volter hakimiyyətə qarşı müharibə elan etdi. Monsieur de Balzac était un des premiers parmi les grands, un des plus hauts parmi les meillurs (V.Hüqo) Cənab Balzak dahilər arasında ən dahi, yaxşılar arasında ən yaxşı idi».

Hüqo yenə də «Paris Notr-Dam kilsəsi» romanında şəxs adının qarşısında artikl işlədir: «Tout à coup on a entendu un cri: La Esmeralda.» - «Birdən bir qışqırıq eşidildi: La Esmeralda. » Bəli, Hüqo fransız dilinin qrammatikasına zidd olaraq romanında şəxs adının qarşısında artikl işlətmişdir.

Fransız dilində « Ora get ! » - « Vas-y ! » « Vas-en ! » - « Ordan get ». Ancaq Hüqo « Gülən adam » romanında tamamilə başqa bir ifadə işlədir: “Va-t-en! Tout le monde ne peut pas être neureux” – “Çıx get burdan! Hamı xoşbəxt olmağı bacarmır.”

Maraqlı və təəccüblü haldır ki, dəfələrlə Fransa universitetlərində olarkən, bu suallarla alimlərinə, müəllimlərinə, qrammatistlərinə müraciət olunsa da, onlar da həmin sualların cavablarını verməkdə çətinlik çəkmişlər. Daha doğrusu, ümumiyyətlə cavab verə bilməyib, fikrə getmişlər.

Bu müşahidələri apararkən az qala, adama elə gəlir ki, fransız dilində iki cür qrammatik qayda mövcuddur: “Hamının qəbul etdiyi fransız dilinin qrammatikası və Hüqonun düşüncə yaratdığı fransız dilinin qrammatikası”.

Mövzu yaxınlığı ilə əlaqədar bir məsələyə də münasibəti bildirmək istərdik. Ədəbiyyat fənnini tədris edərkən bəzən müəllim yalnız şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ümumi məlumat verir. Şairin şeirlərini yaddaşın zəifliyindənmi, nədənsə əzbər bilmədiyi üçün əsərlərdən heç bir əzbər söyləmir – xüsusilə ərəb-fars tərkibli söz və ifadələrini işlətməmiş sənətkarların yaradıcılığından. Müəllim bu şairə, onun yaradıcılığına qarşı rəğbət oyada bilmir. Hətta, şagird bu şairi dərsliyə niyə salıblar?” deyər şikayət edir. Əlbəttə, biz bu hadisələrin canlı şahidi olduğumuz belə bir məsələnin qaldırılmasını məsləhət bildik. Buna görə də Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, eləcə də Səməd Vurğun yaradıcılığını tədris edən müəllimlər bu şairlərin şeirlərindən əzbər bilməlidirlər.

Qafqaz xalqları ədəbiyyatı tədris olunur. Onların bir parçası olan Dağıstan ədəbiyyatı. R.Həmzətovun “Ana dili” adlı bir şeiri var. Şeirdə deyilir ki, yuxuda gördüm ölmüşəm. İki müsafirin yol gəldiyini, avara dilində hansı Əlininsə dəliliyindən, hansı Həsəninə tülkülüyündən danışdırlar.

*Qulaq kəsilməmişdim doğma sözlərə
Hiss etdim tükənməz gücüm var mənim
Nə təbib gərəkdir, nə türkəçarə
Yalnız avar dili sağaldar məni.*

*Başqa dil kimisə sağalda bilər
Fəqət mən o dildə nəğmə yazmaram.
Bilsəm ana dilim sabahdan ölər
Bu gündən ölməyə özüm hazıram.*

Ana dilində eşidilən səs, söz, el arasında deyildiyi kimi “ölünü sağaldır”. Bu nümunə təsadüfən çəkilmədi.

1972-ci ildə Almaniyanın Münhen şəhərində Yay olimpiya oyunları gedirdi. Dağıstandan olan güləşçi Zaqalav Abdulkəvov xalça üzərinə çağırırlar. O bu anda oxuduğu R.Həmzətovun “Mənim Dağıstanım” əsərini xalçanın kənarına qoyub, güləşməyə başlayır. Həmin il o Münhen olimpiadasının çempionu oldu. Kim bilir, bəlkə də o xalçaya çıxarkən “Ana dili” şeirini oxuyurdu.

*Qulaq kəsilməmişdim doğma sözlərə
Hiss etdim tükənməz gücüm var mənim.*

Uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq deyilən fikirləri tövsiyə şəklində aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq istərdik:

1. Qrammatik materialın daha tez, aydın şəkildə mənimsənilməsi üçün bədii ədəbiyyatdan istifadə lazımdır.

2. Şairlərin həyat və yaradıcılığını tədris edərkən onların poeziyasından əzbər şəkildə söylənilib təhlil edilməsi dərslərin daha maraqlı keçməsinə, ədibin əsərlərinin daha yaxşı öyrənilməsinə zəmin yaradır.

3. Əlbəttə bu, daha geniş bir tədqiqatın mövzusuudur. Şübhəsiz ki, gələcəkdə bu mövzuya dönə-dönə qayıdılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Bayatılar. Bakı: Yazıçı, 1979 (erməni dilində)
2. Əsgər Zeynalov. “Hüqo”, Bakı: Mütərcim, 2014
3. Manuel de français. İ.N.Popova, J.A.Kazakova, İ.V.Kovalçuk. Moskva Prosveşeniya 1987
4. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004
5. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 207 səh.
6. Nüsrət Kəsəmənli. Qapamayın gözlərimi. Bakı: Maarif. 2009. 146 səh.
7. Səməd Vurğun. Bakı: Yazıçı, 1986 (erməni dilində)

8. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
9. Vaqif Səmədoğlu. Uzaq yaşıl ada. Şərq - Qərb. 2004. 251 səh.

Summary

The combination between language and literature in education

The article states that in the teaching process the usage of fiction literature during the teaching of Grammar plays an important role in being interested in the lesson and better understanding of the material. In this article besides the explanation of the grammatical material, examples were given about Hugo, Samad Vurgun, Mammad Araz, Nariman Hasanzade, Nusrat Kasamanli's poems and bayatis to justify the idea.

Резюме

Единство языка и литературы в обучении

В данной статье указывается что пользование художественной литературой имеет важное значение в освоении происхождения материала и интересного урока во время объяснении грамматики в учебном процессе. Для обоснования этой идеи помимо объяснения материала, приведены примеры из творчества С.Вургуна, М.Араза, Н.Гасанзаде, Н.Кесеменли.

Əmrəli Şirəliyev
Püstəxanım Musayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

Açar sözlər: təlim metodu, interaktiv təlim, əks-əlaqə

Key words: teaching method, interactive teaching, feedback

Ключевые слова: метод обучения, интерактивное обучение, обратная связь

Dövrümüzdə tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və təhsilin uğurla informasiyalaşdırılması xarici dil dərslərində xüsusi metod və üsulların səmərəli tətbiqi ilə bağlıdır. Hazırkı təhsil sistemi yeni məqsədlərə yönəlik akademik fəaliyyətdə, tədris prosesində innovativ metod və üsulların tətbiq edilməsini tələb edir. Xarici dilin, xüsusilə də ingilis dilinin tədrisinin səmərəliliyinin artırılması müəllimlərin qarşısında dayanan vəzifələrdən biridir. İnteraktiv təlim təhsil müəssisələrində tələbələrin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Müasir təhsilin tələblərinə uyğun olaraq müstəqil fəaliyyətə əsaslanan təlim mühitinin təşkil olunması tədris prosesinin səmərəli nəticələnməsini şərtləndirən başlıca amillərdən hesab olunur. Gələcək mütəxəssislərin hazırlanmasına verilən tələblər təlim zamanı interaktiv metodlardan istifadə edilməsini zəruri edir. Bütün səviyyələrdə təhsil prosesi tələbələrin özləri tərəfindən fəal hərəkətlərin müstəqil həyata keçirilməsinə əsaslanır.

İngilis dili dərslərinin keyfiyyətinin artırılmasında interaktiv təlim güclü vasitə hesab edilir. Tədris prosesində fəal təlimin tətbiqi tələbələrdə dərkətmə fəaliyyətinin fəallaşmasına və dərslərin səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərir. Eyni zamanda interaktiv təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi tələbənin passivliyinin aradan qaldırılmasına, təlim materiallarının mənimsənməsi, tələbə fəaliyyətinin düzgün istiqamətləndirilməsinə və motivasiyaedici təlim formalarından istifadə edilməsinə əsaslanır və təfəkkürün növlərinin inkişaf etdirilməsinə, yaradıcılığının formalaşdırılmasına və təlim keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

Təlimdə interaktiv yanaşma təhsilin təkmilləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. İnteraktiv yanaşmanın məqsədi təlim prosesində təhsilənlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin olunması üçün lazımı şəraitin yaradılmasıdır. Tədris prosesində interaktiv yanaşmanın istifadə edilməsi müəllimlərin innovativ fəaliyyətlərindən asılıdır. Bu yanaşma təhsilənlərin ünsiyyət prosesinə cəlb olunmaları ilə şərtlənir və onların hərtərəfli inkişafına, şəxsiyyət kimi formalaşmasına, müstəqil əqli fəaliyyətlərinə zəmin yaradır.

Metodiki ədəbiyyatda xarici dillərin tədrisi prosesində interaktiv təlim üsullarından istifadəyə dair fikir və mülahizələr müxtəlifdir. Ümumi fikir belədir ki, interaktiv qarşılıqlı fəaliyyət təlim prosesində xüsusi rol oynayır. Birincisi, tədris prosesinin subyektlərinin intellektual fəallığı artır. İkincisi, təhsilalanlar arasında rəqabət üçün şərait yaradılır və onların ümumi səyi sayəsində konkret məsələlər öz həllini tapır.

Tanınmış pedaqoq S.S.Kaşlev interaktiv təlimin texnologiyalarına dair tədqiqat aparmış və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “interaktiv proses pedaqoji prosesin iştirakçılarının məqsədyönlü qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir. Bu fəaliyyətin əsasını hər bir təhsilalanın şəxsi təcrübəsi təşkil edir. İnteraktiv proses yüksək kommunikasiya intensivliyi, ünsiyyət, qarşılıqlı fəaliyyət mübadiləsi, fəaliyyət növlərinin müxtəlifliyi, iştirakçıların vaxtında və səmərəli müdaxiləsi kimi xarakterizə olunur” [5, s.15].

M.V.Klarin isə interaktiv təlimi “müasir tədris sisteminin əsas problemi kimi qiymətləndirir və belə bir təlimin yeni təcrübə qazanmaq üçün əhəmiyyətini” qeyd edir [6, s.22].

V.K.Dyaçenko yazır ki, “interaktiv təlim tədris prosesinin iştirakçıların dialoji fəaliyyətlərinə əsaslanan qarşılıqlı iş növüdür və bu prosesdə birgə fəaliyyət bacarıqları formalaşır. Dərs prosesində bir kəs hamını öyrədir, hamı da ayrı-ayrı fərdləri öyrədir” [4, s.16].

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələr xeyli vaxtdır ki, bu təlim yolunu seçmişlər. İndi innovativ əsaslı modul tədris planları və işçi proqramlar hazırlanır. Tədris kreditlərinin toplanması da həmin modulların mənimsənməsi üzrə həyata keçirilir. Bu mənada innovasiya proseslərinin məzmunu və mexanizmi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki prosesin birləşdiyi müstəvi üzərində durur, yəni həm nəzəri, həm də praktiki yeniliklərin istifadə olunması innovasiya proseslərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir [2].

Təhsil müəssisələrində təlim və tərbiyə işi elə qurulmalıdır ki, hər bir tələbə özünü bu təlim-tərbiyənin mərkəzində hiss edə bilsin. O, öz interaktiv fəaliyyəti ilə həmişə diqqəti cəlb etməklə ön planda görünsün. Bunun üçün, ilk olaraq müəlim-tələbə münasibətləri dəyişilməlidir. Auditoriyada müəllimlə tələbələr arasında qarşılıqlı ünsiyyət əlaqələri formalaşmalıdır. Müəllim mövzu və problemlə bağlı dərsin hər hansı bir mərhələsində tələbələrin fəallığına, kollektiv şəkildə işləmələrinə istiqamət verməlidir [1]. Tədqiqatçı mövqeyində çıxış edən tələbə tədris prosesində qarşıya qoyulan problemlərlə üzləşərkən bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll etməyi bacarmalıdır [11].

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi tələbələrdə yeni biliklərin müstəqil mənimsənməsinə, yaradıcı təfəkkürün fəallaşdırılmasını təmin edir. Məhz bu baxımdan ingilis dilinin tədrisi prosesində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi dərsin səmərəli təşkil edilməsinə və lazımi nəticələrin əldə edilməsinə kömək ola bilər. İnter-

aktivlik qarşılıqlı təsiri özündə əks etdirir. İnteraktiv metod tədris prosesinin iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində dilöyrənənlərin idrak fəallığını təmin etmək imkanları ilə səciyyələnir.

İnteraktiv təlim müəllim tərəfindən idraki problemləli situasiyanın yaradılması, problemin həlli prosesində tələbələrə fəal tədqiqatçılıq mövqeyinin stimullaşdırılması, müstəqil fəaliyyət və dilöyrənənlər üçün yeni olan biliklərin mənimsənməsi şəraitinin yaradılmasını təmin edir. İngilis dilinin tədrisi prosesində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi dərstdə dilöyrənənlərin öz qabiliyyətlərini reallaşdırmağa imkan yaradır, dialoqa və birgə fəaliyyətdə əməkdaşlığa əsaslanır. Bu zaman təlimdə yaradılan əməkdaşlıq mühiti və işgüzar müzakirələr alınmış informasiyanı sintez etməyə kömək edir, dilöyrənənlərdə dərkətməni stimullaşdırır və təlimin nəticəyönümlüyünə etibarlı təminat yaradır.

Ümumiyyətlə, ingilis dilinin tədrisi prosesində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi, diskusiyalarının təşkili, səmərəli istiqamətləndirici, təhrikedici suallar dilöyrənənləri yeni bilikləri müstəqil fəaliyyət əsasında əldə etməyə yönəldir.

Bu gün səriştəli müəllim planlı və məqsədyönlü şəkildə auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqə qurmağı bacarmalı, tələbələrə əməkdaşlıq edərək problemləli situasiyalar təşkil etməli, onların qarşısında tədqiqat xarakterli məsələlər qoymaqla məsələlərin həllində metodik köməklik göstərməli, dilöyrənənləri biliklərin müstəqil əldə edilməsində istiqamətləndirməlidir. İnteraktiv metodlar dilöyrənənlərin müstəqilliyini və onların idrak fəallığını stimullaşdırmağa imkan yaradır. Bu təlim metodu tələbə-müəllim münasibətində ünsiyyətin zəruriliyinin təmin olunması ilə şərtlənir.

Müəllimlərin dərslərdə interaktiv təlim metodlarından istifadə etməsi təlimə innovativ məzmun gətirir. Tədris prosesində interaktiv təlimin təşkili həyat situasiyalarının modelləşdirmək, rollu oyunlardan istifadə, stasiyanın təhlili əsasında problemin birgə, əməkdaşlıq şəraitində həllinin üstünlüyü ilə seçilir, informasiya axınının şüura təsiri nəticəsində onun fəallığının artırılmasına təkan verir.

İnteraktiv təlim informasiyanın passiv rejimində deyil, fəal, problemləli situasiya rejimində mənimsənməsini təmin edir, bu da dilöyrənənlərdə interaktiv dioloji ünsiyyətə, əqli inkişafa yol açır.

Fəal təlim metodlarının tətbiqinə dair tədqiqat aparmış Z.Veysova hesab edir ki, ingilis dili dərslərində interaktiv təlimin tətbiqi aşağıdakı qabiliyyətlərə malik şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaradır:

- biliklərə müstəqil yiyələnmək və yenilərini əldə etmək;
- əldə etdikləri biliklərdən real həyatda məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək;
- öz yoldaşları ilə problemlərin həllində əməkdaşlıq etmək;
- öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün yollar axtarmaq və s. [3].

Dil dərslərində tətbiq olunan innovativ metodlar, eyni zamanda tələblərin sosial bacarıqlarını (müzakirələr aparmaq qabiliyyəti, münaqişələrin həlli, başqalarını dinləmək və s.) inkişaf etdirməyə kömək edir [8].

Ümumiyyətlə, interaktiv təlim ardıcıl fəaliyyəti və ya rollu oyunları həyata keçirməklə hər hansı bir sahədə bacarıq və bilikləri inkişaf etdirməyi hədəfləyən təlim metodudur. Bu metodun əsas üstünlüyü tədris prosesində bütün tələbələrin fəal iştirakını təmin etməkdən ibarətdir.

A.Obskova görə, interaktiv təlim ünsiyyət, əməkdaşlığın və təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin yerinə yetirilməsini təmin edə bilər. O, interaktiv təlimin bir neçə mərhələdə aparıla bildiyini qeyd edir:

- ilkin mərhələdə gələcək iş üçün rahat bir atmosfer yaradılır və hər hansı bir şəkildə həyata keçirilir və təşkil olunur;

- aşkara çıxartmaq mərhələsi zəruri bir prosedurdur. O, qrupu qarşılıqlı əlaqə yaratmaq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün fəallaşdırır;

- dilöyrənlərin maraqlarının nəzərə alınması prinsipinə əsasən innovativ təlim metodlarını tətbiq etməklə müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyətinə əsaslanır. Tələbənin ehtiyaclarını nəzərə alaraq onların maraqlarını yönəltmək həm müəllimin fəaliyyəti üçün mühüm məsələdir, həm də müəllimin qarşısına qoyduğu məqsədin reallaşması üçün əsas şərtidir;

- qrupun informasiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsi müəllim üçün əsas vəzifələrdən biridir. Sorğunun nəticələri tələbələrin hazırlıq səviyyəsini göstərir. Bu zaman müəllim təkrar sorğu aparır və nəticələri müqayisə etməklə müəllim tələbələrin hazırlıq səviyyəsinin necə artdığını qiymətləndirir;

- problemin aktuallaşması mərhələsində professional davranışın və fəaliyyətin dəyişdirilməsinə dair motivasiya inkişaf etdirilir. Öyrənilərdə maraqlı doğurmaq üçün müəllim müxtəlif məsələləri müzakirə etməli və onlar üçün həmin məsələləri aydınlaşdırmalıdır;

- dilöyrənlərin düşüncə və təəssüratlarının yazılı ifadəsi üçün növbəti mərhələ anket və sorğu vərəqələrinin doldurulmasını ehtiva edə bilər. Burada təlimin mühüm tərkib hissəsi tələbənin inkişaf etdirilməsinə aiddir. Müəllim tədris prosesində tələbələr üçün rahat bir mühit yaratmaqla onlarda xarici dil üzrə bilik, bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirir [10].

Tədris prosesində fəal təlimin tətbiqi zamanı həm müəllim, həm də dilöyrənlər üçün qrupla iş vacib məsələdir. Qrupla işin təşkili formaları dedikdə qrupların formalaşdırılması, mövzunun seçilməsi, dilöyrənlərin seçilmiş problemləri araşdırması, müəllimin məsləhəti və vaxtı elan etməsi, tələbələrin fəaliyyətinə nəzarət etmək, lazım olduqda onlara kömək etmək və stimullaşdırmaq, müzakirənin sonunda prezentasiyanın təqdim edilməsi nəzərdə tutulur.

Tədris prosesində interaktiv təlimin əsas fəaliyyətlərindən biri də əks-əlaqədir. Əks-əlaqə bir tələbənin digər tələbəyə onun düşüncə, hərəkət və qərarı ilə əlaqədar davam edən əsas fəaliyyət növü hesab edilir. Bu zaman tərəflərdən biri məlumatı dinləyən, digəri isə başa düşən və qavrayan tərəf olur. Dərsin interaktiv təşkili üçün müəllimin ünsiyyət prosesində əks-əlaqəni təmin etməsi mütləq hesab edilir.

Belə ki, xarici dil dərslərinin günün tələblərinə uyğun təşkil etmək və dilöyrənənlərlə əks-əlaqəni düzgün istiqamətdə qurmaq bu gün müəllimin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Tanınmış metodist C.Harmer dilöyrədəninin iki funksiyanı eyni zamanda icra etdiyini qeyd edir. O, vurğulayır ki, dilöyrədən səhvlərin düzəldilməsi üçün dilöyrənələrə lazımi şərait yaradır və eyni zamanda onlara istiqamətverici tərzdə münasibət bildirir [9].

Müəllim tədris prosesi zamanı dilöyrənələrin maraq və istəklərini də nəzərə almalıdır. Fəal təlim metodunun bir hissəsi kimi dilöyrənələrin fəaliyyəti ilkin olaraq vəziyyətlə tanışlıq, onun məzmun və xüsusiyyətlərini öyrənməsi, əsas problemin həllinə təsir edəcək amillərin araşdırılması, həll konsepsiyasıları və nəticələrin təhlil edilməsi, optimal variantın seçilməsi, nəticələrin proqnozlaşdırılması, potensial problemlərin göstərilməsi, mexanizmlər və onların həlli yolları ardıcılığı ilə təşkil edilməsi tədrisin səmərəli nəticələnməsinə təsir göstərən amillərdəndir.

Beləliklə, interaktiv metodların tətbiqi tələbələrdə bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə kömək etməlidir. Bu metodlardan istifadə tələbələrin tədris prosesində fəallığını artırır. Müəllim interaktiv təlim metodları əsasında dərs planı hazırlayarkən tələbələrə yeni mövzunu öyrətmək üçün səmərəli təlim üsulunu seçməlidir. Bu zaman xarici dil dərslərində qarşıya qoyulan problemi həll etmək üçün bir neçə təlim metodunu birləşdirməyə imkan yaranır və bu, tələbələrin materialları daha yaxşı başa düşməyinə kömək edir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi tələbə nailiyyətlərinin artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xarici dil müəllimi də tədris prosesində interaktiv metod və yanaşmalardan, müasir texnologiyalardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bünyatova F., Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı: Ozan, 2000
2. Şirəliyev Ə. Xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi / Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 132-135
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNİCEF). Bakı, 2007

4. Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении: о коллективном способе учебной работы. М.: Просвещение, 1991, 192 с.
5. Кашлев С.С. Технология интерактивного обучения. –Мн. Белорусский варасепь, 2005. 176с
6. Кларин М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта. Педагогика. 2000. № 7. с. 21-28
7. Brown H.D. Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. New Jersey: Prentice-Hall, 1994, 132 p.
8. Grigalchik E.K. and Hubarevich D.I. Trained differently. Active learning strategy. Minsk, 2003
9. Harmer J. The practice of English language teaching. Fourth edition, England: Longman, 2007
10. Obskov A.V. The problem of interactive study of teaching foreign language at Higher School // Vestnik. Tomsk State Pedagogical University (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2012
11. <http://aztehsil.com/news/6687-nnvi-v-interaktiv-tlim-metodlarnn-mqayisli-thlili.html>

Summary

Implementing of interactive training methods in teaching foreign languages

The article discusses the use of interactive methods in the process of teaching English. The use of interactive methods also creates the opportunity to freely express ideas among students, work with a group, work independently and creatively. The use of interactive methods has a positive effect on the study and motivation of students. The use of interactive teaching methods in the teaching of foreign languages, especially in English, should be preferred.

Резюме

Применение интерактивных методов обучения в обучении иностранным языкам

В статье рассматривается применение интерактивных методов в процессе обучения английскому языку. Применение интерактивных методов также создает возможность свободно выражать идеи у студентов, работать с группой, работать самостоятельно и творчески. Использование интерактивных методов положительно влияет на учебу и мотивацию студентов. Использование интерактивных методов обучения в преподавании иностранных языков, особенно на английском языке, должно быть предпочтительным.

Nobahar Əzizova
Azərbaycan Dillər Universiteti

DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNDƏ ÜNSİYYƏT BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: kommunikasiya, kompetensiya, bacarıq və vərdişlər, nitq

Key words: communication, competence, skills and habits, speech

Ключевые слова: коммуникация, компетенция, умение и навыки, речь

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Hər hansı bir xarici dili öyrənməkdə başlıca məqsəd bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməkdir. Nitq ünsiyyəti müxtəlif funksiyalı, məqsədli və dil öyrənənlərin (danışanın və dinləyənlərin) həmin dilə yiyələnmələrinə müəyyən təsir göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş verbal bir nitq prosesidir. Dil öyrənənlər adətən sintaksisi, cümlədə söz sırasını və leksik vahidləri öyrənirlər, amma nitq ünsiyyətinin necə qurulmasını bilmirlər. Nitq ünsiyyətinin öyrədilməsi problemi birbaşa dil öyrənməyə kommunikativ yanaşma problemi ilə əlaqədardır və kommunikativlik prinsipinin əsas metodik bir prinsip kimi işlədilməsinə üstünlük verir [1, s.8].

Nitq ünsiyyəti dil fəaliyyətinin çətin, mürəkkəb bir prosesidir. Bu da xüsusi bacarıq və vərdişlərə yiyələnməyi tələb edir. Məlumdur ki, ünsiyyət bacarıq və vərdişləri öz-özünə formalaşmır. Elə buna görə də, xarici dil təliminin əsas vəzifələrindən biri nitq ünsiyyətinə mükəmməl şəkildə yiyələnməkdir. İngilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsinin vacibliyi danılmazdır. Hər bir xarici dilin, eləcə də, ingilis dilinin tədrisi zamanı aparılan işlərdən ən önəmlisi tələbələrdə nitq ünsiyyətinin aşılmasıdır. Lakin, təcrübə göstərir ki, tələbələrdə nitq ünsiyyəti, nitq bacarıq və vərdişləri heç də qənaətbəxş deyil. Müvafiq biliklərə yiyələnmədən ünsiyyət sahəsində istifadə edilməli olan leksik vahidləri, qrammatika və intonasiya strukturlarını, səs və səs birləşmələrini mənimsəmədən nitq ünsiyyəti vərdişlərinə lazımi səviyyədə yiyələnmək qeyri-mümkündür. Bütün nitq fəaliyyəti növləri bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Oxu, danışma, dinləyib-anlama və yazıya təsir etdiyi kimi, onlar da nitq ünsiyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərir [5, s.91].

Dil fakültələrində xarici dillərin tədrisi prosesində qarşıda duran əsas məqsədlərdən biri də həmin dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir, ondan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməkdir [1, s.9]. Bu da, öz növbəsində, öyrədilən dildə ünsiyyət bacarığının formalaşdırılmasının vacibliyini ön plana çəkir. Nitq ünsiyyətinin əsas məqsədi tələbələri öyrəndikləri qaydaları ünsiyyət zamanı savadlı şəkildə tətbiq etməyə yönəltməkdir. Bu zaman

dil öyrənənlərin qarşısına çıxan problemlərdən biri də ünsiyyət (kontakt) dilləri arasındakı müxtəliflik, fərqlilikdir. Məhz bu səbəbdən həmin dili bir sistem halında öyrənmək, müəyyən bilik və bacarıqlara sahib olmaq, dil daşıyıcıları ilə eyni mühitdə olmaq və onlarla ünsiyyət yaratmaqdır. Müəyyən (elementar) biliklərə yiyələnmədən tədris edilən dildə nitq ünsiyyəti qeyri-mümkündür.

Tədris prosesində kommunikativ yönümlü yanaşmanın əsas məqsədi müəllim-tələbə qarşılıqlı əlaqəsinin və ünsiyyətin yaradılmasıdır. Təhsildə nitq ünsiyyətinin tədrisini aktual edən problemlərdən biri müasir tələblərə cavab verən metodların dil dərslərində tətbiqinə yer verməkdir. Kommunikativ-yönümlü tədris prosesində tələbə dil bilikləri ilə yanaşı müxtəlif məzmunlu informasiyanı mənimsəməlidir, xarici dil üzrə bilik, bacarıq və vərdisləri əldə etməli, nitq vərdisləri (dinləmə, danışmaq, oxu və yazı) formalaşmalı, dili öyrənilən ölkənin mədəniyyətini bilməli (anlamalı), qiymətləndirməli və hörmətlə yanaşmalıdır [2, s.152].

Bütün əks dil daşıyıcıları dilin tədrisinin nəzəriyyəsini öyrənməli və bu yolla onlar dilin ünsiyyət modelini, tədris materiallarını, müəllim və tələbə münasibətlərini lazımı səviyyədə öyrənməli bilirlər. İlk mərhələdə tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasının əsas məqsədi öyrəndikləri xarici dili öz dilləri ilə müqayisə edərək marağın oyadılması, (sensitization-ı), ikinci mərhələdə isə tələbələrdə yeni dili öz dilləri ilə müqayisə etmək qabiliyyətini formalaşdırmaq və öz həyat təcrübələrini zənginləşdirmək üçün ana dilinin və başqa dillərin inteqrasiyası yollarını öyrənməkdir [3, s.3].

Xarici dilin öyrənilməsində, bu dildə ünsiyyət bacarığının inkişafında tələbələrin dilə olan marağı son dərəcə böyük rol oynayır. Əlbəttə ki, bu marağın oyadılması daha çox müəllimlərin payına düşür. "Məlum olduğu kimi marağ tələbələri fəallaşdıran, onun dərslərində fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsini təmin edən ən təsirli, ən güvətli vasitələrdən biridir" [4, s.6]. Müəllim qarşısında duran əsas vəzifə dərsləri daha maraqlı, daha asan etməklə tələbələrdə dərslərə marağ, həvəs, motivasiya yaratmaq, təlim prosesinin daha səmərəli, daha uğurlu təşkilinə nail olmaqdır. Müəllim təlim prosesini tələbə-yönümlü şəkildə təşkil etməli, tələbələri aktivləşdirməli, fəal iştirakını təmin etməlidir. O, təlim prosesini böyük ustalıqla idarə etməyi bacarmalıdır. Tələbələrlə dostluq mühitində işləməyə cəhd edən müəllim dərslərdə onların idraki fəallığını daha da sürətləndirir, onların müstəqil fikirlər yürütməyinə şərait yaradır, yeni materialı daha yaxşı öyrənməyə həvəsləndirir. Mən də bir müəllim kimi təlim prosesində bu prinsiplərə üstünlük verirəm və əldə etdiyim nəticələr də hər zaman qənaətbəxş olur. Dərslərdə tələbələrə daha çox autentik-real həyatdan götürülmüş materialların təqdim olunması onların sərbəst şəkildə idraki fəallıqları ilə mövzunun şüurlu formada mənimsənilməsinə və təlimin tələbə-yönümlü təşkilinə şərait yaradır.

Nitq ünsiyyətinin qurulması üçün ilk növbədə müəllim dərslərdə dil mühiti yaratmalı, real ünsiyyət qurmalı, qrup halında və cütlərlə iş apara bilməli, tələbələri

motivasiya etməli, müasir təlim üsullarından və təlim texnologiyalarından istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətini yüksəldilməsinə nail olmalıdır. Müasir dərstdə dərsin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə yeni təlim metodlarından dillərin tədrisində tətbiq edilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Təlimdə yeni yanaşmalar dil öyrənən tələbələrin müxtəlif problemlə situasiyalarda fəalliyət göstərmək bacarığını artırır və istənilən nəticə əldə etmələrinə kömək edir.

Metodistlərin fikrincə, təlim zamanı yeniliklərin tətbiq edilməsi sistemli, mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir və həmin yeniliklərin tələbələrin biliklərinin və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərərsə davam etdirmək məqsədəuyğundur [1, s.3]. Fənni tədris edən müəllim də dərsin səmərəliliyini artırmaq və dilin mənimsənilməsi prosesini daha da uğurlu etmək məqsədi ilə yeni ideya və üsulları təlim prosesinə tətbiq etməlidir. Dili müxtəlif yollarla və üsullarla tədris etmək olar, çünki, dil öyrənən tələbələrin tələbat və ehtiyacları da müxtəlifdir, dili eyni dərəcədə mənimsəyə bilmirlər. Məhz bu səbəbdən müəllim tələbələrə fərdi qaydada yanaşmalı, onların ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almalıdır. Bəzən də tələbələr auditoriya şəraitində səhv etməkdən qorxur və bu səbəbdən danışmaqdan çəkinirlər, digərləri isə qrammatikanın öyrənilməsinə üstünlük verirlər. Elə tələbələr də vardır ki, düzgün olub olmamasından asılı olmayaraq, həm dərstdə, həm də dərstdən kənarında danışmağa cəhd edirlər.

Təlim kontekstindən asılı olmayaraq, tələbələrdə oxu, dinləmə, yazı və danışq dil qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi önəm verilir. Müasir təhsilin tələblərini nəzərə alaraq, yuxarıda sadalanan nitq fəaliyyəti növlərinin tələbələrə aşılması kommunikativ-yönümlü şəkildə həyata keçirilməlidir. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ-yönümlü fəaliyyət növünün təcrid edilmiş şəkildə tələbələrə aşılması ilə kifayətlənmək olmaz.

Dil öyrənənlərin xarici dildə nitq sahəsində kompetensiyasının maksimal səviyyədə linqvistik təhsilli dil daşıyıcısı kimi formalaşması üçün, dili bilməsi üçün adekvat, kifayət qədər linqvistik kompetensiyaya sahib olmalıdır [1, s.275]. Kompetensiya qeyri-müəyyən situasiyalarda fəalliyət göstərməyə hazırlıqdır [2, s.153].

Aşağı kurs tələbələrində nitq ünsiyyətini formalaşdırmaq daha asandır. Bunun üçün müəllim tələbələrin dərslə fəal cəlb olunmasına nail olmalıdır. Tələbələr sürətlə oxumalı, oxuduğunu başa düşməli, təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. Tələbələrə fərdi qaydada işlər də təklif oluna bilər ki, bu da onlara nəzəri materialların başa düşülməsinə, yadda saxlanılmasına kömək edir. Müəllimlə birgə layihə dərslərinin təşkil edilməsi də ünsiyyətin inkişafına kömək edir. Nitq ünsiyyəti müxtəlif yeni dil materiallarının köməyi ilə təşkil edildikdə dilin mənimsənilməsinə daha çox kömək edir. Dilin tədrisi zamanı tələbələrə sərbəstlik verilməli, tədris prosesində real həyatdan götürülmüş situasiyalardan, materiallardan istifadə çox mühümdür.

Dialoqun qurulmasına aid tapşırıq nümunəsi:

Müəllim tələbələri qruplara bölüb, onlara saylardan istifadə etməklə dialoq qurmağı tapşırır. (təklif olunan mövzular: talking about weather and temperature, talking about traditions and customs, talking about football match and its results, telephone conversation and asking somebody`s phone number, acting like at a maths lesson və s.) Müəllim tələbələrin nitqlərində işlətdikləri sayları lövhədə yazır və onların düzgün tələffüz edilməsinə nəzarət edir.

Nitq ünsiyyəti tapşırıq nümunəsi:

Tələbələr mahnını dinləyir və orada işlənən şərt budaq cümlələrini qeyd edirlər. Bu məqsədlə şərt budaq cümlələri ilə dolu olan “You can get it if you really want” (Jamaican Reggae, singer Jimmy Cliff) mahnısını seçmək olar. Nümunədən istifadə edərək tələbələr mahnı qoşa və oxuya bilirlər.

Hər tələbə qrupdan bir nəfəri seçir və özünü onun yerinə qoyaraq şərt budaq cümlələrindən istifadə etməklə onu təsvir edir. Tələbələr isə onun kim olduğunu tapırlar.

Müəllim lövhədə bir neçə söz yazır. Tələbələr həmin sözləri şərt budaq cümləsində işlədirlər. Müəllim cümlələri toplayır, baş və budaq cümlələrə ayırır, onlardan istifadə edərək yeni cümlələr qurmağı tapşırır.

Dilin tədrisində vizual vasitələr, qrafiklər, interaktiv materiallardan istifadə etmək zəruridir. Kompüter texnologiyasının inkişaf etdiyi dövrdə kompüter vasitəsi ilə slaydlar, müxtəlif səs yazıları və filmlər izlənilə bilər. Məsələn, müəllim tələbələrə qısa bir video film təqdim edir. (TV proqramı, sənədli bir film də ola bilər). Həmin izlənilən materialın məzmunu yazılmış vərəqləri tələbələrə paylayır və mümkün olan yerlərdə sözləri əvəzliliklərlə, ya da isimlərlə əvəz edərək tələbələr video materialı danışırlar.

Dərs zamanı istifadə olunan tapşırıqların düzgün seçilməsi vacibdir. Çalışmalar kommunikasiya xarakterli olmalı, tələbələrin təxəyülünün inkişafına, yaradıcılığına kömək göstərməlidir. Tapşırıqların oyun, müzakirə, kiçik səhnəciklər və interaktiv tipli olması tələbələrdə ünsiyyət qurmağa həvəs oyadır. Belə müzakirələr, fikir mübadiləsi zamanı tələbələr öyrəndikləri qaydaları nitqlərində işlədir, ünsiyyət vərdisləri inkişaf etdirilir.

Ünsiyyətin inkişaf etdirilməsində istifadə olunan vasaitlərdən biri də bədii ədəbiyyat, ev oxusudur. Tələbələr bədii ədəbiyyatdan keçdikləri dərslə, materiala uyğun olaraq cümlələr, parçalar seçməli və öz sözləri ilə nəql etməlidirlər. Hər bir xarici dil müəllimi dərs zamanı rəngarəng çalışma növlərindən istifadə etməyə səy göstərməlidir. Müəllimin rəngarəng çalışma növlərindən istifadə etməsi tələbələrdə maraq hissi oyadır.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fəal dərslərin əsas mərhələsi olan kommunikasiya dərslərin əsas komponentidir, tələbələrin uğur qazanmasında ünsiyyətin rolu çoxdur, dərslərin nəticəsi ünsiyyət ilə birbaşa əlaqədardır.

Aktiv nitq fəaliyyəti hesab edilən ünsiyyətin təkmilləşdirilməsi prosesi davam etdirilməlidir. Çünki bu yolla onlar leksik bacarıqlarını zənginləşdirir, dil vərdişləri formalaşır və kommunikativ bacarığın inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin edir, dili öyrənilən ölkə mədəniyyəti, ölkəşünaslıq materialları, siyasi aləmi haqqında daha geniş məlumat başqalarına ötürə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Гусейнзаде Г. Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001.
2. Rəhimova A. A. Xarici dillərin tədrisində kommunikativ yönümlü yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri//Azərbaycanda xarici dillər, 2018, №1, s.152-155.
3. Паршикова О.О., Формирование основ межкультурной коммуникативной компетентности у студентов в процессе обучения английскому языку//Киев: Иностранные языки, 2018, №1, с3-8.
4. Seyidov F. Texniki vasaitələrin köməyi ilə şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı: Maarif, 1969.
5. Əzizova N.M. İngilis dili dərslərində tədrisin aşağı mərhələsində oxunun rolu// Elmi xəbərlər, 2018, №1, s.91-96.

Summary

The formation of Students` Communicative Skills at the Language Faculty

The article deals with the ways of formation of the students` communicative skills in the teaching process at the language faculty. The article is devoted to the importance of communicative process. It has a great educational importance. The essential purpose of communicative approach to the foreign language is to make a real communication at the lesson. Thus, the major function of the communicative approach to the foreign language teaching is to create a mutual communication and relation. There is also given a content of teaching communicative process. The communication is a means and an aim of teaching process. It helps the formation of students` personality.

Резюме

Пути формирования навыка речевой коммуникации у студентов языкового факультета

Статья посвящена формированию навыка речевой коммуникации у студентов языкового факультета. В статье говорится о важности роли преподавания коммуникации. Она имеет большую важность в образовании. Основная задача коммуникативного способа обучения в процессе изучения иностранных языков состоит в создании реального общения. Далее следует, отметить, что основной целью коммуникативного способа обучения является обеспечение студентов благоприятной средой для общения и связи. Здесь преподаются навыки изучения коммуникации. Коммуникация является средством и целью процесса обучения. Она также помогает формированию личности у студентов.

PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA

Ceyhun Alyev
Əzim Əliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ: PSIXOLOGİYA KAFEDRASININ İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: natural və personal yanaşma, beynəlxalq kongres, psixoloji fikir, psixologiya tarixi, inkişaf

Key words: natural and personal approach, international congress, psychological idea, history of psychology, development

Ключевые слова: натуралистический и персоналистический подход, международный конгресс, психологическая мысль, история психологии, развитие

Respublikamızda xarici dillər üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması işində Azərbaycan Dillər Universitetinin xüsusi yeri var. Bu elm və tədris ocağında başqa elmlərlə yanaşı, psixologiya elmi də şərəfli bir inkişaf yolu keçmişdir. Respublikamızda psixologiya elminin inkişafında, eləcə də psixologiya üzrə kadr hazırlığı işində Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrası böyük rol oynamışdır.

Məşhur alman psixoloqu German Ebbinhauzun kitablarından biri belə bir aforizmlə başlayır: “Psixologiyanın uzun keçmişi, lakin qısa tarixi var”. Bu fikrə istinadən deyə bilərik ki, Azərbaycanda bilik sahəsi kimi psixologiyanın uzun keçmişi olsa da Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrasının 70 illik tarixi var.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 10 dekabr tarixli qərarına uyğun olaraq Respublika Maarif naziri 1948-ci il iyun ayının 28-də “Bakı şəhərində Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun açılması haqqında 193 sayılı əmr verib. 1948/1949-cu tədris ilində Bakı şəhərində V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Xarici Dillər fakültəsinin bazasında Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu açılmışdır. APXDİ-nin direktoru H.S.Paşayevanın 1948-ci il 10 sentyabr tarixdə imzaladığı əmrlə yaradılan ilk 8 kafedradan biri “Pedaqogika və psixologiya” adı ilə fəaliyyətə başlamışdır [1, s.112]. Kafedraya psixologiya elmləri namizədi, dosent Surxay Hacıyev rəhbərlik etmişdir. 1959-cu ildən M.F.Axundov

adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu adlandırılan ali təhsil müəssisəsinin Psixologiya kafedrası ayrıca kafedra olaraq fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1972-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu yenidən təşkil edilməsi nəticəsində Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu yaradıldı. Psixologiya kafedrasına 1962-1978-ci illərdə prof. Fuad İbrahimbəyov, 1978-2008-ci illərdə prof. Muxtar Həmzəyev, 2008-2012-ci illərdə baş müəllim Misgər Məmmədov, 2012-2018-ci illərdə dosent Ceyhun Aliyev, hal-hazırda isə psix.o.f.d. Şəlalə Babayeva rəhbərlik edir.

Kafedranın inkişaf tarixini, onun əməkdaşlarının elmi irsinin öyrənərək sistəmləşdirmək, onlardan obyektiv nəticə çıxarmaq kafedranın elmi-tədqiqat və tədris mərkəzi kimi yeni inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

S.Hacıyev, F.İbrahimbəyov, M.Hüseynov, M.Həmzəyev, R.Rəsulov, T.Mustafayev, A.Yusifzadə, S.Seyidov və başqa tədqiqatçıların apardıqları elmi-tədqiqat işindən əldə edilən elmi nəticələrgənc əməkdaşların həmin istiqamətlərdə tədqiqat işlərini davam etdirə bilmələri üçün dəyərli mənbələrdir. Kafedranın 70 il ərzində keçdiyi inkişaf yolunun öyrənilməsi həm də bütövlükdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixinə bir elmi səyahətdir. Kafedra əməkdaşlarının elmi-metodiki yaradıcılığı, çap etdirdikləri elmi məqalələr, əsərlər, beynəlxalq konfranslardakı məruzə və çıxışları kafedranın Azərbaycan psixoloji fikir tarixindəki yerini və gələcək perspektivini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Yaradıcılıq və inkişafın natural və personal tərəfləri var [8, s.59]. Natural amillərə sosial mühitlə bağlı olan ilk növbədə sosial-siyasi, mənəvi-ideoloji və iqtisadi, personal amillərə isə mütəxəssisin öz peşə və ixtisası ilə bağlı hazırlıq səviyyəsi, peşə motivasiyası, məsuliyyət hissi, vətəndaşlıq və ziyalı mövqeyi və s. ilə əlaqəli olan xüsusiyyətlər daxildir. Qeyd etdiyimiz hər iki faktor fərdin və ya qrupun inkişaf və yaradıcılığını təmin edən daxili və xarici amillərdir. Bu mənada Psixologiya kafedrasının 70 il ərzində keçdiyi inkişaf yolunu təhlil etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, kafedranın inkişafı Sovet dövründə personal aktivlik, müasir dövrdə isə əlverişli natural mühitin mövcudluğu hesabına təmin edilmişdir.

Azərbaycan psixoloji fikir tarixinə nəzər saldıqda onun daha çox yaş və pedaqoji psixologiya, şəxsiyyət psixologiyası sahəsində təşəkkül etdiyini görürük. Bu mənada kafedranın mərhum və hazırkı əməkdaşlarından S.H.Hacıyev, F.Ə.İbrahimbəyov, M.Ə.Hacıyev, M.Ə.Həmzəyev, R.M.Rəsulov, T.R.Mustafayev və S.İ.Seyidovun apardıqları elmi-tədqiqat işləri xüsusilə diqqətə layiqdir.

Kafedranın mərhum əməkdaşı Surxay Hacıyev “Baş beyinin alın hissəsinin zədələnməsi nəticəsində fikri fəaliyyət proseslərinin təhlilinə dair” adlı dissertasiya işində (A.R.Luriyanın elmi rəhbərliyi ilə) sübut etmişdir ki, baş beyinin alın hissəsinin zədələnməsi xarici nitqin inkişafına bir o qədər də mənfi təsir etmir, lakin

fikri fəaliyyətin kobudcasına pozulmasına, müstəqil düşüncənin və analitik-sintetik qabiliyyətin itməsinə səbəb olur. S.Hacıyevin bu əsəri psixoloqlar və həkimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və onun nəticələrindən xəstələrin müalicəsində istifadə olunmuşdur [2, s.153].

F.Ə.İbrahimbəyovun elmi yaradıcılığında şəxsiyyət və nitq psixologiyası, xarici dilin mənimsənilməsi, bilinçvizm, nitq və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərinin öyrənilməsi xüsusi bir istiqamət olmuşdur. Fuad müəllimin apardığı tədqiqatlar göstərir ki, xarici dilin öyrənilməsinin psixoloji əsasını “dil hissi” təşkil edir. Bu məqsədlə o, xarici dilin öyrədilməsi zamanı aşağıdakı məsələləri nəzərə almağı vacib hesab etmişdir:

1. Xarici dildə daxili nitqin inkişaf etdirilməsi;
2. Müvafiq xarici dilə uyğun “dil hissini” inkişaf etdirilməsi;
3. Tədris prosesi müddətində şagirdlərin nitqində dillərin qarışdırılmasının qarşısını almaq.

F.Ə.İbrahimbəyov “dillə hissini” belə təyin etmişdir: “Dil hissi” – nitqi müşayiət edən, onun qavranılmasını və başa düşülməsini asanlaşdıran və səmərəli təşkil edən, dil haqqındakı bilgilərə müraciət etmədən hazırkı nitq situasiyasına uyğun gələn dil vasitələrindən bacarıqla istifadə etmədə ifadə olunan hadisədir [1, s.149].

F.Ə.İbrahimbəyovun şəxsiyyət psixologiyası sahəsindəki tədqiqatları “Şəxsiyyətin təkamülü” adlı əsərində cəmləmişdir. O, şəxsiyyət psixologiyası məsələlərinə yaşadığı dövr üçün xarakterik olan ontogenetik yox, daha çox filogenetik aspektdən yanaşmış, şəxsiyyətin təkamülünün filogenetik cəhətlərinə nüfuz etmişdir. O, şəxsiyyətin təkamül dinamikasının əsasında psixikanın qütblülük fenomeninin dəyandığını göstərmişdir. Şəxsiyyətin tropizmlərdən başlayan təkamülü dixotomikləşərək iki istiqamət alır – instinktlərin təkamülü və vərdişlərin təkamülü. İnstinkt və intusiyanı təkamül prosesinin növbəti törəməsi hesab edən F.Ə.İbrahimbəyov bu psixoloji törəmələrin təkamüldəki rolu ilə bağlı qeyd edir ki, instinkt – şəxsiyyətin dənənidir, amma bəşəriyyətin uğurları intusiya ilə bağlıdır və o insanın gələcək günüdür [5, s.49].

M.Ə.Həməzəyevin elmi yaradıcılığı əsasən nitq probleminin tədqiq ilə bağlı olmuşdur. Onun bu sahədə əldə etdiyi elmi nəticələr “İbtidai məktəbin II sinif şagirdlərində samitlər üzrə yazı vərdişlərinin təşəkkül etməsi və inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri” adlı namizədlik, “Azərbaycan dili orfoqrafiyası və durğu işarələrinin mənimsənilməsi psixologiyası” adlı doktorluq dissertasiyalarında, bir sıra elmi-kütləvi əsərlərində və monoqrafiyalarında öz əksini tapmışdır [2, s.69].

Kafedranın əməkdaşlarından prof.S.İ.Seyidovun apardığı tədqiqatlar orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Psixologiya tarixində arxetiplər “şüuraltı” fenomen kimi K.Yunq tərəfindən araşdırılmışdır. Arxetipləri sosial-psixoloji kontekstdə öyrənən S.Seyidov, K.Yunqun konsepsiyasını inkişaf etdirərək iki yeni anlam –

Allah və Peyğəmbər neotipi anlayışlarını təklif etmişdir. Onun fikrinə görə arxetiplər dərk olunan, neotiplər isə dərk olunmayan elementlərdir. Arxetiplər kollektiv təhtəlsüzünün invariant, neotiplər kollektiv şüurun invariant elementləridir (2013). S.İ.Seyidova görə, şəxsiyyət – keçmişin şüursuz meyillərinin və gələcəyə şüurlu canatmalarının indiki zamanda ifadə vasitəsidir [4, s.227]. O, şəxsiyyət haqqında irəli sürdüyü struktur-tipoloji yanaşma konsepsiyasında şəxsiyyətin strukturyaradıcı elementlərini rəmzi olaraq İblis, Şeytan, Qeyri-Mən, Mən, Peyğəmbər, Allah adlandırmış və qeyd olunan strukturyaradıcı elementlər əsasında hedonik, seduktiv, evaziv, eqosentrik, konvinsiv və refleksiv şəxsiyyət tiplərini müəyyən etmişdir.

Kafedra əməkdaşları respublikamızda psixologiya üzrə dərslük və dərslük vəsaitlərinin hazırlanması işində də yaxından iştirak etmişlər. Belə ki, F.Ə.İbrahimbəyov 1964-cü ildə nəşr edilən “Psixologiya” dərslüyünün müəlliflərindən biri olmuşdur, M.Ə.Həmzəyev isə 1982-ci ildə “Ümumi psixologiya” dərslüyünü rus dilindən azərbaycan dilinə tərcümə edilməsində yaxından iştirak etmişdir.

ADU-nun Psixologiya kafedrasının tarixində qeyd olunan faktlardan biri də bu kafedranın mərhum əməkdaşları S.H.Hacıyev və F.Ə.İbrahimbəyov 20 il müddət ərzində, 1954-1974 ci illərdə SSRİ Psixoloqlar Cəmiyyətinin Azərbaycan şöbəsinə rəhbərlik etmişlər. Bu seçim və təyinat onların respublika və ittifaq miqyasında nə qədər böyük elmi nüfuzə malik olduqlarını göstərir [2, s.201].

M.Ə.Həmzəyevin “Pedaqoji psixologiya” (1991), “Psixofiziologiya” (E.Şəfiyeva ilə müştərək,1998), “Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları” (2003), S.Seyidovun “Menecment psixologiyası” (2011) adlı kitabları Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin əmri ilə dərslük kimi təsdiq olunmuş və uzun müddətdir ki, əsas dərslük kimi istifadə olunur. Kafedra əməkdaşlarının ən uğurlu dərslüklərindən biri 2007-ci ildə nəşr edilən “Psixologiya” kitabıdır. Pedaqoji institut və universitet tələbələri üçün nəşr edilən bu kitab kafedra əməkdaşlarından S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev, T.Ə.Mustafayev, R.İ.Əliyev, A.Ə.Quliyev, C.Q.Aliyev, M.Y.Məmmədov, S.F.Əmiraslanova və Ş.İ.İslamovanın kollektiv əməyinin məhsuludur. Artıq on iki ildir ki, bu dərslük respublikanın bütün ali pedaqoji təhsil müəssisələrində tələbələr tərəfindən sevilərək oxunur.

Kafedranın xüsusi əhəmiyyət verdiyi tədris-metodik işlərdən biri tələbələrin pedaqoji təcrübəsi ilə bağlıdır. Pedaqoji təcrübənin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə tələbələrin pedaqoji təcrübə müddətində psixologiyadan yerinə yetirəcəkləri tapşırıqlarla bağlı kafedranın əməkdaşları C.Aliyevin “Pedaqoji təcrübədə psixologiyadan tapşırıqların yerinə yetirilməsi və qiymətləndirilməsi” (2004), Ə.Əliyev, T.İbrahimova, G.Rizayevanın “Методические пособия по психологии” (2017), C.Aliyev, A.Quliyev, Ş.Şahməmmədovanın “Məktəbdə pedaqoji təcrübə üzrə psixoloji praktikum” (2018), adlı metodik vəsaitləri nəşr edilmişdir.

Psixologiya kafedrası, Azərbaycan Dillər Universitetinin ictimai həyatında xüsusi rola malik olmuş, onun əməkdaşları daima adminstrativ heyətdə təmsil olunmuşlar. Belə ki, T.Mustafayev dekan, elmi işlər üzrə prorektor, S.Seyidov 2000-2015-ci illərdə rektor, M.Məmmədov isə Müəllim Həmkarlar Təşkilatının sədri vəzifəsində çalışmışlar. Onu da qeyd edək ki, kafedranın əməkdaşlarından üç nəfəri ali təhsilini Rusiyada almışdır. Onlardan S.Seyidov və Ş.İslamova Leningrad Dövlət Universitetinin, T.İbrahimova isə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetlərinin Psixologiya fakültəsinin məzunudurlar.

Kafedra universitetdə əsasən peşə və ixtisas hazırlığı üzrə həm bakalavr, həm magistratura pilləsində fənlərin tədrisini həyata keçirir. Kafedrada müxtəlif istiqamətlər üzrə bir çox fənlər tədris olunur. Bunlardan psixologiya, sosial psixologiya, etnopsixologiya, ali məktəb psixologiyası, psixolinqvistika, yaradıcılığın psixologiyası, uşaq və yeniyetmə psixologiyası, şəxsiyyət psixologiyası, ailə həyatının psixologiyası fənlərini qeyd etmək olar.

Kafedranın əməkdaşları elmi-tədqiqat, tədis-metodiki işlərlə yanaşı praktik psixologiya ilə də məşğul olur tələbələrə psixoloji xidmət göstərirlər. Müəllim və doktorantlar ADU-nun mətbuat orqanı olan "Poliqlot" qəzetində "Psixoloji məsləhət" rubrikası eləcə də kafedranın nəzdində fəaliyyət göstərən "İnam" psixologiya dərnəyi vasitəsilə tələbə və müəllim kollektivi arasında praktik psixologiyaya aid bilikləri təbliğ etmək, eləcə də universitetin təlim-tərbiyə prosesinin optimalaşdırılması üçün müsbət psixoloji iqlimin təmin edilməsi, tələbələrin psixi və psixoloji sağlamlığına qayğı göstərmək məqsədilə psixoloji maarifləndirmə yönündə müxtəlif mövzularda görüşlər təşkil edir, treninqlər keçirir və yazılarla çıxış edirlər. Kafedra üzvləri həmçinin praktik psixoloq kimi Təhsil Nazirliyi və Ədliyyə Nazirliyinin həyata keçirdiyi sosial lahiyələrdə iştirak edirlər.

Respublikamız dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonrakı dövrdə kafedra özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Keçən müddət ərzində kafedra üzvlərinin elmi nəşrləri daha çox olmuşdur. Əməkdaşlarımızın müəllifliyi və həmmüəllifliyi ilə nəşr edilən dərslik və dərs vəsaitlərinə misal olaraq M.Ə.Həmzəyevin "Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri" (1974), "Yaş və pedaqoji psixologiya III hissə" (1981), "Pedaqoji psixologiya" (1991), "Ünsiyyət psixologiyası" (2005), "Psixofiziologiya" (1998), "Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları" (2003), "Psixologiya" (2007); T.Mustafayevin "İlk gənclik dövründə ədəbi yaradıcılıq qabiliyyətinin xüsusiyyətləri (monoqrafiya); S.İ.Seyidovun "Социальная психология творчества" (1994), "Menecment psixologiyası" (2011), "Yaradıcılığın fenomenologiyası" (2013), "Phenomenology of creativity" (2013); A.Ə.Quliyevin "Azərbaycan məktəbində rus dilinin mənimsənilməsi psixologiyası (monoqrafiya)" (1991), A.Y.Məmmədov və M.Y.Məmmədovun "Diskursun tədqiqi", "Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri" (2010), C.Q. Aliyevin "İnsanı tanıma-

ğın yolları” (2011), “Fuad İbrahimbəyovun seçilmiş əsərləri” (2017) adlı kitablarını qeyd etmək olar.

Respublikanın digər ali məktəbləri ilə yaxından elmi əməkdaşlıq edən kafedra üzvləridərslik, dərş vəsaitləri, metodik tövsiyyələrə, məqalə və proqramlara, rəy verir, dissertasiya işlərinə opponentlik edirlər. Kafedrahəmçinin aparıcı müəssisə kimi psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə yerinə yetirilən dissertasiya işlərinin müzakirəsini həyata keçirir.

Elmi pedaqoji kadr potensialının hazırlanması və daha da gücləndirilməsi kafedranın xüsusi olaraq əhəmiyyət verdiyi fəaliyyət istiqamətidir. Son beş il ərzində kafedranın əməkdaşlarından iki nəfəri Əzim Əliyev və Günay Məmmədova sosial psixologiya indeksi üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işini uğurla müdafiə etmişlər, digərləri L.Əliyeva, Ş.Şahməmmədova, S.Vəliyeva, Ə.Qubatova, A.Əliyeva, S.Fərhatlı, C.Dəmirova isə fəlsəfə doktoru proqramına qəbul olmuş və dissertasiya üzərində çalışırlar. Kafedranın müəllimləri G.Abbasova və K.Haqqverdiyevanın dissertasiya işləri artıq ilkin kafedra müzakirəsindən keçmiş, növbəti mərhələyə buraxılıblar. 2019-cu ildə kafedranın dosenti C.Q.Aliyev dissertantura yolu ilə psixologiya üzrə elmlər doktoru, müəllimləri G.Rizayeva və N.Əhmədova isə fəlsəfə doktoru proqramına qəbul olmuşlar.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrası Respublikamızda psixologiya üzrə elmi-kadr hazırlığı işində daima yaxından iştirak edir. Belə ki, kafedranın əməkdaşlarından M.Ə.Həmzəyev, C.Q.Aliyev Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişlər. Kafedranın əməkdaşlarından M.Ə.Həmzəyev, T.Mustafayev, S.İ.Seyidov, A.Ə.Quliyev, C.Q.Aliyev, Ə.Ə.Əliyev çoxlu sayda doktorant və dissertanta elmi rəhbər olmuş, dissertasiya işlərinə rəsmi opponentlik etmişlər. Kafedranın dosenti Ceyhun Aliyev Müasir Azərbaycan Psixoloqları İctimai birliyinin təsisçilərindən biridir.

Kafedranın fəaliyyət istiqamətlərindən biri müxtəlif aktual elmi, tədris və metodiki problemlərlə bağlı elmi-praktik konfransların, görüş və müzakirələrin keçirilməsidir. Buna misal olaraq görkəmli Azərbaycan psixoloqu F.Ə.İbrahimbəyovun 90 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq keçirilən elmi-praktik konfransı qeyd edə bilərik [5, s.2].

Fəaliyyəti dövründə Psixologiya kafedrası beynəlxalq konfrans və konqreslərdə iştirak etməklə dünya psixoloqları ilə əməkdaşlıq etmiş, Azərbaycan psixologiyasının aktual problemlərini özündə əks etdirən materiallarlaöz tədqiqatlarını təqdim etmiş və eyni zamanda beynəlxalq təcrübədən bəhrələnmişlər.Psixotexnika üzrə VII beynəlxalq Moskva konfransında Azərbaycan psixologiyasını təmsil edən F.Ə.İbrahimbəyov, V.Ştern və J.Piaje kimi görkəmli psixoloqlarla fikir mübadiləsi

aparmış “İntellektual funksiyanın sözsüz metodla tədqiqi” adlı maraqlı məruzə ilə çıxış etmişdir. 1966-cı ildə Dünya psixoloqlarının XVIII Moskva konqresində iştirak edən F.Ə.İbrahimbəyovun nitqin qavranılmasına aid məruzəsi, M.Ə.Həmzəyevin “Nitq inkişafı prosesində uyğun olmayan intonasiya təsirlərinin qarşısının alınması” mövzusunda çıxışı böyük maraqla dinlənilmişdir. 1969-cu ildə Londonda keçirilən XIX beynəlxalq psixologiya konqresində, 1972-ci ildə Yaponiyada olan XX Beynəlxalq Psixologiya Konqresində dinlənən maraqlı məruzəçilər arasında Moskva psixologiya məktəbinin görkəmli nümayəndələri A.N.Leontyev, A.R.Luriya ilə yanaşı F.Ə.İbrahimbəyovun da adı qeyd olunmuşdur. 1980-cı ildə Almaniyanın Leypsih şəhərində keçirilən konqresdə kafedranın əməkdaşı C.S.Səməndov iştirak etmişdir [2, s.232]. M.Ə.Həmzəyevin 1992-ci ildə Cənubi Azərbaycanda – Təbriz şəhərində Xarici dillər üzrə I Beynəlxalq Konfransda “Bilinqvizm şəraitində dillərin interferensiyasının psixoloji xüsusiyyətləri və aradan qaldırılması yolları” mövzusunda etdiyi məruzə dünya psixoloqları tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir [6, s.57]. Bu elmi ənənə bu gün də davam etdirilir. C.Q.Aliyev, 2015-ci ildə Moskvada neyrolinqvistik proqramlaşdırma nəzəriyyəsi və praktikasını üzrə görkəmli ABŞ mütəxəssisi Robert Diltslə görüşmüş və müvafiq konfransda iştirak etmişdir. Kafedranın baş müəllimi M.Məmmədovun prof.A.Məmmədovla psixolinqvistika üzrə müştərək apardıqları tədqiqatların nəticələri Almaniya, Polşa, Finlandiya və Britaniyada keçirilən elmi konfrans materiallarında çap edilmişdir. Onların 2016-cı ildə Almaniyanın “Lambert Academic Publishing” nəşriyyatı tərəfindən rus dilində “Дискурсивные практики” adlı elmi əsəri nəşr edilmişdir. Kafedranın professoru S.İ.Seyidovun “Phenomenology of creativity” adlı elmi əsərinin 2013-cü ildə ABŞ-da ingilis dilində nəşr edilməsi Azərbaycan psixologiyası üçün maraqlı tarixi faktır.

ADU-nun Psixologiya kafedrası öz fəaliyyətində respublikanın digər ali təhsil müəssisələri və elmi tədqiqat mərkəzləri ilə elmi-pedaqoji sahədə əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir. Belə ki, kafedra Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet, Bakı Qızlar Universiteti, Təhsil İşçilərinin Peşəkar İnkişafı İnstitutu, Psixologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu ilə elmi əməkdaşlıq edir. Xüsusilə, Bakı Qızlar Univeristeitində Psixologiya kafedrasının təşkilində, onun peşəkar kadr ehtiyatı ilə təmin edilməsində və müvafiq ixtisas üzrə mütəxəssis hazırlığı işində yaxından iştirak etmişlər. Kafedranın əməkdaşlarından prof. M.Ə.Həmzəyev və dos.C.Q.Aliyev müxtəlif illərdə BQU-nun Psixologiya kafedrasına rəhbərlik etmiş, onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq köməklik göstərmiş, tədris-metodiki məsləhət vermişlər.

Bir şəxsin sahib olduğu dəyərlər həmin insanın qədəri olduğu kimi, elm və tədris mərkəzi kimi bir kafedrada da mövcud olan dəyərlər o kafedranın gələcəyini və qədərini müəyyən edir. Bu mənada hər bir kafedranın yaşatdığı dəyərlər onun həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, 70 il ərzində kafedranın yaşaması

və fəaliyyət göstərməsi heç də yalnız onun qarşısında dayanan vəzifələri uğurla yerinə yetirməsi ilə şərtlənmişdir. Psixologiya kafedrasının keçən müddət ərzində öz adını və müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməsi həm də onun güclü elmi-nəzəri, milli-mənəvi və dövlətçilik dəyərləri üzərində fəaliyyət göstərməsilə bağlı olmuşdur.

İnsanların uzun müddət ərzində birlikdə səmərəli fəaliyyət göstərməsi qrup və kollektivdəki psixoloji mühitlə şərtlənir. Belə ki, qrupdakı əlverişli psixoloji mühit qrup üzvləri arasında mövcud olan şaquli və üfqi istiqamətdə cərəyan edən qarşılıqlı münasibətlərin sağlam olmasından asılıdır. Deməli, 70 illik həyat yolu kafedrada mövcud olan psixoloji mühitin əlverişli olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev C.Q. “Fuad İbrahimbəyov.Seçilmiş elmi əsərləri və haqqındakı xatirələr”. Bakı, “Mütərcim”, 2017, 512 səh.
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı. Bakı, “Maarif”, 1991, 292 s.
3. Əliyev Ə.Ə. Azərbaycan Dillər Universitetinin tarixi. Bakı. Azərənəşr, 2005, 618 s.
4. Seyidov S.İ. Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2013, 288 s.
5. İbrahimbəyov F.Ə.- 90 il. Bakı, 1992. 134 səh.
6. Muxtar Əliş oğlu Həmzəyevin həyat və fəaliyyəti haqqında bibliografik məlumat. Bakı, “Çaşıoğlu”, 1999. 144 səh.
7. Ярошевский М.Г. История психологии. Москва, Издательство «Мысль», 1985.-575 с.
8. Шульц Д.П., Шульц С.Э.История современной психологии. Пер. с англ. А.В. Говорунов, В.И. Кузин, Л.Л. Царук / Под ред. А.Д. Наследова. – СПб.: Изд-во «Евразия», 2002.- 532с.

Summary

Azerbaijan University of Languages: Development of the History of Psychology Department

70 years of development of the history of psychology department in Azerbaijan University of Languages is viewed in this article. Information about organization of departments, its' activity directions were reflected in the article and also jobs done in the areas of scientific, pedagogical, methodical and specialist preparation, scientific and pedagogical creativity, scientific cooperations, international conferences they used to take part and so on were mentioned in the given article. Information about such scientists-psychologists as S.Hacıyev, F.İbrahimbəyov, M.Həmzəyev, S.Seyidov and others activities done in the development of country psychology was given here. It is noted that the development of the department is defined with natural and personal factors and with values that exist in the staff.

Резюме
Азербайджанский Университет Языков:
История развития Кафедры Психологии

В статье описывается 70-летняя история развития кафедры Психология, действующая при Азербайджанском Университете Языков. Нашли свое отражение такие вопросы, как история создания кафедры, работы, проводимые по основным направлениям ее деятельности: научно-педагогическая, учебно-методическая и подготовка кадров, научно-педагогическое творчество сотрудников кафедры, научное сотрудничество, участие на международных конференциях и д. В статье дается информация о проделанной работе и роль ученых-психологов кафедры С.Гаджиева, Ф.Ибрагимбекова, М.Гамзаева, С.Сеидова в развитии кафедры и психологической науки страны. Авторами отмечается, что развитие кафедры определялось натуральными и личностными факторами, а также коллективными ценностями.

Гюльнара Гасанова
Бакинский славянский университет

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ АГРЕССИИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Açar sözlər: aqressiya, uyğunlaşma, diaqnostika, düzəliş, proyektiv texnika, program, qorxu, narahatlıq, məktəbli, emosiyalar

Key words: aggression, adaptation, diagnostics, correction, projective technique, program, fear, anxiety, schoolchild, emotions

Ключевые слова: агрессия, адаптация, диагностика, коррекция, проективная методика, программа, страх, тревожность, школьник, эмоции

С изменением социальной ситуации развития у детей возникают проблемы не только с адаптацией к новому коллективу, школе, но и продолжают беспокоить имеющие страхи, тревожность, появляются новые, создаются условия для развития эмоциональной неуравновешенности, агрессивного поведения. На каждом возрастном этапе проявляются специфические формы страха, тревожности, агрессии, имеющие свои неповторимые особенности, носящие отпечаток индивидуальности человека, а иногда и ментальные качества. Особое место в рассмотрении природы агрессивности заняли работы Э.Фромма, который отмечал: «необходимо все же строго различать агрессию биологически адаптированную, способствующую поддержанию жизни, доброкачественную, от злокачественной агрессии, не связанной с сохранением жизни» [1, с.233]. Несомненный интерес вызывают исследования проф. Ильина Е.П. [2], Корниенко А.А. [3], Слабинского В.Ю. [4], которые раскрыли ключевые вопросы, как психологии страха, так и агрессивного поведения и представили нашему вниманию методики по коррекции нежелательного поведения ребёнка, что, безусловно, помогло нам в работе с детьми. Проводя скрытое наблюдение за детьми и, составляя их психологический портрет, мы столкнулись с несколькими группами детей, характеризующимися эмоциональной неуравновешенностью: тревожные, агрессивные, гиперактивные, замкнутые, застенчивые дети. Как было отмечено в трудах Блонского П.П.: «застенчивость и стыд регулируются отношением и внушениями окружающих людей и, следовательно, социально обусловлены. При неправильных установках со стороны окружающей общественной среды может иметь место чрезмерная или ложная застенчивость либо, наоборот, беззастенчивость ребенка» [5, с.183].

Наравне с тревожностью, страхами, агрессивность является распространенным явлением среди детей младшего школьного возраста. Дети 7-10

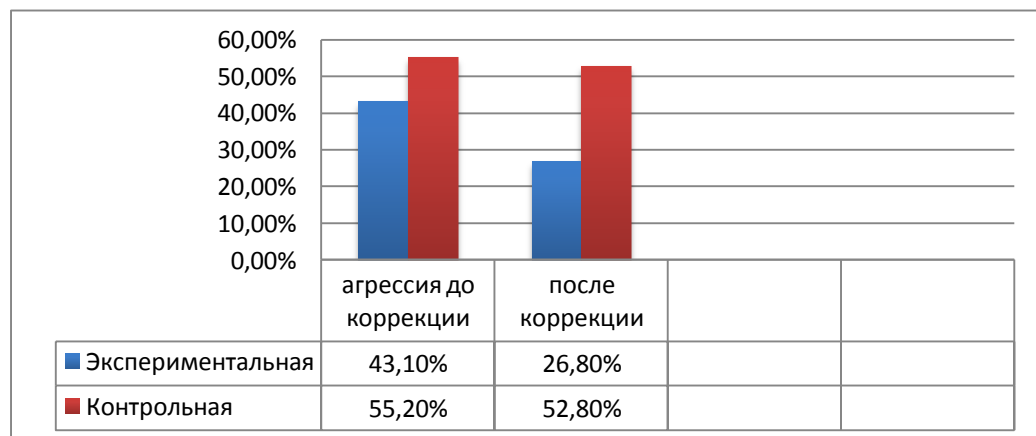
лет, в отличие от дошкольников, способны демонстрировать вербальную агрессию, уничтожая своего соперника с помощью слов. Как отмечала Божович Л.И. в своем труде «Агрессия - это любая форма поведения, нацеленного на оскорбление или причинение вреда другому живому существу, не желающего подобного обращения» [6, с.85]. Проявляющаяся на данном возрастном этапе детская агрессия – это черта личности, определяющая осознанное, имеющее под собой какую-либо причину деструктивного поведения, противоречащее нормам и правилам взаимодействия людей, наносящее вред объектам нападения, приносящее физический вред людям (отрицательные переживания, состояние страха, напряженности, подавленности). Если в дошкольном возрасте агрессия может в равной степени вымещаться как на неодушевленные, так и на одушевленные объекты, то у младших школьников, как правило, нанесение физического или морального вреда живому существу, является проявлением формы агрессивного поведения. Пытаясь провести коррекционную работу, направленную на борьбу с агрессивным поведением младшего школьника, следует, прежде всего, разобраться в причинах его появления. Нередко в агрессивности ребенка проявляется бунт против отношения к нему взрослых, это форма протеста против действий, которые ребенок считает неприемлемым по отношению к себе. Ребенок подсознательно копирует образцы поведения взрослых. Безусловно, особая ответственность в формировании агрессивного поведения у детей возлагается на семью, в которой частые скандалы приводят к формированию у ребенка хронической тревожности, незащищенности от окружающего мира, что приводит к выработке у него защитного рефлекса, выражающегося агрессией, вспышками гнева, неприятием сверстников, а иногда и учителей. Нельзя не отметить и особенности характера учащихся, которые таким поведением пытаются добиться поставленной цели, быть в центре внимания, которое они недополучили от родителей. Следует отметить, что учащимся начальных классов присущи некоторые общие черты и формы выражения агрессивного поведения, которое очень часто появляется из-за неустойчивости интересов, отсутствия увлечений. К ним относятся: эмоциональное озлобление, сопровождающееся грубостью по отношению, как к сверстникам, так и взрослым, неадекватность самооценки, высокая внушаемость и тревожность, страх перед налаживанием контактов, трудности выхода из проблемной ситуации. Наряду с этим, у детей данной возрастной группы нередко наблюдается проявление агрессии как формы самовыражения и утверждения себя в статусе взрослого человека. Знание об особенностях, специфике проявления агрессии, позволит нам построить четко продуманную систему оказания комплексной психопрофилактической, коррекционной работы со школьни-

ками, с учетом, как их индивидуальных особенностей, так и особенностей, связанных с формами проявления невроза, граничащих с тревожностью, мнительностью, внушаемостью, повышенной чувствительностью.

Для того чтобы разделить естественную агрессию и агрессию, которая становится ярко выраженной чертой личности, мы воспользовались анкетой, предложенной Е.К.Лютовой и Г.Б.Мониной «Признаки агрессивности» [7]. Из 227 детей агрессия была выявлена у 98 (43,1%) респондентов и распределена следующим образом: у 65 респондентов (28,6%) – высокий уровень агрессии, у 33 (14,5%) средний, низкий был выявлен у 129 (56,8%). В контрольной группе у 68 (32,6%) были зафиксированы высокие показатели агрессии, у 47 (22,5%) – средние, низкие у 93 (44,7%), что составило по всей выборке 115 (55,2%): 44/71. При обследовании учащихся, нами была выявлена группа респондентов с ярко выраженными чертами агрессии, так называемые трудные дети, имеющих проблемы в эмоциональной сфере: агрессивные, эмоционально-расторженные дети, слишком застенчивые (ранимые, обидчивые, робкие, тревожные дети). Общим для этих групп явилось то, что неадекватные аффективные реакции носили у них защитный, компенсаторный характер. Учитывая необходимость усиления работы психологической службы в системе образования, нами была разработана «Рабочая тетрадь по психологии» для данной возрастной группы, которая явилась не только важным методическим подспорьем для облегчения работы психолога в работе с детьми начальных классов, но и обеспечила решение проблем, связанных с эмоциональной и поведенческой сферой личности, способствовала общему развитию учащихся. Предложенная в исследовании проективная методика «Путь к солнцу», которая имела не только диагностический, но и коррекционный смысл, была направлена на работу с эмоциональной сферой ребенка (тревожность, агрессия, страхи), взаимоотношениями в семье и продемонстрировала свою пригодность и эффективность, позволив нам работать с вытесненными в подсознание эмоциями и чувствами. Так как в статье мы не задавались целью рассмотреть саму коррекционную программу, поэтому нами были рассмотрены вопросы, связанные с экспериментальной частью исследования.

После проведения коррекционной работы нами была проведена повторная диагностика и проверена достоверность полученных результатов до и после коррекционной работы при помощи методов статистической обработки данных с использованием процедур компьютерной программы SPSS. Статистические таблицы были составлены на основе применения «Т – теста», теста для независимых выборок, для сравнения средних показателей двух независимых выборок был применен t-критерий Стьюдента, который позволил выявить изменения в показателях до и после коррекции агрессии у младших школь-

ников. Нас интересовало, насколько эффективна была примененная нами программа, какие изменения произошли после коррекции, сравнить результаты до и после коррекционной работы, что нашло свое отражение в гистограмме.

Гистограмма 1. Соотношение показателей агрессии (до и после коррекции)

Как видим, данные по экспериментальной группе существенно отличаются от контрольной, наблюдалась положительная динамика развития показателей. Уровень агрессии был выявлен у 98 (43,1%): 37/61. В контрольной группе: 115 (55,2%): 44/71. Примененная нами программа свидетельствовала о действенности использованных методов борьбы с агрессией: с 98 (43,1%) снижены до 61 (26,8%) – 24/37. В процессе работы с респондентами были выработаны приемлемые для учащихся способы выражения гнева, приемы саморегуляции, что помогло им контролировать себя в ситуациях, которые могут спровоцировать агрессию. Столь высокие показатели, как было выяснено в ходе работы, были связаны с трудностями адаптации к школе и возникшими проблемами в семьях младших школьников.

Таблица 1.

Статистика группы

Агрессия	Группа	N	Mean	Std. Deviat.	Std.Error Mean
До коррекции	Контрольная	208	1.55	.498	.035
	Экспериментальная	227	1.43	.496	.033
После коррекции	Контрольная	208	1.53	.500	.035
	Экспериментальная	227	1.27	.444	.029

Уровень агрессии между двумя группами респондентов (контрольная и экспериментальная) отличался до и после коррекции, а разница между группами была значимой на уровне 0,05 ($P = 0,011$ и $P = 0,000$).

Таблица 2.
Показатели агрессии до и после коррекции (Тест для независимых выборок)

Агрессия	Levene's Test		T-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	f	Sig. (2-tailed)	Mean Dif.	Std. Error Difference	Fərqin 95%	
								Lower	Upper
До коррекции	.405	.525	2.538	433	.011	.121	.048	.027	.215
После коррекции	53.647	.000	5.743	433	.000	.260	.045	.171	.349

Такая ситуация затрудняет определение эффекта коррекции и влияния ее на экспериментальную группу. В данном случае, представляется важным применение t-теста для парных выборок.

Таблица 3.
Paired Samples Statistics (Статистика для парных выборок)

Группы	Агрессия	Paired Differences					t	f	Sig. (2-tailed)
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confid. Interval of the Dif.				
					Lower	Upper			
Контрольная	До и после коррекции	.024	.154	.011	.003	.045	2.258	207	.025
Экспериментальная	До и после коррекции	.163	.370	.025	.115	.211	6.634	226	.000

Показатели таблицы свидетельствуют о наличии разницы между двумя группами (контрольная и экспериментальная) до и после коррекции по показателю «агрессия» и они были статистически значимыми на уровне 0,05. Для проверки точности воздействия коррекционной работы на респондентов данной возрастной группы, было проведено сравнение показателей. В таблице числовой интервал контрольной группы незначительно отличался на обоих этапах ($\bar{x}_1 = 1.55$ и $\bar{x}_2 = 1.53$). Но в экспериментальной группе эта разница была существенной $\bar{y}_1 = 1.43$ и $\bar{y}_2 = 1.27$.

Таблица 4.

Результаты по Paired Samples Test (тест для парных выборок)

Paired Samples Statistics					
Группа	Агрессия	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Контрольная	До коррекции	1.55	208	.498	.035
	После	1.53	208	.500	.035
Экспериментальная	До коррекции	1.43	227	.496	.033
	После	1.27	227	.444	.029

Как видим, в экспериментальной группе, в отличие от контрольной была выявлена значительная разница на обоих этапах работы и показатели были значимыми на уровне 0,01 ($P=0.000$). На диаграмме 2 прослеживаются изменения, полученные в ходе организации работы с респондентами, которые произошли после коррекционной работы: наблюдается снижение показателей с 1.43 до 1.27.

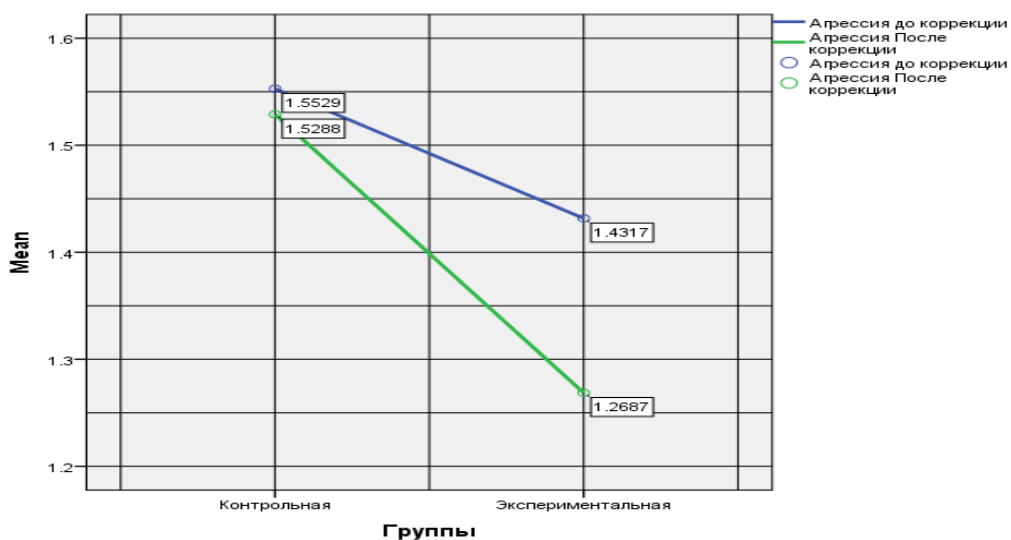

Диаграмма 2. Оценка значимости коррекционной работы в экспериментальной и контрольной группах.

Таким образом, проведенная нами экспериментальная работа по выявлению агрессии у данной возрастной группы и полученные результаты исследования подтвердили гипотезу, согласно которой, диагностировав наличие психологических проблем в определеннй период формирования лич-

ности ребенка, можно разработать оптимальные варианты программы по коррекции и профилактике эмоциональных и поведенческих нарушений у данной возрастной группы, диапазон действия которой позволит предупредить возможные трудности, возникающие на каждом этапе их развития.

Литература

1. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: АСТ, 2016, 624.
2. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения. СПб.: Питер, 2014, 368 с.
3. Корниенко А.А. Детская агрессия: Простые способы коррекции нежелательного поведения ребенка. Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2017, 200 с.
4. Слабинский В.Ю. Характер ребенка. СПб.: Наука и техника, 2012 с.
5. Блонский П.П. Психология младшего школьника: избранные психологические труды. М.: Изд. Московского психолого-социального института, 2006, 632 с.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 2006, 165 с.
7. Лютова Е.К., Моница Г.Б. Тренинг эффективного взаимодействия с детьми. СПб.: Речь, 2005, 143 с.

Xülasə

Kiçik yaşlı şagirdlərdə aqressiyanın eksperiment üsulu ilə öyrənilməsi

Məqalədə kiçik yaşlı şagirdlərdə aqressiyanın təzahür formaları və xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Aqressiya ilə bağlı elmi ədəbiyyatda mövcud nəzəriyyələri təhlil etdikdən sonra, eksperiment zamanı respondentlərdə müxtəlif səviyyələrdə aşkar edilən aqressiyanı təqdim etdik. Tərəfimizdən keçirilən təkrar diaqnostikanın nəticələri tərtib etdiyimiz və sınaqdan keçirdiyimiz proqramın effektivliyini nümayiş etdirdi. Pozitiv dinamikanın, aqressiya səviyyəsinin azalması faktı SPSS kompüter proqramının prosedurlarından istifadə edərək statistik metodlar vasitəsilə təsdiqləndi.

Summary

Studying Agressive Behavior of Elemenetary School Students by Research Methodod

The article describes manifestations and characteristics of aqressive behavior of elementary school students. After reviewing the short theory of the literature on the subject, we presented the experimental part of the research that revealed the aggression at different levels of respondents. The developed and tested software demonstrated the effectiveness of the results obtained after the re-diagnostics. Reduction of positive dynamics and aggression has been confirmed by using statistical methods of data processing, using SPSS computer software procedures.

Könül Haqverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

M.F.AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN “MƏN” KONSEPSİYASININ TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: sosiallaşma, ailədə tərbiyə, psixoloji vəziyyət, özünüdərkətmə, humanist psixologiya

Key words: socialization, upbringing in the family, psychological situation, self-knowledge, humanistic psychology

Ключевые слова: социализация, семейное воспитание, психологическое положение, самопознание, гуманистическая психология

Fəlsəfə elmi dünyanın yaranma mahiyyətini öyrənərkən, ali varlıq olan insanın mürəkkəb quruluşunun dərin mahiyyətinin geniş şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac yarandı odur ki, yeni bir elm psixologiya müstəqillik əldə etdi. İnsan faktoru hər zaman üçün alimlərin maraq çərçivəsində olmuşdur. Müasir psixologiya psixi hadisələrin təsviri ilə kifayətlənmir, ona izah verir. Tədrisən insanın mahiyyəti – şəxsiyyət anlamı aktuallıq kəsb etdi. Psixoloji ədəbiyyatda şəxsiyyətin mənlilik şüuru təxminən 2–3 yaşda uşağın özünü bir fərd olaraq digərlərindən fərqləndirmək (Q.Gellapın təcrübələri), yetkinlik yaşında cinsəl olaraq oğlan və qızlara ayırmaqla (V.A.Suxomlinskiyin müşahidələri), gənclik dövründə özünü sositumda təsdiq etməyə cəhdində, müstəqil olmağa qadirliyini dərk etməklə tədqiq olunur. Nədənsə, yaş kateqoriyasında orta yaşın mənlilik şüuru eksperimental cəhətdən tam araşdırılmayıb. Orta yaş dövründə mənlilik şüurunun mahiyyəti artıq dəyərlər iyerarxiyasında dəyişilir. İnsan maddidən asılılığını tədrisən mənəvi asılılıqla dəf etməyə qadir olur. Əsasən, 35-40 arası yaşdan başlayaraq müdrilik pilləsinə qədəm qoyulur. Əbəs yerə sonuncu peyğəmbərimiz Məhəmməd ə.s.-a 40 yaşdan sonra ilahi vəhy gəlməmişdir. Maraqlı burasındadır ki, sağlam psixikaya və əlverişli şəraitə malik insan 3 mərhələdən uğurla keçir. Bu mərhələdə isə, bir növ, əksər adamlarda ətalət hökm sürür.

XIX əsrin sonlarına yaxın öyrənilməyə cəhd göstərilən “mən obrazı” anlayışı özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmə, özünütərbiyə, özünənəzarət, özünürealizə, şəxsiyyətin “mən-konsepsiya”sı, mənlilik şüuru kimi fenomenlərin öyrənilməsilə mühüm psixoloji problemlər sırasına daxil oldu.

“Mənlilik şüurunda” şüurun bütün xüsusiyyətləri insanın “məni” vasitəsilə ifadə olunur və şəxsiyyət hadisəsinə çevrilir...Mənlilik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir” [3, s.3]

Özünüdərkətmə, "Mən-obraazi" anlayışını ilk tədqiq edən amerikalı psixoloq U.Cemsdir. "Mən" in ikili təbiəti haqqında hipotezanın müəllifi hesab edir ki, şəxsiyyətin "Mən" i hər zaman eyni vaxtda həm "Mən-dərk edən" və "Mən-dərk edilən" kimi mövcud olur. U.Cems şəxsiyyətin şüurunda dərk edilə bilən elementi empirik "Mən" (empirik EQO), bizim şüurumuzda dərk edilən elementi isə xalis mən (xalis EQO) adlandırır. Şəxsiyyətin özünüdərk etməsində sosial faktoru fərqləndirən ilk psixoloqlardan biri kimi U.Cems empirik "Mən" in üç mühüm komponentini fərqləndirmişdir: 1.Mənəvi "Mən"; 2. Sosial "Mən"; 3. Fiziki "Mən".

U.Cems hesab edir ki, özü haqqında biliyin inkişafı, həmişə onun başqalarının psixoloji xüsusiyyətlərinin dərk etməsindən asılıdır.

XX əsrin əvvəllərində "Mən" problemi sosialogiya elminin əsas tədqiqat sahələrindən birinə çevrilmişdir: Sosial psixoloq Corc Herbert Mid Ç.X.Kulinin "Sosial Mən" konsepsiyasına dair fikirlərinin təsdiqi olaraq, şəxsiyyətin şüurunda I (Mən) və Me (Biz) anlayışlarını fərqləndirir. Corc Midin konsepsiyasına görə "Mən" "Biz"dən törəmə kimi, özü bütövlükdə mahiyyətinə görə sosial təcrübən yaranan sosial strukturdur.

"Mən" problemi ilkin olaraq introspektiv yanaşma üsulu kimi tədqiq olunaraq, əsas ideyası şüurun obyektiv aləmə deyil, öz-özünə yönəlməsi fikrinə əsaslanır.

Məşhur Amerika psixoloqu və sosioloqu Çarlz Kuli şəxsiyyətin öz «mən»inin digər şəxsiyyətlərdən fərqi tədricən anlaması prosesini tədqiq etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. Çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində o, müəyyən elədi ki, şəxsi «mən» konsepsiyasının inkişafı uzun və ziddiyyətli prosesin gedişində baş verir və digər şəxsiyyətin iştirakı olmadan, yəni sosial əhatə olmadan gerçəkləşə bilməz. Kulinin fikrincə hər insan kontaktı olduğu başqa insanların reaksiyalarına əsaslanaraq öz «mən»ini qurur. Məsələn: qıza valideynləri və tanışları onun yaxşı olduğunu, gözəl göründüyünü deyirlər. Əgər belə münasibət, fikir kifayət qədər tez-tez və müxtəlif insanlar tərəfindən təkrarlanırsa, deyilirsə, nəticə olaraq qız özünü yaxşı, gözəl hesab eləyir və artıq yaxşı məxluq kimi davranmağa başlayır. Amma hətta yaxşı, sevimli qız əgər valideynləri və ya tanışları erkən uşaqlıqdan ona Çirkin kimi yanaşsa və məyus etsələr həmin nız özünü Çirkin örnək kimi hiss edəcək.

Bu cür mühakimələr Kulini o fikrə gətirdi ki, şəxsi «mən» obraz yalnız obyektiv faktorların əlaqədə yaranmır.

Şəxsiyyətin formalaşması mexanizmi və prosesi psixologiyada «sosializasiya» anlayışı vasitəsilə açıqlanır. Sosializasiya-prosesdir, onun vasitəsilə fərd mədəniyyətin əsas elementlərini: simvolları, mənaları, sərəvtləri, normaları mənimsəyir. Bu mənimsəmənin əsasında (sosializasiyanın gedişində) sosial keyfiyyətlərin, əməllərin, bacarıqların formalaşması baş verir, bunların sayəsində insan sosial qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirin səlahiyyətli iştirakçısı olur. Başqa sözlə sosiali-

zasiya sosial «Mən» in inkişafı prosesidir. Sosializasiya fərdin mədəniyyətə, tədri-sə və tərbiyəyə qoşulmasının bütün formalarını əhatə edir.

“Ziqmund Freyd sosiallaşmanın psixoloji mexanizmlərini ayırmışdır: imita-siya, identizikasiya, abır-həya (xəcalət) və günahkarlıq hissi” [8].

İnsan öz «mən»ini dərk eləyəndə qrup ünsiyyəti prosesində şəxsiyyətin for-malaşması necə gerçəkləşir? Bu prosesin daha geniş elmi izahlarına nəzər salaq.

Şəxsiyyətin strukturu Z.Freydin əsərlərində tam sistemli şəkildə öz əksini tap-mışdır. Klassik psixologiyanın tədqiq etdiyi infrospektiv metodun artıq işə yarama-dığı praktik şəkildə sübut olunduqdan sonra Freydin şəxsiyyətə horizontal yanaşma-sı, yəni, onun ayrı-ayrı hissələrdən, laylardan ibarət olması fikri çox aktuallaşdı.

Klassik psixooanalizin və bohevizmin fərqliliyinə və qarşı-qarşı qoyulma-sına baxmayaraq, bu istiqamətlərin şəxsiyyətə baxışda ümumi cəhətləri coxdur – insan ruhsuz varlıq kimi çıxış edir, belə ki, hər iki cərəyanı tam şəkildə dəyərlər, insan mövcudluğunun mənası maraqlandırmır. Humanist psixologiyada əsas təhlil predmetləri kimi yüksək dəyərlər, şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırması, yaradıcılıq, sevgi, məsuliyyət, muxtariyyət, psixi sağlamlıq, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət çıxış edir. Humanist psixologiya, müstəqil axın kimi, XX əsrin 60-ci illərində üçüncü qüvvə adı alaraq, ABŞ-da bihevizmin və psixooanalizin hakimliyinə qarşı etiraz kimi ayrılmışdır. Humanist psixologiyaya insan psixikasının müsbət aspektlərinin tədqiqi ilə məşğul olan pozitiv psixologiya cərəyanı aiddir. Humanist psixologiya öz fəlsəfi bazası kimi ekzistensializmə dayanır.

Humanist psixologiya metodologiyası aşağıdakı müəlliflərin işlərində açıq-landırdı:

1.Psixi cəhətdən sağlam, tam fəaliyyət göstərən şəxsiyyətə öz baxışlarını söy-ləyən A.Maslounun, K.Rocersin, S.Curardın, F.Berronun; 2.Humanist psixologiya-da şəxsiyyətin inkişafı haqqında, şəxsiyyətin yaranmasında və inkişafında hərəkət-verici qüvvə problem haqqında, tələblər və dəyərlər haqqında A.Maslou, V.Frankl, Ş.Büler yazmışdır; 3.Şəxsiyyətlərarası münasibətlər və münasibətlərdə özünü aşkar-lamaq problem K.Rocers, S.Curard, R.Mey tərəfindən təsvir edilmişdir; 4.Azadlıq və məsuliyyət problemləri haqqında F.Berron, R.Mey və V.Frankl yazmışdır.

Humanist psixologiyanın baniləri bununla psixoloji cəmiyyətə xatırladıblar ki, “insan - əşyalar arasında şey deyildir, bütün şeylərə ölçüdür” [9].

“90-ci illərin əvvəllərində Rusiya fizikləri tərəfindən beşinci fundamental qarşılıqlı təsir – informasiya kəşf edildi və zərif aləmdə informasiya daşıyıcısı – torsion sahə tapıldı. Bu, Rusiya nəzəriyyəçisi (hazırda akademik REEE) Q.İ.Şipov bütün məkanı dələn universal mühit olan fiziki vakuumin konsepsiyasını əsaslan-dırması sayəsində mümkün oldu.

Fiziki vakuüm və torsion sahələri konsepsiyasını əsaslandıraraq, nəzəri fizi-ka ali Şüür – Mütləq – Allahın qəbul edilməsi zərurətinə gəldilər. Müasir fizikanın

məlumatlarına əsasən psixi enerji aləmi (zərif aləm) yüksək tüzlikli rəqslər şəklində paylanmanın yüksək sürətinə malik və hər şey haqqında məlumatı saxlamağa qadir məkan – zaman sahələrində (torsion sahələr) yerləşmişdir. Əvvəlki, atlantların daha inkişaf etmiş sivilizasiyası dövründə qədim dini mənbələrin məlumat verdiyi kimi, informasiya – enerji parçası (Ruh) daima Kosmik şüurla əlaqə saxlayır” [5, s.25].

İnsan mövcudluğunun mahiyyətinin təyinatı problemlərini vurğulayan ekzistensializm humanist psixologiyanın əsas hissələrindən biri oldu və bəzən ədəbiyyatda ekzistensial-humanist kimi psixologiyanın bu istiqamətinin təyinatını tapmaq olar.

Alman ekzistensializminin məşhur nümayəndəsi Martin Xaydeqqer deyib: “İnsanın mahiyyəti – onun ekzistensiyasıdır” [4, s.15]. “Ekzistensiya qeyri-şüuridir. İnsanın tamamilə dünyəvi işlərə başı qarışanda, bütün hiss və emosiyaları zahiri aləmə yönələndə - dünyaya yalnız şüur gözü ilə baxanda özünün həqiqi “Mən”i dərinliklərdə gizli qalır. Ekstrim situasiyalarda isə - çıxılmazlığın, gözlənilməzliyin, qorxunun şiddətində insanın mövcudluğundan xəbərsiz olduğu yeni qatı, ekzistensiyası, mövcudluğunun “Öz”əyi üzə çıxır; insan bu zaman özü haqqında həqiqi bilik əldə edir” [3, s.12-13]. Məsələn, Lionardo Da Vinçi uşaqlıqda anasızlıq travması, zənnimizcə, gələcəkdə mona Lizada öz əksini tapdı. Ona məhşuluq gətirən bu əsərdə sanki ana və bala qovuşub. Şəkildəki qadın obrazının müəllifə oxşarlığı tədqiqatçıların bu günə qədər maraq dairəsindədir. Və yaxud Mişel Nastradamus vəbadan bütün ailəsini itirdikdən sonra, sarsıntı keçirib 7 il dərviş kimi tərki-dünya olub, sonra onda gələcəkdən xəbər vermə və onu şifrələrlə işləmə talantı aşkarlanıb. Bu impulsiv yolla baş verən “Mən”in – ilkin substansiyanın yaşantısıdır. Tam, dayanıqlı və dərk olunmuş yaşantı isə, nəfsin cihadı yolu ilə əldə olunur. Məs, Nizami Gəncəvi saraya dəvəti qəbul etmədi. Bu, orada hökm sürən şöhrətpərəslik, yalan, riyakarlıq və sərvət meyli kimi nəfsdən ruhun azadlığı demək idi.

Ə.Bəhmənyar, E.Miyanəçi, Ş.Sührəvərdir, S.Urməvi, N.Tusi, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.F.Axundov və s.kimi filosofların əsərlərinin səthi oxunması yolverilməzdir. Çünki bu əsərlərdə dərin mənalara, incə məqamlara toxunulur ki, bunu il baxışdan anlamaq o qədər də asan deyil. Bu səbəbdən hər hansı bir fəlsəfi əsər böyük diqqət və təkrar-təkrar oxuma tələb edir. Hətta belə əsərlərdə aşılana aydın bir fikir belə əsərin tam dərk demək deyildir. Çünki filosoflardakı fikir lakonikliyi, konkretlik bir əsərdə yeganə bir fikri ifadə etməyə xidmət etmir. Əksinə, böyük, geniş əhatəli fəlsəfi fikirlər kiçik traktatlarda, misralarda, fikirlərdə öz ifadəsini tapır. Bu fikirlər nəinki bir dövr, bir etnos, bir cəmiyyət, bir quruluş üçün nəzərdə tutulmamışdır. Fəlsəfə ümümbəşəri məsələləri öyrəndiyi kimi, filosofları da ümümbəşəri problemlər maraqlandırır. “Kəmalüddövlə məktubları”, “Həkim-i İngilis Yuma cavab”, “Yek kəlmə”, “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında”, “Xitab bər naqil” və

s. fəlsəfi məqalələr müəllifi M.F.Axundov insanları hadisələrə şüurlu münasibət göstərməyə, aqlın gücünə inanmağa çağırırdı. “Hər növ bəşəri fərdlərdən hər biri sağlam aqlın hökmü ilə azadlıq nemətlərindən istifadə etməlidir” [1, s.32].

Nəsimi: “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam” və yaxud: Həqq mənəm, həqq məndədir” deyəndə “Gövhəri-laməkan” olan “Mən”in nə fani dünyaya nə də axirətə deyil, Tanrıya məxsusluğu vurğulanır. E.Frommun eksiztensial dioxotomiya anlayışı da bunu ifadə edir. Freyding hərəkət etdiyi istiqamətdə irəliləyən və onun özünüdərkini çoxölçülük ideyasını yaradıcı şəkildə inkişaf etdirən K.Q.Yunq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, insanın “mən”i mürəkkəb bir kompleks olaraq, Eqodan – özü barəsində çüurlu təsəvvürlərdən, şəxsi qeyri-şüur məzmun elementlərindən və ümumi xarakter daşıyan qeyri-şüur elementlərindən – kollektiv qeyri-şüur arxetiplərindən ibarətdir və bu, gender nəzəriyyəsi baxımından müəyyən maraq doğurur.

İdrakın insan həyatında misilsiz əhəmiyyətindən bəhs edərkən, Dədə Qorqud dastanı yada düşür: “İgidlik təkcə zorla bitmir, ağıl, tədbir də lazımdır!” [6, s.111], “Ata malından nə fayda başda ağıl olmasa?” [6, s.7].

A.Bakıxanov “Mişkatül-ənvar” (“Nurlar mənəbəyi”) poemasında yazır:

*Şərafətə minər insan, artarsa onda şüur
İnsan idrak sayəsində günəş kimi saçar nur.*

“Özünüdərkətmənin fəlsəfi problem kimi qoyuluşu çox qədimlərə, Delfada Apallon məinin giriş qapısının üstündə həkk olunmuş “özünü dərk et” sözlərini Sokratın öz həyat devizinə çevirdiyi vaxta, bəlkə də daha əvvəllərə gedib çıxır. Bu anlayış, mahiyyətinə görə, insanla, onun düşüncə tərzilə bağlı olub, insanın öz “mən”ini ətrafdakı insanlara, mühitə - “qeyri-mən”ə qarşı qoyaraq çoxcəhətli hadisələri müşahidə etməsini, müqayisə vasitəsilə onlarla özü arasında ümumi və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmasını, təbiətdə və cəmiyyətdə öz yerini müəyyənləşdirməsini ehtiva edir.

M.F.Axundzadə demək olar ki, bütün əsərlərində, xüsusi ilə “Sərgüzəşti-və-ziri-xani-Lənkəran”, “Hekayəti-xırsi quldurbasan”, “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”, “Aldanmış kəvakib” əsərlərində, şəxsiyyətə xas olan həmin sosial-psixoloji keyfiyyətlərə xüsusi diqqət yetirmiş və obrazların vasitəsi ilə, bir vətənpərvər kimi, insanları ədalətə, humanizmə, düzlüyə, maariflənməyə, kamilləşməyə çağırmışdır. Yeri gəlmişkən bir cəhətə xüsusi ilə qeyd etmək istərdik ki, həmişə M.F.Axundzadənin İslam dininə münasibəti haqqında alimlərimiz müxtəlif fikirlərdə olmaslar.

Yaddan çıxarmayaq ki, İslam əxlaqı, bəşəri, humanist bir elmdir. Zaman-zaman cadugərlər, falçılar və s. islam dini pərdəsi altında qazanc məqsədi ilə dini cəhətdən kəmsavad adamları aldatmışlar. M.F.Axundzadə islam dinini, şəriət elmini

çox gözəl bildiyi üçün, bu sahədə dərin savad aldığından dinə zidd olan xurafaçı, mövhumat-çıları, cadugərləri tənqid edir, onları bu yoldan çəkəndirməyə çalışırdı. İslam dininə bu günki, münasibətlə XIX əsrdə olan münasibəti eyni ölçüdə götürmək olmaz. Zənnimizcə, M.F.Axundov islamın əsl elmi, tərbiyəvi, mənəvi, bəşəri, əhəmiyyətini heç vaxt kölgə altına qoymamışdır. Uzun müddət Rus İmperiyası tərəfindən Azərbaycanda İslam dini qadağan olub. Hətta keçmiş SSRİ vaxtında xüsusi ateizm elmi fəaliyyət göstərirdi. İnstitutlar, kafedralar yarandığı, namizədlik, doktorluq dissertasiyaları, monoqrafiyalar yazıldığı bir dövrdə M.F.Axundovun bu bərdə olan bəzi fikirlərinin təhif olunmasına təbii baxmaq lazımdır. Mükəmməl dini təhsil almış M.F.Axundov yalançı ruhanləri, şəriət xadimlərini dini təhrif etməkdə və beləliklə də, Allahı dərk etməkdə yanlışlığa səbəb olduqlarında tənqid edirdi.

Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrdə İran və Rusiya arasında gedən müharibələrin sonunda bu iki dövlət arasında bağlanan Gülüstan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) sülh müqavilələrinin nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının cənub hissəsi İranın, şimal hissəsi isə, Rusiyanın tabeliyinə keçmişdir.

Şimal xanlıqları: Şəki, Qarabağ, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Quba, Lənkəran, İrəvan Və Naxçıvan xanlıqları, habelə İlisu, Qəbələ, Ərəş, Qazax və Şəmsəddil sultanlığı, Çar-Balakən camaatlığı, cənubunda Təbriz, Urmiya, Xoy, Qaradağ, Ərdəbil, Sərab, Marağa Maku. Maraqlı burasıdır ki, Çar üsul idarəsinin məmuru M.F.Axundov dramaturgiyaya müraciətdə bu xanlıqların işğalını təsvir etsə də, “Hacı Qara” əsərində Qarabağ xanlığında etnik təmizləməni obrazlı şəkildə yaratmışdır. Görünür ki, xüsusi Diplomatik şöbədə siyasi yazışmalarda tərcümələr zamanı rusların Azərbaycanla bağlı strateji planından xəbərdar olmuş və məqsədi bədii əsərlərlə senzuradan yayınmaqla geniş oxucu kütləsini oyandırmaq olmuşdur. Ona görə də “Hacı Qara”-nı özünün şah əsəri adlandırmışdır.

M.F.Axundov yaradıcılığında dövlətçiliyimizin təbliğatına, özünüdərk etmənin və qloballaşma ideyasının obrazlı təsvirinə qısaca açıqlama gətirək:

1. “Hekayəti Molla İbrahim-Xəlil kimyagər” (1950) – Şəkinin işğalı, tarixə laqeydliyimiz, liderlə kütlə arasında ünsiyyətdə mənə maneələri, sərvət meyliminin ağla üstün gəlməsi, düşmənin inanclarımızdan bacarıqla istifadə etməsi, ifşa olunduqda hədə-qorxu ilə psixoloji sirayət etməsi təsvir olunub. Özünə nəzarət etdiyi üçün idarə olunana çevrilirik. “...Əgər məni görmək istəsələr, de ki, ustadım üç günün etikafına əyləşib, ibadətdədir...” [1, s.36]. İlk baxışdan adi kimi görünən bu kəlmə, əslində nabeləd adamda özünü “Allah adamı”, “dürüst insan” kimi tanıtdırmaqda güclü psixoloji vasitədir. Üçüncü məclisdə isə, Molla İbrahimxəlil özü birbaşa nuxululara uz tutur: “...Pulları mənə nə lazım təslim etmək. Məndə hanı o qədər vaxt və fürsət ki, hər cüzviyyətə özüm mübaşir olam. Sayın, tapşırım Molla Həmidə, otuz gündən sonra yenə buraya gəlin, on pud gümüşümüzü alın, aparın. Xudahafiz! Günorta namazının vaxtı yetişir” [1, s.40] gördüyümüz kimi, Şair

Hacı Nurudan fərqli olaraq, fırldaqçılar (Şeyx Salah, Molla İbrahimxəlil, Molla Həmid, Dərviş Abbas) kütləyə psixoloji siyarət etməyin ustasıdır. Yenə qayıdaq ikinci məclisə. Molla İbrahimxəlil Molla Həmidə deyir: "...Qəribə əhməğsən, sən nuxuluları mənə tanıdırsan? Onları öldürməsən, məni görməmiş və pulları mənə verməmiş buradan getməzlər..." [1, s.36]. Belə bir fikir mövcuddur ki, düşməni məhv etmək üçün onu yaxına buraxıb psixologiyasını öyrənmək lazımdır. Düşməne öz silahı ilə yetirilən zərbənin gücü daha məhvedici olur. Sonrakı hadisələr sübut edir ki, Molla İbrahimxəlil malına düşməni kəsildiyi millətin psixologiyasına yaxşı bələd olur.

Dördüncü məclisdə Molla İbrahimxəlil nuxululara üz tutub "...ixsir butədən çıxıb tamam olan zamana qədər ki, bir saatdır başlanıb, itmamına iki saat qalıb, gərəkdir ki, meymunu yadınıza salmayasınız və meymun şəklini xatirinizə gətirməyəsiz..." [1, s.42].

Şüura yönəlmiş qadağa orada bir qızışma ocağı yaradır ki, bu şüuru kütləşdirib, şüursuzluğa meydan açır. Qabıqaltı sahədə yaranmış oyanmanın təsir gücü şüura veriləcək impulsları darmadağın edir. Güclü oyanma qabıqaltı sahənin hakimliyinə səbəb olur. Üstəlik götürsək ki, söhbət kütləyə yönəldilmiş qadağadan gedir, o zaman ümumiyyərlə, şüurdan danışmaq qeyri-mümkündür.

2. "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah-cadükuni məşhur" (1950) – Qarabağ xanlığında rus üsuli idarəçiliyinin vurğulanır, millimənəvi dəyərlər qismində azərbaycançılıq təbliğ olunur (elmi, flora və faunası, mətbəxi, musiqisi, xalçaçılıq, atçılıq dünya qismində tanınması, ailə dəyərləri və s. özünüdəyərin aşağı olması tənqid olunur. Qərblinin səfərinin təbliğat niyyətli deyil, oqurluq olması göstərilir. Şahbaz kimi gənclərdə savad var, özünüdərk etmə yoxur və ya Hatəmxan ağa bir ağsaqqal müdrək kimi ağlin elm üzərindən qalxmasını vurğulasa da, Qərbl psixologiyamızda sərvət meylinin guclu olmasına meylliliyimizdən dərhal bacarıqla istifadə edərək istəyinə nail olur. Şahbaz bəyin Parisə getməsinə izn verməyən Hatəmxan ağa "İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilmək ilə ağıl artmaz. Adam gərək hər dil ilə olsa filcumla fəhm və zəmanə əhlinin adət və xəvvasından müttələ olsun; öz işin yola aparsın" [1, s.51] desə də, Müsyö Jordanın Şahbaz bəyə şəxsən kralın ənam verməsini edidəndə, burada da sərvət meyli onun vurğuladığı şüuru kütləşdirir, üstünlüyünü əldən verir. Şahbaz bər kimi gənclərin beynindən istifadə edərək, onu şəhvətlə dumanlandırmaq istəyi təsvir olunub. Qərblinin heyran qaldığı torpağa o, "qamışlıq" deyir. Özünüdəyərin olmaması vurğulanır. Müsyö Jordan alim olsa da, Parisin dağılmasında şeytan elinin olmasını göstərir. Şərq və Qərblinin simasında cadudan uzaq kamillik zirvəsinin önəmliyi vurğulanır. Qloballaşmada ünsiyyət çətinlikləri. Həmişə savadsız deyil, bəzən ziyalı adamlar belə caduya, fırldaqçılara inanırlar və bu yalnız şərqlilərə aid edilməməlidir. M.F.Axundov bu əsərdə Müsyö Jordanın sözləri ilə aydın

ifadə edir: "Hatəm xan ağa. Həkimisi sahib, Pariji kim dağıdıb, kim yıxıbdır? Müsyo Jordan. ... Şəyatınlar, əcinnələr, divlər, ifritələr, bəd əməllər! Hansını deyim?.." [1, s.67]. Cəhalətə meylliliyi isə daxili, mənəvi saflıq, hər şeyi düzgün kimi qəbul edib inanması ilə əlaqələndirir. Hatəm xan ağanın dili ilə, M.F.Axundov bunu belə təsvir edir: "...Biz hər zadə inanırıq, sizlər heç zadə..." [1, s.51]. əsərdə həmçinin Şərqi-Qərbi sintezi qadınların həyat tərzinin təsvirində açıqlanır.

3.M.F.Axundovun "Sərgüzəşti-vəzir xani-Lənkəran" (1950) – Lənkəran xanlığının (Sərab) iranlılar tərəfdən idarəçiliyi təsvir olunur, mübarizəyə səslənir. Hakimiyyətə Teymur ağanın gəlişini verməklə, müəllif bildirmək istəyib ki, bir ağanın digəri ilə əvəzlənməsi xalqa heç bir xeyir verməyəcək, yenə əziləcək. Bu əsərdə - ikinci məclisdə təsvir olunur. Şölə xanımın otağında vəzir gələrkən Teymur ağanın pərdə arxasında gizlənir və vəzirin onun ünvanına söylədiyi üzərində qələbə qazandığı qəhrəmanlıq səhnəsinə dözməyib, pərdə arxasından çıxır, vəzirini yıxıb otağı tərk edir. Evin ağası olmadan yad qadınların otağına gəlmək mənəviyatsızlıq kimi qəbul edilir. İkincisi, adını məğlub kimi eşidəndə və pərdə arxasından çıxıb gedəndə qadınların taleyinin necə olacağı onu maraqlandırmır. Təkəbbürlülük, mənəviyatsızlıq və öz maraqları naminə başqalarını bada verəndən nə dövlət başçısı olacaq. O, ailədə sevdiyi Nisə xanımı necə düşündü, hakimiyyətdə də beləcə - öz maraqlarıdan dolayı idarəedici olacaq. Milli mənlilik şüurunun formalaşmasına ehtiyac duyulur. "Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran" komediyasının mütərəqqi qüvvələrlə qararıqlar aləminin mübarizəsi əsasında qurulmuş konflikt düyümü burada tamamilə açıılır. Belə ki, "Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran"da dövlət idarəçiliyi təsvir olunarkən, xan şikayətçilərin mübahisəsinin həlli kimi şəriət qanunlarına əsaslanaraq, "əssinnə, bissinni, vəl eynə bil-eyni-vəlcürühə qisasün", yəni "dişə-diş, gözə-göz, yaraya qisas" hökmünə əsaslanaraq, hökm çıxarır: "A kişi. Sən də get bunu atının bir gözünü çıxart". Müəllif bununla demək istəmişdir ki, qeyrətimize (at) toxunanın qeyrətinə cavab verməliyik. Xəstəsinin öldürülməsi azmış kimi, üstəlik ondan qan bahası istəyən həkimdən narazılıq edən şikayətçiyə xan tərəfindən verilən "A kişi, get həkimə bir çuxa ver, onu razı elə" cavabı da təsadüfi bədiilik deyil. Qanı tökülərək, idarəçiliyi əlindən alınmış xanlığa üstəlik borclu çıxarılır, üstəlik dövlətə xərac da ödənilir. Başları yüngül əyləncələrə, arvadbazlığa qatılmış İran hakimlərinin Azərbaycan torpaqlarındakı özbaşınalıqları nəticəsində zülmə məhkum olunmuş xalq müəllif tərəfindən mübarizəyə çağırılır.

4."Hekayəti-Xırs-Quldurbasan" (1951) – Dərbənd xanlığının, İrəvan xanlığının, Divanbəyinin dili ilə ayıqlığa səslənir. Azərbaycanın əyalətlərini əhatə edən Şəmsəddin sultanlığının bir hissəsinin Ruriyanın əli ilə Ermənistan verilməsi, əvəzində isə özünü (Divanbəyinin dili ilə) bizə xilaskar kimi təqdim etməsi açıqlanır. Yadəlli idarəçinin sosial xarakter aşılması təsvir olunub. Nadir Məmmədovun tərtibatında 1982-ci ildə tərtib edilmiş və 2005-ci ildə təkrar nəşrdəki "Hekayəti-

xırsi-quldurbasan” da fərqlilik var. Belə ki, yeni nəşrdə əsərin sonunda Divanbəyinin söylədiyi “Ey camaat. Sizdən ötrü indi ibrət olsun! Dəxi vaxtdır inanasınız ki, siz vəhşi tayfa deyilsiniz! Sizə eybdır yaman işlərə qoşulmaq. Bəsdır oğurluğa, tülkülüyə həris olmaq! Heç bilirsinizmi ki, rus dövləti sizə necə yaxşılıqlar edir və sizi nə bələlardan saxlayır? Lazımdır ki, böyüyünüzü tanıyıb həmişə əmrinə itaət edəsiniz” [5, s.97] xitabda axırıncı üç misra verilməyib. Zənnimizcə, müəllif əsərinə toxunmaq yolverilməz səhvdir. Ola bilsin, Nadir Məmmədov da düşünüb ki, M.F.Axundov ruspərəst olub və hesab edib ki, müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdə bu yaxşı qarşılanmaz. Bu da dahi M.F.Axundovun şəxsiyyətinin və əsərlərinin səthi təhlil edildiyinə misal ola bilər. Beynimizdə bir növ stereotipə çevrilmiş sovet ideologiyasını dağıtmaq üçün əsərləri sosial-psixoloji cəhətdən təhlilini aparmaq zəruridir. Bu həm də onu göstərir ki, M.F.Axundov tövsiyə etdiyi kimi, ictimai-iqtisadi formasiya dəyişsə də, bizə xoşbəxtlik gətirməyəcək. Bunun üçün beynimizdə şüurumuza yenilik, inkişaf gərəkdir.

Əsərin 2-ci və 3-cü məclisin remarkında hadisələrin baş verdiyi Şəmsəddin mahalı göstərilməsi, bu dövrün tarixini açmaqda bizə istiqamət verir [7, s.201-205].

Haşiyəyə çıxıb qeyd edək ki, bu gün Qərbi Azərbaycan ərazisi olan, lakin Ermənistan adlanan dövlətə aid edilən Berd rayonu Şəmsəddin mahalının dəyişdirilmiş adıdır [11].

Bundan başqa əsərdə adları qeyd olunan Tavuş dərəsi, Əmirli də həmçinin də İrəvan mahalına aid yerlərdir .

5.“Sərgüzəşti mərdi-xəsis (Hacı Qara)” (1952) – Qarabağda nəinki üsuli idarənin yer tutması, hətta burada gələcəkdə etnik təmizlənmə apılması kimi rusların strateji planı əsərin sujet xətti üzrə açıqlanır. Hadisələrin Ağcabədidə baş verməsi təsadüfi deyil. Əsər tamamilə Qarabağ münafişəsinə həsr olunub. XIX əsrdə Qarabağda bəylərin torpaq üzərində hakimliyini çar məmurları əvəzləmişdir. Dədə Qorqudun dili ilə desək, torpağı qorumursansa, onu əkib-becərməyə dəyməz. Heydər bəy (mənası, “öndə gedən kişi” deməkdir) dədə-babadan sahibi olduğu torpağa başqasının ağalıq etməsinə dözmür. Millətin mübarizlik ideyası obrazlı şəkildə göstərilir. Pulun olmamağını Qızılbaş döyüşünün, osmanlı döyüşünün olmaması ilə əlaqələndirir. Heydər bəyin dili ilə (Özünüdərkətmə var) mübaizəyə səslənilir və dostları timsalında gənclərin, Hacı Qaranın evində silah sursat olmasını verməklə obrazlı şəkildə yerli əhalinin də hər an buna hazır olması vurğulanır. Alverin getməməsi iqtisadiyyatın olmamasına işarədir. İdarəçilik ruslarda yerli əhali ticarətdə göstərilir. Bəylər torpaqsız qalıb, lakin tabe olmağı qəbul etməyərək mübarizə əzmindədirlər. Sovet ideologiyası isə ədəbiyyatda onu tüfeyli kimi verir, ermənini zəhmətkeş əkinçi. M.F.Axundovsa deyirdi ki, Azərbaycan bəyləri torpaqsız qalıb, rus erməninin burda yerləşdirib, əkinçi kimi bunu təsvir edir. Mal dalınca İrana səfər torpaq bütövlüyü ilə iqtisadi uğura və müstəqilliyə addım ob-

razlı şəkildə vurğulanır. Mübarizədə hakimiyyət (bəylər) və adı müsəlman (Hacı Qara) birləşsələr də, düşməyə mövqedə fikir ayrılığı milli birləyin zəifliyinə işarədir. Sona təmsalında gələcəkdə hakimiyyətin yalnız ailəsində erməni olacaq Azərbaycanlılara verəcəyinə işarədir. Ona görə Heydər bəyin mali qaytarılır, Hacı Qaranın isə yox. Ailə dəyərləri qismində də erməni sona ilə Azərbaycanlı Tükəz qorazları qarşılaşdırılır. Hacı Qara müştəriyə cubuq, qəlyan təklif edir, onu yaltaq kimi tənqid edir edebiyatçılar. Müasir dövrümüzdə guya Qərbdən gələn işə obyektlərində müştəriyə mədəni xidməti hələ XIX əsrdə M.F.Axundov yaradıcılığında təsvir edib.

6. "Mürafə vəkəllərinin hekayəti" əsərində (1955) – Təbriz xanlığının İran hakimiyyəti altına keçməsi vurğulanır. "Mürafə vəkəllərinin hekayəti" adlı əsərdəki hadisələrin Təbriz şəhərində cərəyan etməsi və əsərin ikinci adının "Şəhri Təbrizdə" olması, zənnimizcə, diqqətimizi İran tabeliyinə keçmiş Azərbaycan torpaqlarında yadellilərin talançılıqlarına, özbaşnalıqlarına yönəltmək məqsədi daşıyır.

7. "Aldanmış kəvakib (Hekayəti-Yusif şah)" (1957) Şərq ulduğu allanır. Şah Abbasın xainliyi ilə xanlıqların süqutu obrazlarla təsvir olunub. Bu artıq komediya deyil, yuxarıda göstərilən səhvlərin acı nəticəsidir. Öz hakimiyyətini qorumaq üçün guya köməklik naminə, əslində isə xanlıqları Rusiyaya qurban verən İran şahı Abbas Mirzə tarixdə Şah Aabbas) hiyləsindən söhbət gedir.

M.F.Axundzadənin bu povesti yazdığı məqsədi, XIX əsrdə İranda və Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi, sosial-psixoloji vəziyyəti obrazlı şəkildə təsvir etməkdir. Povestdə bir daha sübut olunur ki, şəxsiyyətlər ictimai quruluşun adekvat inikasidir. Rəhbər dəyişməklə, ictimai-iqtisadi formasiya dəyişməklə, ümumrifaha nail olmaq qeyri-mümkündür. Xalqın azad və xoşbəxt yaşaması üçün onunla liderlərinin, rəhbərinin arasında birləyin olması mütləqdir. Buna nail olmağın yeganə yolu isə, təbəqələrin özünüdərk etməsi, özünənəzarəti, özünə dəyər verməsidir, başqa sözlə maariflənməsidir ki, onların sosial-psixologiyasına bu işdə təsiri olduqca əhəmiyyətlidir. Dəyişilməli olan yalnız insan şüuru, insan təfəkkürüdür. Yer üzündə sülhə nail olmaq üçün bir insanla, bir cəmiyyətlə idraka çatmaq tamamlanmır, bəşəri sıçrayış olmalıdır. M.F.Axundovun dediyi kimi: "Millətlər ittifaq etsə, yekdil və yekcəhət olsa, progress məsləkinə düşər və sivilzasion dairəsinə qədəm basar".

Ümumiyyətlə, sosial psixologiyanın bütün bölmələriə görə (siyasi psixologiya, təşkilatı psixologiya, qavrayış psixologiyası, etnopsixologiya, tarixi psixologiya, gender psixologiyası) bu əsərlərdən misallar gətirmək mümkündür.

XIX əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixi M.F.Axundzadənin (Axundov) "Kəmalüddövlə məktubları", "Mollayı Ruminin və onun təsnifinin babında", "Həkim-i İngilis Yuma cavab", "Yek kəlmə haqqında" və s. əsərlərində əksini tapmışdır. M.F.Axundzadənin "İngilis həkim-i Yuma cavab" əsərinin mahiyyəti on-

dan ibarətdir ki, müəllif şəriətçilərə (islam alimlərinə) irad bildirir ki, kainatın var olmasına səbəbi göstərmək üçün insanı mümkün və vacibə ayırmaq lazım deyil. Səbəbiyyət nəzəriyyəsi insan və səbəb arasında yaranan səbəb və nəticə əlaqələrinin mexanizmini öyrənilməsinə yönəlmişdir. Dünyada heç nə izsiz itmir -əgər vəziyyəti formalaşdıran səbəb mövcuddursa, o yoxa çıxma bilməz... Səbəb istənilən nöqtədə, zamanda, insan məninin daxilində və xaricində yazıla bilər. Səbəbin yeniləşməsi yalnız Vəhdətin mənəvi planında və insanın mənəvi ruhunda mümkündür. “Ey şəriətçilər, əşya öz mahiyyət və əslində səbəbə möhtac deyil, o ancaq bir növdən başqa bir növə, bir haldan başqa bir hala keçməsinə və növləşməsinə səbəbə möhtacdır. Məsələn nüftə və toxum öz mahiyyət və zatında deyil, bir halətdən başqa bir halətə keçməsinə və növləşməsinə doğurana və ağaca möhtacdır Hissiyətincə tamamilə yoxluğun ziddidir, küllü varlıq hissiyyətincə kamil və əhatəedicidir; yəni maddeyi-kəsarətin cəmedicisidir. Kəsarət isə öz növləşmə və dəyişmələrində bir-i-birinə möhtacdır... əşyanın mahiyyəti vacibül-vücuddur.” [2, s.186-187]. Biz də, öz növbəmizdə suyu misal gətirək. Növləşmədə buz və buxara çevrilə bilər. Mahiyyət etbarilə tərkib eynidir, forma dəyişdi. İqlim dəyişikliyi növləşdirdi onu. Ruh bu dünyaya gələndə çevrilib İnsan olur və müəyyən müddət sonra forması dəyişir, dünyasını dəyişib ruha çevrilir. Mahiyyət etbarilə ruh növləşir. Yaradılanın özü xilqətində yaratmağa qadirdir. Varlığın mövcudluğu elə onu yaradanın mövcudluğuna səbəbdir, həm də sübutdur. Əgər islamı həqiqətən dərk etmiş olsaydılar, şəriətçilər düzgün cavabı bu qisimdə verərdilər. Maarifçilik ideologiyası əsasında azərbaycanlılıq ideologiyası yaşadan M.F.Axundzadənin bu əsəri yazmaqda əsas məqsədi dünyanı, azərbaycanlıların da etiqad etdiyi, islam dininin kamilliyinə yönəltməkdir. Məhz şəriətçiyə müraciət timsalında Şərq təfəkkürü – həkim Yumun simasında isə, Qərbin təfəkkürü qarşı-qarşıya qoyulur ki, bu da M.F.Axundovun bütün yaradıcılığını izləyir. Və nəticə budur ki, istər Şərqin İlahiyat elmi, istərsə də Qərbyönümlü elm bir amala xidmət edir – insanın mahiyyətinin dərk edilməsi məsələsinə. Buna isə, insan kamillik yolu ilə nail ola bilər.

M.F.Axundzadənin əsərləri yazdığı məqsədi, XIX əsrdə İranda və Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi, sosial-psixoloji vəziyyəti obrazlı şəkildə təsvir etməkdir. Rəhbər dəyişməklə, ictimai-iqtisadi formasiya dəyişməklə, ümumrifaha nail olmaq qeyri-mümkündür. Xalqın azad və xoşbəxt yaşaması üçün onunla liderlərinin, rəhbərinin arasında birliyin olması mütləqdir. Buna nail olmağın yeganə yolu isə, təbəqələrin özünüdərk etməsi, özünə nəzarəti, özünə dəyər verməsidir, başqa sözlə maariflənməsidir ki, onların sosial-psixologiyasına bu işdə təsiri olduqca əhəmiyyətlidir. Əsl xoşbəxtlik üçün dünyəvi birlik labüddür. Müasir dövrdə Qloballaşma siyasətindən hələ XIX əsrə M.F.Axundov əsərlərində bəhs edib. Dəyişilməli olan yalnız insan şüuru, insan təfəkkürüdür. Yer üzündə sülhə nail olmaq üçün bir insanla, bir cəmiyyətlə idraka çatmaq tamamlanmır, bəşəri sığrayış olmalıdır.

Yaranışın və Yaradanın dərk edilməsi özünüdərkdən başlayır. Mirzə Fətəli Axundzadənin dünyagörüşünün mənbəyi Azərbaycan, bütövlükdə İslam, Şərq, Qərb və Rus mədəniyyətləri, ilk növbə, fəlsəfi, psixoloji təlimləri və elmi nailiyyətləri olmuşdur. Onun sosial-psixoloji irsinin ontoloji, qnoseoloji aspekti rasionalist təmayüllü idi. M.F.Axundova görə, Kainat – əsasında hissəciklərdən (atomlardan) ibarət maddi substansiya duran, əvvəli və sonu olmayan kamil, bütöv və vahid varlıqdır. Zaman və məkan onun zəruri atributlarıdır. Maddi varlıq daim hərəkətdədir, canlı sistemlərin metamorfoz dəyişməsi nəticəsində materiya şəklini dəyişmiş formada mövcudluğunu saxlayır. Kainat həm yaradan, həm yaradılındır. Rasionalizmə söykənən, M.F.Axundov maddi varlığın insan hissələri, əqli və müxtəlif emllər vasitəsilə dərkini təsdiq edirdi.

Kainatda qarşılıqlı əlaqə, asılılıq, səbəb və nəticə, hissə ilə tamın vəhdətini görən M.F.Axundov hərəkəti yerdəyişmə və təkcə kəmiyyət dəyişiklikləri kimi qəbul etmiş, zaman daxilində kəmiyyət dəyişikliklərinin isə dairəvi hərəkət daxilində baş verdiyini söyləmişdir.

Dinimizdə ildə iki dəfə kütləvi şəkildə Həcc ziyarətinin təşkili də bu fikrə niyyətlənir.

Folklorumuzda bu Novruz bayramında tonqal ətrafında yallı getmək kimi adətdə - dini ayində öz əksini tapmışdır.

Yeni eranın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri dünyanın güc tətbiq etməklə deyil, ağıl və intellektlə idarə olunacağına proqnozlaşdırılmasıdır. Təsədüfi deyil ki, XXI əsr BMT tərəfindən «İntellekt əsri – təhsil əsri» elan olunmuşdur.

Olimpiada oyunlarında əvvəl odun alınması, sonra dövr edib qaytarılması özü də bir odla-nurla ayin keçirməkdir. Elmdə də, bu, “öyrən- öyrət” prinsipi kimi səslənir. Yəni “nurlanıb, nur paylamaq” mənasını ifadə edir. Necə dini ocaqlarda ziyarət edib saflaşırıqsa, niyyət hasilindən sonra da xoş aura ilə təkrar ziyarətə qayıdış edirsənsə, təhsil müəssisəsi də, bu səbəbdən təhsil ocağı adlanır. Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki Şalva Aleksandroviç Amonaşvili keçirdiyi seminarlarda dəfələrlə sanskrit dilindən tərcümədə “школа” – pillələr, “учок” sözünün aura roka, yəni qaraguruhdan təmizlənmə, müəllim- nur paylayan, şagird nur axtaran kimi izahını vermişdir. Biz onun sözlərinə əlavə olaraq deyə bilərik ki, nurlanmaq – daxilindəki Allaha qovuşmaq deməkdir.

Filosof M.F.Axundovun “Millətlər ittifaq etsə, yekdil və yekcəhət olsa, progress məsləkinə düşər və sivilzasion dairəsinə qədəm basar” kimi fəlsəfi fikri bəşəriyyətdə birliyə - aural kontantın bərpasına çağırışdır. Elmdə bu “kəpənək effekti” kimi qəbul olunur.

Ədəbiyyat

1. Məmmədzadə H. "M.F.Axundzadə...əsərləri", I cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2005., 295 s.
2. Məmmədzadə H. "M.F.Axundzadə...əsərləri", II cild Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1961, 575 s.
3. Bayramov Ə.S., Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiya. "Qəpp-poliqraf", Bakı, 2003.
4. Abdullayeva M.Ə. "Öz-özünə qayıdış fəlsəfəsi", Bakı: "Vətən" nəşriyyatı, 201, səh.185.
5. Xəlilov Riza Əlixan oğlu. XX əsrin əvvəllərində Amerika gerçəkliyinin Tomas Vulfun yaradıcılığında təcəssümü. Filol. üzrə fəlsəfə dok... dis. aftoreferatı. Bakı, 2008
6. Bayramov Ə.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı, 2000.
7. Əsgərov N.Ə. Adın tarixi, tarixin adı: Paleotoponimlər. Dərs vəsaiti. Elm və həyat, Bakı, 2010, 280 s. səh.201-205.
8. <https://ru.m.wikipedia.org.социальная психология>
9. www.şəxsiyyətin sosiallaşması
10. www.humanist psixologiya
11. google.com/Şəmsəddin mahalı

Summary

The reflection of "I" conception of the personality in M.F.Axundov's works

The article deals with the personalization of personality, the personal responsibility of the individual, the role of the head of the family and his projection to society, the management problems, the self-concept, the image of self-awareness.

Резюме

Проявление концепции "Я" личности в произведениях М.Ф.Ахундова

В статье рассматривается персонализация личности, личная ответственность личности, роль главы семьи и его проекция на общество, проблемы управления, самооценка, образ самосознания.

Mehparə Babayeva
Bakı Slavyan Universiteti

MÜASİR DÖVRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİ VƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Açar sözlər: *qloballaşma, ali təhsil, tələbə, özünütəsdiq, özünügerçəkləşdirmə, innovasiya*

Key words: *globalization, higher education, student, self-assertion, self-realization, innovation*

Ключевые слова: *глобализация, высшее образование, студент, самоутверждение, самореализация, инновация*

Yaşadığımız dövrdə qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğun olaraq, təhsil sisteminin yeniləşməsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, bütün sahələrdə, o cümlədən iqtisadi, siyasi və təhsilin modernləşdirilməsi, müasirləşdirilməsi mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycanın əsas hədəflərindəndir. Sürətli inkişaf yolunda olan ölkəmizdə təhsil sisteminin müasir insan prinsiplərinə cavab verməsi sahəsində yeni hədəflərin müəyyənləşdirilməsi və təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin müasir standartlara uyğunlaşdırılması əsas vəzifə kimi qarşıda durur. Məhz bu səbəbdən bu gün ali məktəblərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Azərbaycanın görkəmli pedaqoqu, prof. Ə.Ağayevin dediyi kimi: "Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarını inkişaf etdirmək, onu həyata hazırlamaq məqsədilə müasir standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş məzmununun tədris müəssisələrində mənimsəmə səviyyəsinin qəbul olunmuş meyarlarla yoxlanılan və hüquqi sənədlərdə təsbit olunan nəticəsidir" [1, s.56]

Bolonya sisteminin elektron təhsil ilə bağlı tələblərinin reallaşdırılması, auditoriyaların kompyuterləşdirilməsi, elektron lövhələrlə təchizi, internet şəbəkəsi sisteminə qoşulması, müəllimlərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə proqramları üzrə treninqlərə cəlb olunması interaktiv mühazirə və seminar məşğələlərinin keyfiyyətinə, tələbələrin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə böyük təsir göstərir.

İqtisadiyyatda, təhsildə, mədəniyyətdə və s. baş verən dəyişikliklər ilk növbədə şəxsiyyətə və onun özünügerçəkləşdirməsinin necə, hansı aspektdə baş verəcəyinə də təsir göstərir. Bütün sahələrdə qloballaşma, dünya mədəniyyətlərində baş verən yeniliklər, texniki inkişaf və s. məsələlər şəxsiyyətin müasir zamanla uyğunlaşması problemini önə çıxardır. Məlumdur ki, insan dünyaya bir fərd kimi gəlir və ictimai münasibətlər sistemində şəxsiyyət kimi formalaşır.

“Özünügerçəkləşdirmə anlayışının məzmununa yanaşmalar müxtəlif olsa da onları ümumiləşdirən ortaq məxrəc özünügerçəkləşdirmənin şəxsiyyətin mümkün potensial imkanlarının üzə çıxarılması və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı prosesi kimi təqdimdir. Ümumiyyətlə humanitar yönümlü tədqiqatlarda olduğu kimi fəlsəfi tədqiqatlarda da «özünügerçəkləşdirmə» anlayışına daha yaxın anlayış «özünüaktuallaşdırma» və «özünü həyata keçirmə» anlayışları hesab olunur” [2, s.127]

Burada tərbiyə prosesi həlledici rol oynayır. Ona görə də uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mənbələri, şəraiti bilmədən tərbiyənin psixoloji mexanizmini açmaq mümkün deyildir. Lakin müasirlik aspektində yanaşdıqda, özünügerçəkləşdirmə zamanı artıq yalnız tərbiyə istiqamətləri önə çıxarılmır. Belə ki, yeni cəmiyyətdə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması, hər şeydən əvvəl şəxsiyyətin fəaliyyəti, müasir cəmiyyətdə öz daxili qabiliyyətlərini qiymətləndirərək təsdiq etməsi əsas götürülür. Çünki şəxsiyyətin hər hansı sahədəki aktiv fəaliyyətinin nəticəsi adətən onun daxili imkanlarının üzə çıxması ilə nəticələnir ki, bu da insanın özünütəsdiqinə, özünügerçəkləşdirməsinə kömək edən amillərdəndir.

İnsan daxili yaradıcılıq potensialına malikdirsə, onun bu şəxsi keyfiyyətlərindən tam istifadə etməsi üçün mütləq münbit şərait yaradılmalıdır. Şəxsiyyət qarşısına qoyduğu hər hansı bir ideyanı ortaya çıxarması üçün, onun fikirlərini anlayışla qarşılayan, onu dəstəkləyən bir kontingentə sahib olmalıdır. Çünki insanın özünügerçəkləşdirməsi zamanı daxili faktorlar kimi, xarici faktorların rolu da çox böyükdür. Yəni bu şərait lazımı dərəcədə olmadıqda, çox vaxt şəxsiyyət daxili potensialından tam istifadə edə bilmir və nəticədə özünügerçəkləşdirmə ancaq özünüifadə formasında qalır.

Özünügerçəkləşdirmənin əsasını təşkil edən amillərdən biri “Mən” obrazıdır. Özünügerçəkləşdirmənin tam baş tutması üçün insan öz daxili qabiliyyətlərini bütünlüklə dərk etməli, öz “Mən” “ini” hərtərəfli formalaşdırmalı, özünügerçəkləşdirmənin xarici şərtlərinin təmin olunması üçün özünü hazır hiss etməlidir. Yəni insan hazırkı vəziyyətdə kənardan özünü daxili “Mən”inin gözü ilə necə görür? Öz qabiliyyətlərini, daxili potensialını necə qavrayır? Şəxsiyyət ideal mən”ini həyata keçirmək üçün səy göstərir, çünki hər bir insanın özündə xüsusi qiymətləndirdiyi keyfiyyətlər vardır. Bəzən insanların real “Mən”i ilə ideal “Mən”i ilə uyğun gəlmir. Bu zaman insanın özü haqqında yaratdığı təşəvvürlərdə ziddiyyətlər əmələ gəlir. Azərbaycan psixoloqları Ə.Əlizadə və Ə.Byramov yazırlar: “İnsanın “Mən-konsepsiyası” son dərəcə mürəkkəb fenomendir. Necə deyərlər interpsixoloji fenomendir. Başqa adam insan üçün güzgüdür. O, bu mürəkkəb ölçülü güzgü vasitəsilə özünü tanıyır. “Sosial – Mən” və bilavasitə onunla bağlı olan “İdeal – Mən” insanın “Mən” konsepsiyasının kökünü təşkil edir” [3, s.63]

Məlumdur ki, özünüqiymətləndirmə olmadan özünügerçəkləşdirmədən söhbət gedə bilməz. Özünügerçəkləşdirmə şəxsiyyətin tam formalaşması üçün lazım olan tələbatlardan biridir.

Şəxsiyyət özünümüşahidə, özünütəhlil yolu ilə kənardan daxili və xarici keyfiyyətlərini müşahidə edir, mənfi, müsbət tərəflərini görməyə çalışır, sonda nəticə çıxarır. Özünüqiymətləndirmə düzgün aparıldıqda, insanın fəaliyyəti və bir şəxsiyyət kimi inkişafında çox böyük rol oynayır. “Tədrisən həyata keçirilə bilən bütün arzuları və çox vaxt həyata keçirilə bilməyən idealları əsasında bir neçə az və ya çox real fəaliyyət planlarını hazırlamağa başlayır və birini seçməli olurlar. Gənclərin həyatı planları onların bütün özünütəyin sahələrini: mənəvi simalarını, həyat tərzlərini, iddia səviyyələrini, peşə və həyatda öz yerlərini seçmələrini əhatə edir. Öz məqsədlərini, öz niyyətlərini, həyatı planlar qurmalarını dərk etmələrinin, mənlilik şüurlarının mühüm elementini təşkil edir” [4, s.61]

Özünüqiymətləndirmənin əsasında iki mühüm amil – müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqəsi durur. Özünüqiymətləndirmə zamanı qiymətin müxtəlif növlərindən - əxlaqi, estetik, intellektual, emosional və s. qiymətlərdən istifadə olunur. Lakin bütün hallarda onların içərisində emosional qiymətlər əsas yer tutur: əxlaqi qiymət də, intellektual qiymət də özünüqiymətləndirmə səviyyəsində emosional çalar kəsb edir. Özünüqiymətləndirmə, hər şeydən öncə, özünüsevmə, özünəhörmət, yaşadığı cəmiyyətdə öz hörmət və şəxsi ləyaqət hissini qoruyub saxlamaq və s. kimi keyfiyyətlərlə üst-üstə düşür, yəni emosional qiymətlərlə özünü doğruldu. Bunun səbəbi isə onunla əlaqəlidir ki, özünüqiymətləndirmə zamanı şəxsiyyət özü öz məninə qiymət verir. Belə olduqda müəyyən obyektiv meyarların qarşıya çıxmasına baxmayaraq, yenə də özünüqiymətləndirmədə subyektiv məsələlər önə keçir. Yəni belə nəticəyə gəlmək olar ki, özünütərbiyənin lazımı dərəcədə baş verməsi üçün insanın özü-özünə qırıqdan tənqidi tərəfdən baxıb, öz qusurlarını görməsi, özünə qarşı tələbkar olması mütləqdir. “Gənclərin özünüqiymətləndirməsi çox vaxt ziddiyyətli olur. Müxtəlif fəaliyyət növlərində əldə edilmiş nəticələrin təhlili, onun haqqında başqa adamların fikirləri və özünümüşahidə, özünün keyfiyyət və qabiliyyətlərini təhlil etmək sayəsində gənclərdə özünəhörmət kimi ümumiləşmiş münasibət yaranır” [5, s.74].

Şəxsiyyətin formalaşmasının mənbəyini onun tələbatı təşkil edir. Bu zaman şəxsiyyətəməxsus keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. Belə demək olar ki, özünügerçəkləşdirmə prosesi xarici və daxili keyfiyyətlərlə ayrılıqda şərtlənməyib, şəraitə uyğunlaşır, zamanın tələblərinə uyğun olaraq həyata keçir. Onu da deməliyik ki, multikulturalizmin inkişafı ilə bağlı baş verən mədəniyyətlərarası inteqrasiya dəyərlərin də dəyişməsinə səbəb olur. Belə ki, hər hansı bir mədəniyyətə məxsus dəyər tamam başqa mədəniyyət tərəfindən xüsusiləşdirilir. Bu zaman şəxsiyyət dəyərləri seçərkən anlaşılmalı ortaya çıxır. Əgər bu dəyərlər onun üçün vacib

amilə çevrilməmişə, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi üçün lazım olan bir çox daxili və xarici əlamətlərin olmasına baxmayaraq onun həyata keçməsi çətinləşir. Əlbəttə, belə olduqda o, özünə məxsus olan daxili və xarici qabiliyyətlərini görür və qiymətləndirir, digər tərəfdən olduğu digər tərəfdən, onun davranış və rəftarı aid olduğu qrup tərəfindən qiymətləndirilir. Eyni zamanda, insan hər hansı bir halda hərəkət edərkən yaşadığı mühitdəki insanların, yoldaşlarının onu necə qiymət verəcəklərini nəzərə alır. “Şəxsiyyət-ictimai münasibətlərin daşıyıcısı, ictimai əhəmiyyətli sabit dəyərlər sisteminə malik olan insandır və bu münasibətlər, dəyərlər insanın bu və ya digər sosial qrupa aidiyyətini müəyyən edir” [6, s.139]. Yaş ar-tıqca insanın sərvət meyilləri formalaşır, idealların xarakteri dəyişir və buna mü-vafiq olaraq onun etalonlar sistemi mürəkkəbləşir. Biz hər hansı bir adamın özünü necə qiymətləndirdiyini aydınlaşdırmaq üçün onun özünü hansı etalonla əsasən qiymət verdiyini bilməliyik. İnsanın özünəməxsus qiymətlər sistemi vardır. Bir tə-rəfdən, insan öz-özünü qiymətləndirir, digər tərəfdən, onun davranış və rəftarı mənsub olduğu qrup tərəfindən qiymətləndirilir. Bundan başqa, insan bu və ya di-gər tərzdə hərəkət edərkən ətrafdakı adamların, həmyaşıdlarının, dostlarının onu necə qiymətləndirəcəklərini nəzərə alır. Buna gözlənilən qiymətlər deyilir.

Əlbəttə, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsini vacib edən amillərdən biri də şəxsi məna və dəyərlərdir. Yaşadığı həyatın mənasını axtararkən insan istər-istə-məz cəmiyyətdə rastlaşdığı bütün hadisələri analiz edir, onun həyatı üçün əsas olan aktual məsələlər haqqında özlüyündə araşdırma aparır ki, bu da şəxsiyyətə öz daxili imkanlarını üzə çıxarmasına kömək edir. İnsanın yaşayıb fəaliyyət göstərdi-yi bütün dövr tarixi və şəxsi ziddiyyətlərlə zəngindir. Belə ki, hər gün yeniləşib, müasirləşən şəraitdə əldə edilmiş milli, mənəvi dəyərlər krosmədəni prosesə adap-tasiya olur və beləliklə müxtəlif məsələlər ortaya çıxır ki, bunun təsiri də şəxsiy-yyətin özünügerçəkləşdirməsi və özünü təsdiqi zamanı hiss olunur. Məhz bu zaman şəxsiyyətin müstəqil formada yaşadığı cəmiyyətdə özünü tapmasına müəyyən çə-tinliklər vardır. Adətən belə hallar tələbələrdə daha çox təsadüf edir. Tələbələr bu vəziyyətdə şəxsi potensiallarını və zamanlarını seçdikləri peşənin incəliklərini öy-rənməyə sərf edirlər ki, bu da onları şəxsi özünügerçəkləşdirmədən uzaqlaşdırır. Təbii ki, belə olduqda şəxsiyyətin daxili imkanlarının üzə çıxarılması prosesi lən-giyir və həyatın gedişatına buraxılır.

Təhsil müddətində fərdin özünügerçəkləşdirməsi üçün daxili şərtlərlə bəra-bər xarici şərtlərin də olması vacibdir. Hər gün yeniləşməkdə olan dövrümüzdə təhsil sisteminin, iqtisadiyyatın, kənd təsərrüfatının və ümumiyyətlə cəmiyyətin bütün sferalarında innovasiyalardan istifadə vacib amillərdən birinə çevrilmişdir. Tələbənin özünügerçəkləşdirmə prosesinə şəxsiyyətin psixoloji durumunun diqqə-tə alınması, təhsilə yaradıcı tərəfdən yanaşma, müasir tərbiyə üsullarında istifadə, əvvəlki fəaliyyətin zamanın tələblərinə görə dəyişdirilib, formalaşdırılması və s.

əsas şərtlərdəndir. Bir sözlə, müasirliyi, yeniliyi qəbul etmədən gələcəkdəki irəliləyişdən, mükəmməl, qəbul edilən dəyərlərin ortaya çıxmasından söz gedə bilməz. Tələbələrin bacarıq və qabiliyyətlərinin müasirlik baxımından qiymətləndirilib nəzərə alınması, onların təlim-tərbiyə prosesində yenilik kimi daxil edilməsi səriştəli özünügerçəkləşdirməyə yol açır. Belə ki, dünyada baş verən aktual proseslər tələbələrin qarşısında bir çox vəzifələr qoyur. Lakin bu imkanların həyata keçməsi üçün insanda bacarıq, iradə və xüsusi motivasiyanın olması vacibdir.

Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi zamanı müasir ideyaların birbaşa tətbiqi bəzi vacib dəyərlərin itməsinə gətirib çıxara bilər. Bu proses təcridən, təkamül yolu ilə həyata keçirilməlidir. Əsasən də bu tələbələrin özünügerçəkləşdirməsi zamanı daha önəmlidir. Belə olduqda, tələbənin yeni mühitə adaptasiyası daha rahat baş tutacaq və artıq qəbul olunmuş bir çox məsələlərə təsir göstərməyəcəkdir. Professor B.Əliyevin qeyd edir: “Şəxsiyyətin təhsildə özünügerçəkləşdirməsi şəxsiyyətin təşəkkülünün mühüm mərhələlərindən biridir və deyərdik ki, əsasıdır. Təhsildə özünügerçəkləşdirə bilən şəxsiyyət sanki, həyat üçün lazımi hazırlıq «diplomuna» malik olur ki, bu da onun seçdiyi ixtisası necə seçməsi, öz imkanlarının necə qiymətləndirilməsi, həyata yararlılığı haqqında ümumi biliklər sisteminə, praktik dərk etmə fəaliyyətinə yiyələnir” [7, s.78].

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanın özünütəhsildə, özünügerçəkləşdirməsinin əsasında milli-mənəvi əsaslar, yaşadığı mühitin dəyərləri üstünlük təşkil etməlidir. Mənəvi mədəniyyəti xalq, cəmiyyət, insanlar yaradır, şəxsiyyət isə onu mənimsəyərək formalaşır, yetişən gənc nəsil onu öyrənərək tərbiyələnilir. Milli-mənəvi dəyərləri mənimsəyən insan onu özünügerçəkləşdirir, təkmilləşdirir və zənginləşdirir.

Özünügerçəkləşdirmə - «Mən»in inkişaf imkanlarının daxili bacarıqlarla, təşəbbüslərlə, ətrafla uyğunluq yaratmaqla, yaradıcı işlə, digər insanlarla birgə fəaliyyət vasitəsilə həyata keçirilməsi prosesidir. Bu şəxsiyyətin inkişafı, onun özünüdərk etməsi ilə birlikdə davam etməlidir. Məsələyə bu aspektdən baxanda özünügerçəkləşdirmə tək cə fərdi tərəfdən deyil, sosial mühitin əsas prosesi kimi qiymətləndirilir ki, bu da sosial fəallığı artırır və şəxsi azadlığın yaranmasına şərait yaradır. Bu zaman əsl özünügerçəkləşdirmənin baş verməsi ləbüd olur.

Hazırda respublikamızın siyasi, mədəni, sosial-iqtisadi inkişaf tempinin tələblərinə uyğun yeni təhsil strategiyasının həyata keçirilməsində əsas məsələlərdən biri müstəqil və yaradıcı düşünən şəxsiyyət və vətəndaş formalaşdırmaqdır. Bu məsələnin mühüm pedaqoji problem kimi həll olunması ölkədəki təhsil sisteminin qabaqcıl dünya təcrübələrinə uyğun olunmasıdır. Həmin problemin aktual həlli isə öz növbəsində ali təhsil tələbələrinin təhsil strategiyasına müvafiq yeni əsaslarla formalaşmasıdır.

Əsası tələbəlik dövründə qoyulmuş özünügerçəkləşdirmə prosesinin tələbənin gələcək fəaliyyətinə təsiri.

Müasir dövrdə ali məktəblərdə tələbələrin özünügerçəkləşdirilməsi ilə bağlı aparılan işin məqsədi, mahiyyəti və vəzifələrinin araşdırılması, proses zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılma yollarının müəyyənləşdirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı, 2007, s. 649
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. “Bakı Universitetinin xəbərləri” BDU 2008, s.127.
3. Bayramov Ə.S., Ə.Ə.Əlizadə “Sosial psixologiya” Bakı, Qapp Poliqraf 2003 s.354
4. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı 2003, s.280
5. Əlizadə. Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı, Maarif, 1986, s.254
6. Якиманская И.С. Технологии личностно-ориентированного образования. М., 2000 с.176
7. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı 2010, s.134

Summary

Self-realization of Students and Arising Problems in this Process in Contemporary Period

This article is dedicated to the aims and problems of self-realization of students at present. Globalization which happens in all spheres of cultural and technical development influences on the system of education. One of the most important conditions is to create an opportunity for students to use innovations in the process of self-affirmation and self-expression.

Резюме

Самореализация студентов и возникающие проблемы в этом процессе в современном мире

В этой статье говорится о целях и проблемах студентов в процессе самореализации в настоящее время. Глобализация, происходящая во всех сферах, культурное и техническое развитие во всём мире оказывает своё влияние на систему образования. Одним из главных условий является создание благоприятной почвы для использования студентами инноваций и других новшеств в самоутверждение и самовыражении.

Pərvin Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ

Açar sözləri: *xarakter, etnopsixoloji hisslər, xarakter əlamətləri, milli xarakterin hərəkətverici qüvvələri*

Key words: *character, ethnopsychological feelings, character traits, driving forces of national character*

Ключевые слова: *характер, этнопсихологические чувства, черты характера, движущие силы национального характера*

Hər bir insan öz xarakterinə görə digər insanlardan fərqləndiyi kimi hər bir xalqın, millətin də özünəməxsus, tipik xarakteri mövcuddur. Milli xarakter bir millətin fərqləri arasında meydana gələn ortağ münasibətlər və bu münasibətlərdən yaranan hərəkət və düşüncə tərzlərinin ifadə olunması kimi başa düşülür.

Xalqın yaşadığı mühit, tarixi vəziyyət, milli mədəniyyət, millətin milli ideologiyası onun milli xarakterinin formalaşmasına böyük təsir göstərir. Hər bir xalqın özünəməxsus xarakter keyfiyyətləri var və onun münasibətlər sistemi, davranış qaydaları bununla tənzimlənir. Bu da xalqları bir-birindən fərqləndirir. Milli psixologiya, ideologiya, sosial münasibətlər, dil, ərazi birliyi, din və əqidə yaxınlığı, milli adətlər, ətraf mühitə ümumi münasibət ümumi milli xarakterin yaranmasına səbəb olmuşdur. Milli ənənələr, xarakter əlamətləri, müəyyən etnik ümumilik üzvlərinin davranış və rəftarında üzə çıxır və bu ümumiliyin, həyat tərzinin, ictimai-iqtisadi, siyasi inkişafının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumiyyətlə, milli xarakterin formalaşmasında sosial amillərlə yanaşı, genetik amillərin də rolu böyükdür və bu prosesdə bu iki amil qarşılıqlı vəhdətdə iştirak və inkişaf edirlər. İnsanların yaşadığı mühit, yaşayış şəraiti, onların siyasi cəhətdən mövqeyi, hansı tarixi-siyasi dövr keçmələri onların xarakterinə bilavasitə təsir edir və onlarda ümumi etnik xarakter formalaşdırır. “Etnik xarakter əlamətləri müəyyən etnik ümumilik üzvlərinin davranış və rəftarında, hərəkətlərində üzə çıxır və bu etnik ümumiliyin həyat tərzinin ictimai-iqtisadi, siyasi inkişafının xüsusiyyətlərini əks etdirir” [1, s.104]. Bütün bunların təsiri ilə formalaşmış xalqın, millətin özünəməxsus xüsusiyyətləri, milli xarakteri arxetiplər şəklində kodlaşdırılaraq genetik və ictimai ötürülmə yolu ilə nəsil-dən-nəsilə ötürülür. Milli xarakterin genetik ötürülməsi millətin gələcəyi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanların genetik yaddaşı istənilən mühitdə, şəraitdə onların milli xarakter əlamətlərinin üzə çıxmasına şərait

yaradır. Görkəmli alim, görkəmli alman psixoloqu A.Adler xarakteri həyatın məsələləri qarşısında bir insanın ruhunda meydana gələn müxtəlif ifadə şəkilləri kimi əsaslandıraraq xarakteri sosial amil olaraq dəyərləndirmişdir.

Azərbaycanlıların milli xarakterinə gəldikdə deməliyə ki, bu sosial-psixoloji keyfiyyət ilk olaraq şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, dini təsəvvürlərdə, tarixi şəxsiyyətlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Xarakter, onun əsas quruluşunu təşkil edən milli xarakter Azərbaycanlıların “yaxşı adam”, “pis adam”, “şirin dil”, “acı dil”, “zəhər tuluğu”, “qanı acı”, “əti acı”, “xoş xasiyyət”, “ədalətli”, “insafli”, “qayğıkeş”, “səmimi” yüzlərlə xarakter əlamətlərini özündə birləşdirən belə deyim və duyular təsadüfən deyilməyib.

Hələ qədim zamanlardan xalqların psixologiyasında fərqlərin olması insanların diqqətini cəlb etmiş və bir çox alimlər bu fərqliliklərin səbəbləri haqqında müxtəlif mülahizələr söyləyiblər. Herodot, Strabon, Hippokrat, Kant, Tard, Freyd, Lebon və başqaları etnosların milli xarakter və davranışına iqlim və coğrafi şəraitin təsir etdiyini sübut etməyə çalışmışlar. İ.Kantın fikrincə, “Təbiət insanı dəyişir”. Azərbaycan alimlərindən A.Mirzəcanzadə də bu fikri qəbul etmişdir. Onun fikrincə təbii şəraitlə bağlı yaranmış bəzi adətlər zaman keçdikcə xalqın milli xarakter əlamətlərinə çevrilir. Azərbaycanda xalq arasında da həmişə yaşadığı mühitə, əraziyə əsasən insanların xarakter əlamətlərinin fərqləndiyini qəbul etmişlər. Məsələn, şimal bölgənin insanları mərd olar, saf olar demişlər.

Bir çox tədqiqatçılar millətin xarakter fərqlərinin səbəbini iqtisadiyyatda və sosial şəraitdə axtarmışlar. Günümüzdə isə etnopsixoloqlar – V.P.Levkoviç, V.N.Kulikov, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Baxşəliyev, R.İ.Əliyev və başqaları milli xüsusiyyətlərin formalaşmasının ictimai-siyasi və tarixi şəraitdən asılılığı fikrini irəli sürürlər. Xarici ölkə psixoloqları isə etnik xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə etnosun tarixi-mədəni inkişafını öyrənməklə başlamışlar. Onlar xalqın adət-ənənələrini, ailə tiplərini və ailədaxili münasibətlərini, mənəvi dəyərlərini öyrənməklə xalqın psixologiyasını, xarakterini öyrənmişlər. Bundan başqa etnopsixoloqlar xalqın milli xarakterini öyrənmək üçün ictimai münasibətləri, milli xarakteri özündə əks etdirən şəkilləri, folklor nümunələrini, xalq musiqisini və rəqslərini də psixoloji cəhətdən təhlil etmişlər və milli xüsusiyyətlər – milli xarakter haqqında fikirlər irəli sürmüşlər.

Doğurdan da xalq yaradıcılığı nümunələri xalqın milli xarakteri haqqında çox şey deyir. Son zamanlar Azərbaycanda da folklor nümunələrinin, ədəbiyyatın psixoloji aspektdə təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir, bu sahədə araşdırmalar artmaqdadır. Bu sahədə müasir psixoloqlar Ə.Baxşəliyev, R.Əliyev və başqalarının maraqlı araşdırmaları var. Ə.Baxşəliyevin “Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” və R.Əliyevin “Mentalitet” kitablarını buna misal göstərə bilərik. Ə.Baxşəliyev “Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji

mahiyyəti” kitabında “etnik xakeri” Azərbaycan folkloru, bədii ədəbiyyatı fonunda araşdırmış, milli xakerin incə çalarlarını nəzərə çatdırmışdır.

Azərbaycan psixoloji fikir tarixində milli xakerlə bağlı tədqiqatlar olduqca azdır. Bu da Azərbaycan Respublikasının uzun müddət Rusiya İmperiyası işğalı altında olması ilə bağlıdır. Həmin dövrdə Sovet ideologiyası hökm sürürdü. SSRİ tərkibinə daxil olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası həmin ideologiyaya qulluq etməli, özünün milli adət-ənənəsini, düşüncə tərzini, xakerini vahid “Sovet adamı”, “Sovet xakeri” əsasında qurmalı idi. Sovet imperiyasının məqsədi imperiyaya daxil olan Respublikaların xakerini us xakeri içərisində əritmək olmuşdur. Amma şükürlər olsun ki, ədiblərimiz, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimiz bütün qadağalara baxmayaraq bu istiqamətdə də az da olsa əsərlər yazır, dissertasiyalar müdafiə edirdilər. Azərbaycan psixoloqlarından M.Məhərrəmovun, C.Təhmasibin, T.Dadaşovun və başqalarının əsərlərini buna misal göstərmək olar.

Azərbaycan xalqı müstəqillik qazandıqdan sonra bu sahə üzrə tədqiqatlar daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Millipmənəvi dəyərlər dövlətin milli ideologiyasına çevrildi və milli xüsusiyyətlərin inkişafına dövlət səviyyəsində nəzarət edilməyə başlandı. Milli bayramların dövlət səviyyəsində keçirilməsi və bu adət-ənənələrin geniş ictimaiyyətdə təbliği, milli ruhun yüksəldilməsi önə çəkildi. Bu ideologiyanın əsasını Azərbaycan Respublikasının qurucusu, ümumilliliderimiz H.Əliyev qoymuşdur. Onun “Mən fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam” ifadəsi bir milli özünəqayıdış şüarına çevrildi. Bu azərbaycanlıların milli özünüdərkini, milli xüsusiyyətlərinin formalaşmasının yeni mərhələyə keçidi idi.

H.Əliyevin Respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə milli dilimizin dövlət dili kimi rəsmi şəkildə müəyyənləşdirilməsinin, mütəbər məclislərdə səslənməsinin, folklorumuzun və klassik yazılı abidələrimizin xüsusən, “Kitabi-Dədə Qorqud” un öyrənilməsinin mühüm ümumilli əhəmiyyətini bir daha aşkarlayır. Bütün bunlar milli mənlik şüurunu oyadaraq, müstəqilliyimizi yetişdirən əsas amil oldu. Digər tərəfdən, müstəqilliyimizin ilk illərindən dövlət quruculuğu milli ideologiyanın yaradılmasını aktuallaşdırdı. Dünya azərbaycanlılarının milli birliyinin ideoloqu, təbliğatçısı və təşkilatçısı olmaq missiyasını öz üzərinə götürərək böyük uğurla həyata keçirməyə başladı. Fizulinin 500, “Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin beynəlxalq miqyasda qeyd edilməsi ümumilli əhəmiyyətli tədbirlərdəndir. Heydər Əliyev hələ Naxçıvanda işləyərkən öz sərəncamı ilə milli bayrağa rəsmi status verməsi, Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gününün elan edilməsi, Novruz, Qurban bayramlarının yeni ruhda və dövlət səviyyəsində qeyd olunması və digər bu kimi qərarlar milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və mədəniyyətimizin inkişafına xidmət edən hadisələr kimi qiymətləndirilir. Bütün bunlar milli xakerin uzunmüddətli əsarətdən sonra dirçəlməsi və daha da möhkəmlənməsi baxımından əvəzsizdir.

Milli xarakter (əqidə birliyi, milli qürur, ləyaqət, şərəf, namus, milli qeyrət, və-tənə, dinə, dilə, ərazi bütövlüyünə, dövlət atributlarına, gerbə, humanizmə hörmət və s) əlamətlərinə xas olan uşaq, yeniyetmə, gənclər bütövlükdə götürəndə hər bir və-təndaş xalq üçün, millət üçün gərəкли şəxsiyyət olurlar. Vətən həmişə onlara güvənir və bundan sonra da həmişə belə qeyrətli oğullara, qızlara ehtiyacımız olacaq. Bu oğul və qızlarımızın milli xarakteri bu gün Azərbaycan milli qəhrəmanlarının əyilməzliyi, düşməne qan uddurmaları (S.Əsgərova, Ə.Hacıyev, M.İbrahimov, Ş.Şikarov, A.Bağirov və yüzlərlə başqaları) simasında bir daha bizə qürur hissi bəxş edir.

Hər hansı bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai, mənəvi-psixoloji inkişafı bu günün və gələcəyin ümid yeri olan gənclərin mənəvi, siyasi, psixoloji zənginliyindən, ağıl və düşüncəsindən, müstəqil mühakimə yürütməsindən, qorxmaz, mərd və mübarizəsindən çox asılıdır. Gənclər nə qədər xalqa, Vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə olunsa ölkəmiz üçün bir o qədər yararlı gənclər yetişər. Qloballaşma dövründə yeni-yeni problemlər meydana çıxır. Gənclərimiz bu çətin və mürəkkəb situasiyadan baş çıxarmaq yolunu öyrənməli, ölkəmizin tarixinə, onun maddi-mənəvi dəyərlərinə bələd olmalıdırlar. Gənclərimiz bu yolla hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmağa bilirlər [4, s.9].

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qəhrəman şəxsiyyətlər də adətən elə psixoloji topluslar olur ki, onlara digər insanlarda az müşahidə olunur milli qeyrət, dönməz, əyilməz xarakter, qətiyyət, cəsərat, mərdlik, risk, sücaət daha üstün olur. Bu cür milli xarakterə malik olanlar onlara xas olan milli xarakter əlamətlərini özünküləşdirir, davranış qaydalarına, adətlərinə çevirirlər. Azərbaycanın milli qəhrəmanı Mübariz İbrahimov belələrindən biridir. O, qarşısına məqsəd qoyur ki, erməni postuna hücum edəcək. Mübariz İbrahimovu buna təkid edən milli xarakterin təsir qüvvəsi idi. O, bunu etməli idi. Çünki onu bu işə təhrik edən onun milli xarakteri idi. M.İbrahimov günlərlə, saatlarla hu haqda fikirləşir, götür-qoy edir. Edim-etməyim motivləri arasında mübarizə gedir. O, bilirdi ki, bu ağır səfərdir, gedib-gəlməz yoldur. Erməni çox rəzil cəlladdır. Ona aman verməyəcəklər. Lakin o, “getmək” motivini seçir. Daha doğrusu olmaqdan çox “ölüm” yolunu seçir. Bilə-bilə dik ölümün üstünə gedir. Vətəni, torpağı, xalqı, şəhidləri canından əziz tutur. Mübariz cəsəratli idi. Cəsəratli adam isə təhlükəli işdən qorxmur. Mübariz də qorxmadan mərdliklə, kişi kimi təkbaşına ermənilərə hücum etdi, xeyli erməni öldürüb, bir ermənini də sürüyüb gətirəndə düşmən tərəfindən qətlə yetirilib. Mərdliyin, cəsəratin, təkidliyin ən yüksək pilləsi qəhrəmanlıqdır. Mübariz bu keyfiyyətlər əsasında qəhrəmanlıq pilləsinə qalxdı. Azərbaycan xalqının qəlbinə həmişəlik olaraq həkk olundu. Bu gün biz Mübariz kimi milli qəhrəmanlarımızla fəxr etməliyik, uşaqları, yeniyetmələri bu ruhda, bu sücaətdə, cəsəratdə tərbiyə etməliyik. Belə olarsa biz tezliklə zəbt olunmuş torpaqları azad edərək Qarabağda Azərbaycan bayrağını dalğalandıracağıq.

Azərbaycan milli qəhrəmanlarının hərbi fəaliyyətini oxuyarkən çoxlu qəribə psixoloji hallarla, qanunauyğunluqlarla rastlaşırıq. Bir çox milli qəhrəmanlar sanki, öz ölümlərini qabaqcadan dərk edir, lakin vətən sevgisi, qeyrət, namus, el-oba təəssübkeşliyini ölümdən üstün olur. Belə qəhrəmanlar öz həyatlarını vətənə qurban verirlər. Əqidə, inam, dözümlülük, cəsarət, mərdlik onlara hər şeydən üstün olur. Azərbaycan milli qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun (1988) həyat yoluna, arzu və istəklərinə, xarakterinə nəzər salaq. O, könüllü cəbhəyə getmək üçün atasından razılıq alır. Döyüşdə ön cəbhədə xidmət edir. O, heç bir şeydən qorxmurdu. Ermənilərin azğınlığı onu bezdirmişdi. Mübariz bilirdi ki, onun təkbaşına üzərinə getdiyi erməni əsgərləri çoxdur. 22 yaşı olmasına baxmayaraq cəsur və qorxmaz, xaraktercə möhkəm döyüşçü idi. Bir məsələni xüsusilə vurğulamaq istərdik. Buda bütün milli qəhrəmanların hamısının öz ölümlərindən qorxmamasıdır. Mübariz də sanki öz ölümünü qabaqcadan bilirdi. Amma qorxmurdu. Bu da xarakterin iradi əlamətidir. O bilirdi ki, təkbaşına ondan sayca bir neçə dəfə çox olan erməni dığalarının üstünə gedir. Amma geri qayıtmaq ehtimalı azdır. O, bunu özünə şərəf sayırdı. Vətən sağ olsun deyər ermənilərin üstünə gedir. Amma getməmişdən əvvəl ailəsinə kişilik məktubunu yazmağı da unutmur.

“Canım atam və anam məndən sarı darıxmayın. İnşallah cənnətdə görüşəcəyik. Mənim ünü bol-bol dua edin. Vətənin dar günündə ürəyim dözmür. Allaha xatir bunu etməliyəm. ən azından ürəyim sərinclik tapar. İnşallah şəhid olana kimi bu şərəfsizlərin üstünə gedəcəm. Şəhid olsam, ağlamayın, əksinə sevinin ki, o mərtəbəyə yüksəldim. Allaha ibadətlərinizi dəqiq yerinə yetirin. Çoxlu sədəqə verin. Seyid nəvəsi olaraq bunu etməliyəm. Allah böyükdür, Vətən sağ olsun. Haqqınızı halal edin. Oğlunuz Mübariz” (6, s.3). Fikir verin “mən şəhid olanda ağlamayın, bu şərəfsizlərin üstünə gedirəm” fikirlərinə. Bu bir Mübarizin yox, bütün Azərbaycan əsgərlərinin fikridir. Onu isə Mübariz dedi və elədi də. O, ölümdən qorxmadı. Ölümü ilə elinə, obasına, ölkəsinə şərəf, ləyaqət gətirdi. Azərbaycan oğullarının igidliyini, mətinliyini göstərdi. Hamı, xüsusilə yeniyetmələr bildilər ki, belə oğulları olan ölkə heç vaxt basılmaz. Yeniyetmələr üçün bundan böyük tərbiyə məktəbi ola bilməz. İnanırıq ki, Vətən neçə - neçə Mübarizlər yetişdirəcək və zəbt olunmuş torpaqlarımız faşist ermənilərdən azad olunacaq. Bax budur, şəxsiyyətin mənəviyyatında milli xarakterin, iradi keyfiyyətlərin yeri, yeri, mövqeyi, əhəmiyyəti. Belə olanda şəxsiyyət güclü, əyilməz olur, əqidəsindən dönmür, Vətən uğrunda şəhid olur, lakin seçilir, düşmən qarşısında əyilmir, xalqına, millətinə, yeniyetmə və gəncinə örnək olur.

Bəzi filosoflar xalqın milli xarakterinin formalaşmasında onun dini və inanclarının böyük rol oynadığını qeyd edirlər. Azərbaycan milli xarakterinin özündə onun dini dəyərləri dayanır. Xalqın dini dünyagörüşü xalqın xarakterini inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir. Milli müstəqillik qazandıqdan sonra xalqın mənəvi

xarakterinin dini əsasda inkişafı daha da gücləndi. Amma hal-hazırda milli xarakterin formalaşmasının dinlə əlaqəsinin araşdırılması istiqamətində demək olar ki, tədqiqatlar az aparılır.

Etnopsixologiyaya müasir dövrdə daha çox ehtiyac var. İnsan sıxlığı artdıqca, qarşılıqlı münasibətlər gücləndikcə milli mənsubiyyətin unudulduğu, milli xarakterin zəiflədiyi bir dünyada etnopsixologiya xalqları, millətləri birləşdirən dəyər ola bilər. Buna görə də etnopsixologiya sahəsində tədqiqatları artırmaq və bu tədqiqatların nəticələrindən xalqın psixoloji maarifləndirilməsi işində geniş istifadə etmək lazımdır. Ümumiyyətlə hər xalqın psixoloji ədəbiyyatında tədqiq edilən psixoloji məsələlərə onun milli xüsusiyyətləri kontekstindən yanaşılrsa daha dolğun və düzgün nəticələr almaq mümkündür. Belə əsaslara malik psixologiya da xalqa daha çox xidmət edir. Xüsusilə, xalqın milli xüsusiyyətlərinin - milli xarakterinin geniş tədqiqi onun gələcək taleyində həlledici rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Adler A. İnsan tanıma sanatı, çev. Ş.Başar, İstanbul 1977
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti, Bakı, 2011, 481s.
3. Əliyev R. Etnopsixologiya, qloballaşma və millilik, Bakı, 2007, 215 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı. 1998. s 368
5. Əzimli Q. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri, Bakı,Nurlan, 2008, 526 s.
6. Rəhilə Elçin, Milli qəhrəmanım, vətən qürürüm. Bakı, Araz, 2010, 119s.
7. Xanoğlu Vəfa. Mənəviyyat və mentalitet // Azərbaycan. 2014, № 5, s.15-22.

Summary

The Essence of Learning Psychological Features of National Character Formation in Teenagers

Ethnic character is an important component of ethnic psychology. For this reason it is one of the main elements that determine the ethnic cage. Ethnic character is understood as a psychological character, which does not depend on an individual, but generalizes the psychological quality, the behavior and attitude of each member of the ethics, or some degree of attitudes in the system of relationships. There is no coincidence with “ethnic character” or “national character”. It is used as a synonym for the concept of “mental simulation”. The concept of “mental image” is a complex social or psychological phenomenon of ethnos or some other people, which is a relative change in the variety of people's mental life, and the relative common and stable elements. If people are the nation's national character, they will live with it. The nature of the people is its existence.

Резюме

Суть изучения психологических особенностей формирования национального характера у подростков

Этнический характер - важный компонент этнической психологии, так как это один из основных элементов, определяющих этническую клетку. Этнический характер понимается как психологический характер, который не зависит от человека, а обобщает психологическое качество, поведение и отношение каждого члена этики или некоторые отношения в системе отношений. Не случайно, что «этнический характер» или «национальный характер» используется как синоним концепции «умственного моделирования». Понятие «ментальный образ» представляет собой сложное социальное или психологическое явление этноса или некоторых других людей, что является относительным изменением в разнообразии ментальной жизни людей и относительных общих и стабильных элементов. Если люди будут национальным характером нации, они будут жить с ним. Природа людей - это ее существование.

Günay Feyziyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İSRAİL BAYRAMLARI – YƏHUDİ HƏYAT TƏRZİ KİMİ

Açar sözlər: *İsrail, yəhudi, bayram, Sukkot, Yom Kippur, Xanuka, yəhudi təqvimi, Purim, Şavuot, Roş Ha Şana*

Key words: *Israel, Jewish, holidays, Sukkot, Yom Kippur, Hanuka, Jewish calendar, Purim, Shavuot, Rosh Ha Shana*

Ключевые слова: *Израиль, Еврей, праздники, Сукот, Йом Кипур, Ханука, Еврейский календарь, Пурим, Шавуот, Рош Ха Шана*

Yəhudi kimliyinin qorunub saxlanması bayramların və bir çox ritualların xüsusi rolu olmuşdur. Özünəməxsus xüsusiyyətləri əks etdirən bayramlar İsrail xalqının adət ənənələrinin böyük bir hissəsini özündə ehtiva edir. Yəhudi bayramlarının tarixi xüsusiyyətləri və yəhudilər üçün əhəmiyyəti Tanaxın ilk beş kitabını özündə ehtiva edən Tövratda, Talmudda, Midraş, Gemara və Hallaxada öz əksini tapmışdır.

Böyük və ya kiçik olmasına baxmayaraq hər bir bayram yəhudilər üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir bayrama Tövratda xüsusi qiymət verilmişdir. Hər bir yəhudi bayramı yəhudi təqviminə görə qeyd olunur.

Yəhudi təqvimini dünyəvi təqvimdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri ayın dövr etməsinə görə hesablanmasıdır. Bu təqvim üç astronomik prosesə əsaslanır: 1) Bir gündə Yer in öz oxu ətrafında fırlanması; 2) Bir ay ərzində Yer kürəsi ətrafında Ayın dövr etməsi; 3) Bir ildə Günəş ətrafında Yer kürəsinin fırlanması. Bu üç astronomik gedişat bir-birindən asılıdır, buna görə də onlar arasında birbaşa korrelyasiya yoxdur. Orta hesabla Ay Yer kürəsi ətrafında 29½ gün ərzində fırlanır. Yer günəş ətrafında 365¼ gün dövr edir. Yəhudi təqviminə görə bu təxminən 12,4 aylıq bir dövrü əhatə edir. Bu səbəbdən yəhudi təqvimində 12 ayla bərabər əlavə və ya qalıq ay (“Adar bet”- “אדר ב”) da nəzərə alınır. Yarım ay günəş dövrü ilə uyğunlaşdırmaq üçün əlavə edilmişdir [9].

Qədim dövrlərdə müşahidəyə əsaslanan təqvim IV əsrdən riyazi olaraq hesablanmışdır. Yəhudi təqvimindəki illər isə Yaradılış tarixindən (Adəm və Həvvanın - yaradılışından) götürülür. Adəm və Həvvanın e.ə 3760-cı ildə yaradılması yəhudi təqviminin I ili hesab edilir. Ravvinlərə görə yəhudi təqvimindəki il müqəddəs kita-

ba əsasən bəşər övladının yaşını bildirir. Lakin bu, kainatın cəmi 5779 il mövcud olduğunu iddia etmir [9]. Yəhudi təqvimini Pesax bayramının keçirildiyi Nisan ayı ilə başlayır. Bu mart-aprel aylarına təsadüf edir. Yəhudi yeni ili – Roş Ha Şana isə 7-ci ayda-Tişri ayında qeyd edilir. Müasir dövrdə İsraildə həm yəhudi təqvimini, həm də qriqorian təqvimindən istifadə olunur. Hazırda Yəhudi təqvimində 5779-cu ildir. Yəhudi xalqı, xüsusilə ortodokslar gündəlik yaşam tərzini bu təqvimlə tənzimləyir. Təqvimin dövlət səviyyəsində istifadəsi isə yalnız Knessetin (İsrail Parlamenti) qəbul etdiyi qanunlarda öz əksini tapır. Yəhudilər qədim bayramları ay təqviminə görə, İsrail dövləti yarandıqdan sonra xüsusi əhəmiyyətli tarixləri günəş təqviminə görə keçirirlər. Bu formasına görə bəzən İsrail təqvimini “lunisolar” təqvim adlandırırlar. Bayram tarixlərinin, ayların bir-birini əvəzləməsi mürəkkəb prosesdir. Bu təqvim daha çox yəhudi kimliyini qoruyub saxlayan ortodokslar, xasidilər və mühafizəkarlar istifadə edirlər. Dünyanın başqa ölkələrində yaşayan yəhudilər diaspora həyatı yaşadığı üçün yalnız vacib bayramları qeyd edirlər [9].

Bayramların qeyd edilməsi müddəti İudaizmin daxili konfessiyalarında da fərqlidir. Məsələn, İsraildə yaşayan yəhudilər və başqa ölkələrdə yaşayan yəhudilərin bayram müddətləri fərqli olduğu kimi, ortodoks, mühafizəkar, islahatçı yəhudilər arasında da fərqlər mövcuddur. Məsələn, Pesax bayramını İsraildə yaşayan yəhudilər 7 gün, başqa ölkələrdə yaşayan yəhudilər isə 8 gün qeyd edirlər. Pesax bayramının ilk və sonuncu günü hər bir yəhudi üçün müqəddəsdir. Başqa ölkələrdə yaşayan yəhudilər isə 8 günlük Pesax bayramının ilk və son iki gününü müqəddəs sayırlar [9].

Roş HaŞana (5779-2018-sentyabr 9-11), Yom Kippur (sentyabr 18-19), Sukkot (oktyabr 23-30), Şmini Açeret (oktyabr 12), Simxat Torah (oktyabr 13), Xanukah (dekabr 2-10), Purim (20-21 mart), Pesax (19 aprel-26 aprel), Şavuot (20/21 may), Tişa B”Av (22 iyul) vacib yəhudi bayramları sayılır [7, s.149-162]. Hər bir bayramın müqəddəs kitablarda bir hekayəsi izahı vardır.

Roş Ha Şana Yəhudi yeni ili sayılır. Bibliya adı ilə Yom Teruah və Yamim Noraim kimi də tanınır. Roş HaŞana iki gün olur. Tişri ayının ilk günündən etibarən keçirilir. İudaizmə görə, Roş Ha Şana ilin başlanğıcı hesab edilir. Adəm və Həvva o gün yaradılmışdır. Dünyəvi fikrə əsasən isə bu gün kənd təsərrüfatı dövrünün başlanğıcıdır [8]. Roş Ha Şana şofar (iri qoç buynuzu) səsləndirilməsi ilə başlayır. Şofarın səsləndirilməsi Yom Teruahın (səsin ucılması günü) anılmasıdır. Bayramda sinaqoqda xüsusi dualar oxunur, bala batırılmış alma yeyilir və yeni ilin şirin olması üçün dualar edilir [7, s.149-162]. Bayram axşamı şamlar yandırılır, şirin bayram yeməkləri yeyilir. Kidduş mərasimi zamanı şərab üzərində dualar oxunur. Dairəvi formada bişirilən xallah çörəyi bal ilə süfrəyə verilir. Bayramın birinci gecəsi yeyilən balıq başı, nar və digər qidalar yeni il üçün arzuları simvolizə edir. İkinci gecə başqa yeni bir meyvə yeyilir.

Pesax bayramı ən mühüm bayram kimi həm İsraildə, həm də yəhudilərin yaşadığı ölkələrdə keçirilir. 2019-cu ildə yəhudi təqviminə görə Pesax 19-26 aprel tarixlərində qeyd edildi. Pesaxı İsraildə yaşayan yəhudilər 7 gün başqa ölkələrdə yaşayan yəhudilər isə 8 gün keçirir. İvrit dilində Pesax kimi bilinən bayram “to pass over” – üzərindən keçmək mənasına gəlir. Misirdə ilk dünyaya gələn yəhudi uşaq öldürülərkən Allah yəhudi evlərinin üzərindən keçmiş və onları xilas etmişdir. Bütün bu hekayələr Musanın müqəddəs beş kitabından 2-cisində Exodusda öz əksini tapmışdır [4; 12, s.27-76]. Seder - Pesax ənənələrini, dini ritualları, şərab içməyi, hekayələr danışmağı, xüsusi yeməkləri, mahnı oxumağı özündə ehtiva edən ziyafət, qonaqlıqdır. Müqəddəs kitabın əmrinə əsasən, 3000 il bundan əvvəl Misir köləliyindən millətin azad olmasının ildönümüdür. Seder adətən Pesaxın I və ya II gecəsi keçirilir. Pesaxda mayasız hazırlanan Matzah (Yəhudilər Misirdən çıxarkən vaxt az olduğundan un və sudan istifadə etməklə bu çörəyi hazırlamışlar. Çörəyin xarab olmaması üçün ona heç nə əlavə etməmişlər) və maror (acı otlar) yeyilir. Pesaxda Xametz (xameç) yəni maya istifadə edilə bilməz. Buna görə bayramı bəzən mayasız bayram da adlandırırlar. Sederdə 4 qədəh şərab, matza acı bitkilər olmalıdır [4; 12, s.27-76]. Seder boşqabına daxildir: yumurta, xaroset (quru meyvələrdən hazırlanan şirin pasta), karpas (kərəvizi suyundan hazırlanır) maror və ya xazeret (acı bitkilər-soğan, turp və s köləlikdə çəkdikləri əziyyəti unutmamaq üçün), zeroah (toyuq əti). Almaniya yaşayan yəhudilər sederdə sirkədən də istifadə edir. Bayramın başlanğıc və son günlərində hamı əylənir. Onlar işə getmir, maşın sürmür, elektrik vasitələrdən istifadə etmirlər. Ortada qalan 4 gündə - Xol Hamoed yarı festivalında əksər işlərin görülməsinə icazə verilir. Pesaxdan bir gün öncə ailədə birinci dünyaya gələn kişi oruc tutmalıdır. Çünki Allah Misirdə dünyaya gələn ilk yəhudi uşağı xilas etmişdi [12, s.27-76].

Şavuot – həftələr festivalıdır. Həm tarixi, həm də kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli ən mühüm üç bayramdan ikincisidir (digərləri Pesax və Sukkotdur). Kənd təsərrüfatı əhəmiyyəti baxımından ilk meyvə məhsulunun Məbəddə yığılması, tarixi baxımdan isə Sinay dağında Tövrətin Musaya verilməsini vurğulayır. Əsas öhdəliyi Tövrəti öyrənməkdir. İki gün bəzən bir gün davam edir. Adətən süd məhsulları yeyilir. Koşer (pəhriz qanunu) olmadığı üçün həmin günlərdə ət yeyilmir. Koşer qaydalara görə gün ərzində heyvanın yalnız bir məhsulu yeyilə bilər [2]. Yəhudilər Pesaxın I günündən hesablayaraq Şavuotun I gününədək 49 gün tam 7 həftə gözləyirlər. Şavuotun Pesaxın qeyd edilmə gününə görə hesablanır təxminən Sivanın (may/iyun) 5-6 gününə təsadüf edir. Şavuotda işləməyə icazə verilmir. Şavuot günü hər bir yəhudi erkən qalxmalı, dua etməli, axşam ayıq qalmalı və Tövrəti öyrənməlidir. Tövrətdə İsrail torpağı “bal və süd “ ölkəsi hesab olunduğundan bu gün süd məhsulları yeyilməlidir. Yəhudi təqviminə görə Şavuot 2019-cu ildə iyunun 10-da qeyd edilməlidir.

Purim bayramının əhəmiyyəti yəhudiləri məhv etmək üçün qurulan bir planın məğlubiyyətini xatırlamaqdır. Bayram 1 gün davam edir. Əsas atributları bunlardır: əyləncəli kostyumlar; içkilər; üçbucaq formasında hazırlanan çərəz, dessert və s. Purim, yəhudi təqvimində ən xoşbəxt və əyləncəli bayramlardan biridir. İranda yaşayan yəhudi xalqının xilas olmasını xatırladır. Purimin hekayəsi Esterin kitabında izah olunur. Hekayə İranda yaşayan gözəl, gənc yəhudi qadını Ester və onu qızı kimi böyüdən Mordexaydan bəhs edir. Ester hərəm olmaq üçün Fars Kralı Axaşveroşun evinə aparılır. Padşah Axaşveroş Esterin yəhudi olduğunu bilmədən onu digər qadınlardan daha çox üstün tutur. Hekayənin cani qəhrəmanı təkəbbürlü, egoist padşah məsləhətçisi Hamandır. Haman Mordexaya və onun timsalında yəhudilərə nifrət edir. Haman yəhudi xalqını məhv etməyə hazırlaşır. Haman padşaha deyir: "Sizin ölkənizin bütün əyalətlərində səpələnmiş və dağılmış bir xalq var, onların qanunları hər kəsdən fərqlidir və onlar padşahın qanunlarına əməl etmir, buna görə də onlara dözmək düzgün deyil». Kral yəhudi xalqının taleyini Hamana həvalə edir. Mordexay Yəhudi xalqının xilasını üçün Esteri məlumatlandırır [10, s.21-38]. Ester Hamanın hiylələrini padşaha danışır və yəhudi xalqı xilas olur. Tarixdə yəhudi qırğınları hər zaman müşahidə edilmişdir. 1933-39-cu illərdə baş verən Holokost nəticəsində Nurnberq məhkəməsi və 1953-cü ildə Stalinin yəhudiləri Sibirə sürgünə göndərmək istəməsi nəticədə Stalinin ölməsi Purimlə əlaqələndirilir [3, s.12-18].

Purim Adar (mart) ayının 14-cü gününə təsadüf edir. Purim adətən Pesaxdan 1 ay əvvəl qeyd edilir. Bəzi yəhudilər Purimdən əvvəl Purim Kattan- kiçik purim qeyd edirlər. Purim bayramında Esterin tutduğu orucu xatırlamaq üçün oruc tutulur. Purim sözü "püşk/ müqəddərat / nəsib / tale" deməkdir. Hamanın qırğın tarixini seçmək üçün istifadə etdiyi püşkü istinad verir. Purimdə qraçer adlanan oyuncağı Hamana lənət deyərək oynadırlar. Talmudda (Şifahi Tövratda) deyilir ki əgər bu gündə kimsə əylənməsə Hamanı dəstəkləmiş olunacaq. Purimdə digər bayramlardan fərqli olaraq işləmək sərbəstdir. Purimdə küçələrdə bir karnavallar təşkil edilir. Aşkenazi yəhudilər Hamantaşen-üçbucaq şəklində olan şirniyyatı hazırlayırlar. 2019-cu ildə Purim 21 mart tarixində qeyd edildi. Yəhudi təqviminə görə 2020-ci ildə 10 mart tarixində qeyd ediləcək.

Yom Kippur - Kəffarət günü adlanır. Əsas mərasimləri oruc tutmaq, namaz qılmaq və tövbə etməkdir. 25 saat müddətində qeyd edilir. Günahlar etiraf olunur, verilən yalan vədlər ləğv edilir və bağışlanmaq üçün dua oxunur. İudaizmdə ilin ən müqəddəs günüdür. Yəhudi xalqı bu müqəddəs günü 25 saat boyunca sinaqoqda dua edir və oruc tutur. Bu gün yəhudilər Allahdan bağışlanmalarını xahiş edirlər. Yəhudilər səhv davranışlarına, Allaha qarşı etdikləri səhvlərə görə tövbə edirlər. Yom Kippur bayramını bütün yəhudilər keçirirlər. Yom Kippur günü heç bir iş görülə bilməz. Yom Kippurda yemək-icməkdən hətta su içməkdən çəkinmək lazım-

dır. Talmuda görə yemək, içmək, dəri geyim, ayaqqabı geyinmək (ortodokslar kətan ayaqqabı geyinirlər), vanna qəbul etmək, parfüm istifadə etmək, insanlarla yaxın münasibətdə olmaq qadağandır. Allaha dua etmək, günahlardan tövbə etmək və zəkat vermək tələb olunur [1]. Doqquz yaşınadək uşaqlara və uşaq dünyaya gətirən qadınlara oruc tutmaq qadağandır. Bayramın böyük bir hissəsi sinaqoqlarda keçirilir [12, s.135-140]. Ortodoks sinaqoqlar səhər saat 8 və ya 9 dan etibarən xidmətə başlayır. Sinaqoqda axşam Kol Nidre namazı edilir. Kol nidre – bütün dualar tövbələr mənasına gəlir. Bu dualar oxunarkən ənənəvi musiqi səslənir. Kol nidre duası anti-semitizmi xatırladır və yəhudilərin daim ümitsiz olmasına işarə edir. Düşünmədən verilən, unudulan, yerinə yetirilməyən vədlər üçün bağışlanma istəyirlər. Şamoneh Esrey (amidah) namazı cəmiyyətin günahlarının etirafıdır. Bütün günahlar xorla etiraf edilir. Bayram şofarın güclü çəkildə uğultusu ilə başa çatır. Yəhudilər Yom Kippurdan beş gün sonra növbəti bayrama - Sökkota hazırlaşirlər [12].

Sökkot Festivalı Yom Kippurun 5-ci günündə Tişri ayının 15-də başlayır. İlin ən təntənəli bayramlarından biridir. Sökkot bayramı çox şən bayramdır. Yəhudi ədəbiyyatında tez-tez sevincimizin mövsümü kimi adlandırılır. Sökkot üç həcc festivalından biridir. Pesax, Şavuot bayramları kimi Sökkot da həm tarixi, həm də kənd təsərrüfatı baxımından qiymətləndirilir. Tarixi baxımdan Sökkot İsrail övladlarının qırx illik dövr ərzində səhrada müvəqqəti sığınacaqlarda yaşamalarını xatırladır. Kənd təsərrüfatı baxımından Sökkot bir məhsul festivalıdır. Bəzən Xaq Ha Asif-məhsul yığımı bayramı kimi adlanır. Sökkot sözünün mənası kabinələr deməkdir. Bayram zamanı 40 il səhrada olmağı xatırlmaq üçün əmr edilən müvəqqəti çadırda məskunlaşırlar. Sökkot 7 gün davam edir. Bayramın iki günü Şemini Açeret və Simxat Torah keçirilir. Bayramın 1-2 günləri işləməyə icazə verilmir [6, s.45-56].

Sökkotun ən önəmli hissəsi Sökkahın-çadırın tikilməsidir. Sökkahın qurulması uşaqlar üçün böyük əyləncə hesab edilir. Uşaqların düşərgədə ev qurma arzusu təmin edilir. Sökkahda yaşamaq yalnız yeməklə bitmir həmçinin gecəni də sökkahda keçirmək tələb olunur. Sökkahın materialı bərk qamışlardan çubuklardan hazırlanır. Sökkahın damı elə hazırlanmalıdır ki, ulduzlar görünməsin və yağış yağmaması üçün örtük istifadə olunur. Sökkot ərzində 4 cür bitki buketi hazırlanır və lulav adlanır. Bayramın əsas atributu sitrus meyvə olub İsraildə yetişən sitron və ya etroq adlanır.

Xanuka bayramı demək olar ki, Yəhudilərin ən məşhur bayramlarından biridir. Xanuka bayramında yəhudilər eramızdan əvvəl ikinci əsrdə yunanlar üzərində qələbələrini və Qüds məbədinin təmizlənməsini qeyd edirlər. Milad gününə olan yaxınlığı səbəbiylə Xanuka bayramına böyük dini əhəmiyyət verilmir. Dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan yəhudilər Xanuka bayramını böyük təntənə ilə qeyd edirlər. Adətən noyabr-dekabr aylarında qeyd olunan bayram yəhudi təqviminin Kislev ayının 25-ci günündə başlayır və 8 gün davam edir. Xanukiyyah kimi adla-

nan menoranın 9 qolunun hər birində səkkiz gün boyunca bir şam yanır. Menora-nın orta hissəsində “şammaş” adlanan şam yanır. Şammaş xanuka şamlarını yandı-rmaq istifadə olunur. Xanuka şamları sağdan sola doğru düzülür və soldan sağa doğru hər gün biri olmaqla yandırılır. Xanuka şamlarını minimum ½ saat yandı-rmaq lazımdır. Yalnız bu vaxt bitdikdən sonra şamı söndürmək olar. Xanuka şam-larını xüsusi olaraq bu bayram üçün istehsal edirlər və yalnız Xanuka bayramında istifadə edirlər. Xanuka şamından başqa məqsədlər üçün istifadə etmək olmaz [11]. Xanuka bayramının tarixi böyük İsgəndərin dövründən başlayır. İsgəndər Suriya, Misir və Fələstin ərazisini fəth etdikdən sonra həmin ərazilərdə idarəetmə-yə elecə də dini qaydalara özü nəzarət edir. Onun hakimiyyəti dövründə yəhudilə-rin bir hissəsi ellin mədəniyyətinə assimlyasiya olunur. E.Ə. 175-ci ildə IV Antio-xun nəzarəti əlinə alması ilə yəhudilərin dini etiqad azadlığı əllərindən alınmışdır. IV Antiox Yerusəlim məbədində yəhudiliyi təmsil edən hər şeyi məhv edir. Yəhudilərə qarşı etnik təmizləmə siyasəti aparır. Məbəd artıq ellin mədəniyyətinə xidmət etməyə başlayır və üç il boyunca məbəddə donuz saxlanılır. Məbəddə qurban kəsmək qadağan olunur. E.ə.167-ci ildə IV Antiox zeus allahı üçün mə-bəddə dini ritual təşkil etdi. Bundan sonra Xaxam Matatıyas və onun beş oğlu ona qarşı mübarizəyə başladı. Xaxamın oğlanlarından Yehuda Makkabi mübarizənin başında dururdu. E.ə 165-ci ildə yunan ağalığına qarşı Yehuda Makkabinin başçı-lığı altında üsyan qaldıran yəhudilər 3 il müddətində bütün torpaqlardan düşməni qovurlar [11]. Üsyanın sonunda yenidən azad olmuş Yerusəlimdəki müqəddəs mə-bədə daxil olan yəhudilər bu məkanı işıqlı saxlamaq üçün yalnız bir günlük yağ ehtiyatı aşkar edirlər. Lakin möcüzəli şəkildə qızıl şam 8 gün ərzində məbədə işıq salır. Bu əlamətdar tarixi yad etmək üçün 8 gün boyunca şam yandırılır. Bayram günləri daha çox kartof və süd məhsullarının qəbuluna üstünlük verilir. Uşaqlara pul və oyuncaqlar hədiyyə olunur, məktəblər tətilə çıxır. Dini himnlər oxunur, uşaqlar şən oyunlar oynayır. Azərbaycanda da bu bayram xüsusilə qeyd olunur. Ölkənin yəhudilər yaşayan bölgələrində, əsasən Qubada Xanuka bayramı təntənəli şəkildə keçirilir. Yəhudi təqvimində əlamətdar günlərdən biri olan Xanuka bayra-mı Yəhudi dinini və Tövrəti qadağan edən və yəhudiləri bütprəstliyə zorlayan yu-nanlar üzərində qazanılan qələbəni bildirir.

Nisbətən kiçik bayramlar isə bunlardır: Tu BiŞvat, Purim Katan, Şuşan Pu-rim, Pesax Şeni, Laq BaOmer, Tu B”Av. Holokostla bağlı Yom HaŞoah, Yom Ha Zikaron, Yom Ha Atzmaut – Müstəqillik günü, Yerusəlimin paytaxt elan edildiyi gün - Yom Yeruşalayim, Yom Ha Aliyah, Siqd isə daha müasir bayramlardır [5].

Bayramlar ənənəvi və qeyri-ənənəvi adət və təcrübə ilə yəhudi milli həyatı-nın müxtəlif aspektlərində öz izlərini buraxmışdır. Yəhudi bayramları gündəlik həyatın bir hissəsidir: küçədə, təhsil sistemində, sinaqoqlarda və evlərdə. Yəhudi bayramların qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsində yəhudi qadın-

ların - anaların böyük rolu vardır. Yəhudilər xüsusi günləri Bibliya dövrü ilə əlaqələndirir və tarixi hadisələrin köklərini peyğəmbərlərin həyatında axtarırlar. Bütün adətlərində peyğəmbərlərin əməl etdiyi ritualları reallaşdırmağı bərc bilirlər. Müasir dövrdə İsraildə dünyəvi fikirlər nə qədər hökm etsə də, ölkədə ortodoks yəhudilərin təsiretmə qabiliyyəti daha çoxdur. Yəhudi bayramlarının, dini rituallarının həyat tərzinə çevrilməsinə bariz numunə kimi yəhudi təqvimini göstərmək olar. Məhz, bu təqvimə görə əksər yəhudilər həyatlarını, gündəlik yaşam tərzlərini formalaşdırırlar. Adət- ənənələrə sahib çıxmaq, onu gündəlik həyat tərzinə çevirmək, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək qədim yəhudi xalqını birləşdirən əsas elementlərdən biri ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Board of Deputies of British Jews, Jewish Family Life and Customs: A Practical Guide, 2017, p.18
2. Elliot R., Dorff N. Ph..D, The Jewish Tradition: Religious Beliefs and Healthcare Decisions, 1995, p.p. 1-14
3. Herzl G. T., Festivals of the Jewish Year : A Modern Interpretation and Guide 1952, New York: Sloane p.145
4. Jewish Holidays: Festivals in Israel // <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>
5. Just F., S.J., Ph.D., Biblical Pilgrimage Festivals and Major Feast Days of Ancient Israel and Modern Judaism, 2018 // <http://catholic-resources.org/Bible/Festivals.htm>
6. Kennett R. H., Ancient Hebrew Social Life And Custom As Indicated In Law Narrative And Metaphor, London – 1933, p.61
7. Stewart A. Roy, The Jewish Festivals, 1971, p.p.149-162
8. Tracey R Rich, A Gentile's Guide to the Jewish Holidays, 2011// <http://www.jewfaq.org/holidayg.htm>
9. Tracey R., Jewish Calendar, 2011 // <http://www.jewfaq.org/calendar.htm>
10. Yehoshua Avram, The Feasts Of Israel As Time Markers After The Resurrection, Israel-2018, p. 38
11. משרד החינוך המזכירות הפדגוגית המטה למורשת ותרבות ישראל, ירושלים, הנוכה: מדריך למורה, 2009
12. חזקי שוהם, נעשה לנו חג: חגים ותרבות אזרחית בישראל, בישראל, 2014, ע-248

Summary

Israel Holidays as a Jewish Lifestyle

First of all, the influence of Jewish holidays on Jewish culture and lifestyle has been explained. The Scriptures refer to Jewish traditions. The Jewish calendar has been widely analyzed. The use of the lunar calendar by Jews is justified by scientific explanation. The dates and months of the Jewish calendar are shown in the table. The difference between the Jewish calendar and the lunar calendar has been explained. Replacement of holiday

festivals by the lunar calendar of Jews is also noted. Secondly, Jewish holidays are grouped according to scale and importance. The most important celebrated Jewish holidays are explained in the article. It has been emphasized that each Jewish holiday is related to the past. The history and essence of Pesach, Succot, Yom Kippur, Hanukkah, Shavuot, Purim and Rosh Ha Shana holidays are characterized by their specific features. Moreover, the issue of celebrating holidays in Israel was also analysed for the Jewish confessions. In addition to major religious holidays, small celebrations are also mentioned. Also, in modern times, the state of Israel has been used of the holidays celebrated with a secular calendar. The article also provides a broad explanation of the hebrew terminology. Finally, was emphasised on the celebration of Jewish holidays, the commitment of the Jews to the past and the transformation of these traditions to future generations. Converting Jewish religious holidays to daily life reflects the commitment of the people to their past, the belief and confidence of the Biblical prophets in their lifestyle.

Резюме

Израильские праздники как еврейский образ жизни

Прежде всего, Влияние еврейских праздников на еврейскую культуру и образ жизни было объяснено. Писание ссылается на еврейские традиции. Еврейский календарь был широко проанализирован. Использование лунного календаря евреями оправдано научным объяснением. Даты и месяцы еврейского календаря приведены в таблице. Разница между еврейским календарем и лунным календарем была объяснена. Также отмечается замена праздничных праздников лунным календарем евреев. Во-вторых, еврейские праздники сгруппированы по масштабу и значимости. В статье рассказывается о наиболее важных еврейских праздниках. Было подчеркнуто, что каждый еврейский праздник связан с прошлым. История и сущность праздников Песах, Суккот, Йом Кипур, Ханука, Шавуот, Пурим и Рош а-Шана характеризуются своими особенностями. Кроме того, проблема празднования праздников в Израиле была также проанализирована для еврейских конфессий. Помимо крупных религиозных праздников, упоминаются также небольшие праздники. Также в наше время в государстве Израиль используются праздники, отмечаемые светским календарем. Статья также дает широкое объяснение еврейской терминологии. Наконец, был сделан акцент на праздновании еврейских праздников, приверженности евреев прошлому и трансформации этих традиций будущим поколениям. Преобразование еврейских религиозных праздников в повседневную жизнь отражает приверженность людей своему прошлому, веру и уверенность библейских пророков в их образе жизни.

prof. Mətanət Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN FƏLSƏFİ POEZİYASINDA YARADILIŞ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: kosmoqoniya, metafora, nöqtə (rəmzi), koqnitiv funksiya, sinqulyarlıq

Keywords: cosmogony, metaphor, the point (symbolic), cognitive function, singularity

Ключевые слова: космогония, метафора, точка (символ), когнитивная функция, сингулярность

Yaradılış kosmoqoniya problemi kimi bütün dövrlərdə insanları ən çox düşündürən məsələlərdən olub. Problemə idealist və materialist yanaşmalar olub və çox müxtəlif və fərqli açıqlamalar, izah və versiyalar indi də özünü göstərməkdədir. Amma bizi maraqlandıran problem Azərbaycan bədii-fəlsəfi düşüncəsindəki yaradılış məsələsinin dünya kosmoqoniyası kontekstində görüntüsüdür.

Kainatın mənşəyi problemi ilə bağlı dini açıqlamalara nəzər saldıqda, təxmini-nən, eyni yanaşmanı görmək olar. İudaizmdə “Tanrının sözü ilə göylər yarandı (İs.33:6); xristianlıqda bu, “Creatio ex Nihilo” - “Heç nədən yaradılma” adlanır, yəni Tanrı öz iradəsi ilə bütün varlığı yoxluq halından varlıq halına keçirdi (Бытие 1:1-2:3). İslam kosmoqoniyasının əsasında Allahın “OL!” əmriylə yerlərin və göylərin yaradılması ideyası durur və bu, onlarla ayələrdə təsbit olunur. Azərbaycan bədii-fəlsəfi düşüncəsində kosmoqoniya məhz bu ideyaya dayaqlanır, lakin poetik formada, sxematik təsvirlə verilir. Belə təsvirlərdə istifadə olunan metaforalar mühüm koqnitiv funksiya daşıyır. Bunlardan biri nöqtə metaforasıdır. Nəsimi nöqtənin sirrini tövhid məqamında anladığını söyləyir:

*Tövhid içində nöqtəyi-əsrarı bulmuşam,
Sahibi-nəzər gərək ki, bu halə xəbir ola [1, s.363].*

İzah: Tövhid içində nöqtənin sirrini tapmışam, mənim bu halımı bəsirətli insan bilə bilər.

Bəs, nöqtənin sirri nədən ibarətdir?! Bunu anlamaq üçün, qısa da olsa, tarixi aspektdə hikmət sahiblərinin “nöqtə” ilə bağlı açıqlamalarına nəzər salmaq düzgün olar.

Antik dövr filosoflarının təlimlərində nöqtə başlanğıc pozisiya hesab olunur. «Belə ki, nöqtə - vahiddir, iki nöqtədən düz xətt alınır, üç nöqtə - artıq müstəvidir» (2). Nəsirəddin Tusinin görüşlərində uyğun fikirlərə rast gəlirik: «Həndəsə el-

minin “əsasları” aralarında tənəsüb olan rabitənin ölçüləridir və onların növü üçdən çox deyil: xətt, səth, həcm (cism). Bunun nə demək olduğu Təbiətin ardı haqqında elm (metafizika - M.A.) adlanan ilahiyyat elmində şərh edilir və mühəndis bunları o elm sahibindən öyrənib öz sənətində işlətməlidir. “Təbiətin ardı haqqında elm” ona deyirlər ki, bütün elmlərin sonu gəlib ona münəcər olur, onda aydın olmayan “əsaslar” da ola bilməz; onda bəhs edilən bütün məsələlər tam və kamil olur, bu elmin tam və kamilliyi də elə bununla müəyyən edilir» [3, s.59].

XV əsrdə yaranmış nöqtəvilər cərəyanına görə, bütün sirlər nöqtədə yerləşir, nöqtə öz içində sonsuzluğu daşıyır, nöqtə mərkəz olmaqla ətrafında çəkilən dairə zamanı, yaradılışı göstərir. İbn Sina yazır: «Vahid, mahiyyətə xüsusi anlayışdır. Onun iki növü var: o, ya bir mənada vahiddir, başqa mənada cəmdir (küllüdür), ya da heç bir mənada onun mahiyyətində cəmlilik yoxdur: məsələn nöqtə - qüdrətli Allah bu cürdür» [4, s.162]. Qərb teosofiyasında İlahinin rəmzi işarələrindən ən birinci sayılanı nöqtədir – başlanğıclar bağlanğıcı. Nizami Gəncəvinin ontoloji görüşlərində nöqtədən aləmlərin intişarı məsələsi diqqəti cəlb edir: «*Kim məndən fələyin sirlərini soruşdu ki, // Onları bir-bir ona başa salmadım? // Bu köhnə gülşəni (dünyanı) başdan ayağadək // Qulaq assan, sənə aydınlaşdıraram. // Xətləri müxtəlif olan o nöqtədən // İlk gələn hərəkət əlif oldu. // Sonra pərgar o xəttə başqa xətt bağladı, // O iki uzaqlıqdan bəsit (müstəvi) yarandı. // Elə ki üç xətt mərkəzi əhatə etdi, // Bəsit şəkildən cisim hazır oldu. // Xətdir, sahədir, sonra da cisimlər // Ki, onlara sən üç ölçü adı vermişən. // Bu tərtiblə əvvəldən axıradək // Aləmi layiqincə öyrənmək olar. // Bu göstərmə ağıla zahir olunca, // Bircə sıçrayışla əvvəldən axıra qədər qaçar» (X.və Ş., 315). Nöqtədən gələn ilk hərəkət birölçülü aləmi – bir istiqaməti yaradıb, sonra gələn ikinci xətlə ikiölçülü aləm – müstəvi (iki istiqamət – ön, arxa və sağ, sol) yaranıb. Elə ki üçüncü xətt əlavə olundu, sahədən üçölçülü aləm – cisim (üç istiqamət – ön, arxa; sağ, sol; hündürlük, dərinlik) peyda oldu. Demək, nöqtənin ilk emanasiyasından xətt, sonrakı emanasiyadan sahə (müstəvi), daha sonra cisim hasil oldu. Bir, iki və üç istiqamət aşağı aləmlərin strukturudur. Bəs yuxarı aləmlər necədir və Nizami «əvvəldən axıradək» dedikdə nəyi nəzərdə tutur? Fikrimizcə, aləmlərin sayını, n-ölçülü aləmləri. Bu göstərməni – nümunəni ağılla dərk edə bilən rəmzi ifadələrin arxasında duran kosmoqonik həqiqətdən baş çıxara bilər, bu tərtiblə digər aləmləri öyrənə bilər. Sonra Nizami yazır: “*Allahu tanı ki, bəsirət əhlinin yanında//Xilqətin örtüyü çox nazik olur*” (5, 316). Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» əsərində *xal* antropoloji metaforası nöqtə rəmzinin mənə yükünü daşıyır [6, s.82]. “«Gülşəni-raz» poemasında xal orta əsrlər Şərqiinin peripatetik və mistik məktəblərində geniş yayılmış “dünyanın nöqtəsi” ilə eyniləşdirilir» [7, s.154]. Ezoterikada nöqtə əzəli və sonsuz olan ilahi substansiyanın – mütləq varlığın rəmzi, həmçinin abstrakt mövcudluqdan potensial mövcudluğa differensiasiyasının simvoludur.*

Füzulinin ontoloji görüşlərində nöqtə ilahi zətin batından xaricə intişarının ilkin vəziyyətini qeyd edir, nöqtədə bütün yaradılış ehtiva olunur, Allah ələmləri yaratmamışdan və xəlv olunanlar cismə gəlməmişdən əvvəl bir nöqtədə idilər:

*Nöqtəyi-xalinə bağlanmış idi canü könül,
Gəzmədən daireyi-dövrə pərgar hənuz.* [4, s.114]

Bu beytin izahını verməmişdən əvvəl onun rəsmini təsəvvür etmək mühümdür – Pərgar çevrəni çəkməzdən öncə can/könül çevrənin mərkəzindəki nöqtədə idi. Söz təsviri ilə verilmiş həndəsi fiqur dərin kosmoqonik məna daşıyır. Bu mənanı anlamağa çalışaq.

Qədim manuskriptlərdən birində ortasında nöqtə olan çevrə yaradılış aktının simvolu kimi verilir [8, s.55]. Avstriya Milli Kitabxasında saxlanılan Bibliya nüsxələrindən (1220-1230) birində Tanrının əlindəki pərgarla kainatı yaratdığı təsvir edən miniatur göstərilir. Füzulinin sözlə təsvir etdiyi pərgar və çevrə ideyası miniaturda təsvir edilmiş pərgar və çevrə ilə identikdir – hər ikisində yaradılış aktı göstərilir. Buradan belə nəticə söyləmək olar: aktiv dövrdə – yoxluqdan varlığa keçiddə, zülmətin nurlanması dövründə abstrakt mövcudluqdan potensial mövcudluğa keçid rəmzi olaraq nöqtə və ətrafında çevrə ilə göstərilir. Füzuli, yoxluqdan vücuda gələn, yaranan ilk ünsür kimi birbaşa cismi və onun məskunlaşdığı üçölçülü ələmi götürür. O, Nizaminin təsvir etdiyi iki ələmi – birölçülü və ikiölçülü ələmləri nəzərə almır. Lakin dahi mütəfəkkirlərin hər ikisi – Nizami də, Füzuli də yazırlar ki, ilk ünsürün yoxluqdan vücuda gəlməsi hərəkətlə, fəaliyyətlə baş verir və mövcudiyyəti hərəkət vasitəsi ilə olan hər bir şeyin qalib yaşaması da hərəkət vasitəsilə olmalıdır. «Əvvəlcə, üç səmtdə, yəni boy, en və dərinlik istiqamətində hərəkət edərək cisim olmuşdur» [9, s.98]. Nöqtə rəmz və metafora olaraq bütün kainatın (və orada canlı və cansız hər nə varsa, hamısının) metafizik yoxluqda ikən antimateriya formasında mövcudluğuna işarə edir. Nəsimi də eyni ideyanı vurğulayır:

*Aləmin xəlv olmağından xeyli əvvəl, şübhəsiz,
Surəti mənavü zati-müstəan² biz olmuşuq* [1, s.363]

² Müstəan - sığınacaq

Nəsimi də eyni ideyanın təsvirini verir – maddi dünya yaranmamışdan əvvəl canlar ilahi zatda sığınmışdı. Bu misralar da Füzulinin beyti ilə eynilə səsləşir, nöqtənin genişlənərək kainatın yaranmasına işarə edilir; nöqtənin genişlənməsi nəticəsində surət aləmi – kainat yaranır. Astrofizikada buna Böyük Partlayış deyilir. Astrofizika alimləri kainatın Böyük Partlayış nəticəsində yaranması ilə bağlı bir sıra elmi dəlillər gətirirlər.

Müasir kosmoloqlar «Kosmik yumurta» ifadəsindən istifadə edərək deyirlər ki, «Böyük partlayışa» qədər bütün kainatın materiyası «kosmik yumurta»da idi. Alimlər kosmik yumurtanın genişlənilib-yığılması arasındakı vaxtı da təxmin etməyə cəhd göstərmişlər. «Yaxınlarda alimlər belə bir hipoteza irəli sürmüşlər ki, bir kosmik yumurtadan o birinə qədər olan vaxt kəsiyi 80 milyard ildən bir az artıqdır» [11, s. 44]. Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Partlayış nəzəriyyəsi kainatın yaranması haqqında mövcud olan hipotezlərdən biridir, amma o, alimləri daha çox düşündürür və elmi sübutlar axtarmağa təhrik edir. Bu nəzəriyyə nəinki bütün materiyanın mənəbəyini, fizikanın qanunlarını və kainatın bütöv strukturunu izah edir, həm də kainatın genişlənməsinə və bir çox fenomenlərə aydınlıq gətirir. Qısaca olaraq Böyük Partlayış nəzəriyyəsini belə təsvir etmək olar – kainatda mövcud olmuş və indi də mövcud olan materiya eyni bir zamanda yaranıb, 13,8 milyard il əvvəl. O zaman bütün materiya sonsuz sıxlıqda və temperaturda mücərrəd bir nöqtədə yığılmışdı. Bu cür vəziyyət sinqulyarlıq adlanır. Sinqulyarlıq qəflətən (başqa izah vermək mümkün olmadığı üçün belə səslənir) genişlənməyə başlayır və kainat yaranır. Başlama anını partlayış adlandırırlar. «Kainatın yaranmasına gətirib çıxaran məlum fiziki nəzəriyyə olan Böyük Partlayışda kainatın bütün materiyası (əvvəlcə şüalanma formasında, sonra maddiyyat formasında) özünün sonsuz fiziki xassələri ilə – sonsuz parlaqlığı, sonsuz temperaturu, sonsuz kiçik ölçüləri və s. və i.a. ilə «bir nöqtədən» yaranıb. Böyük Partlayış başa çatmayıb, Qalaktikalar hələ də yaranmaqdadır» [12, s.129]. Böyük Partlayış nəzəriyyəsi bu gün fizika, astrofizika, kosmologiyanın qarşısında duran mübahisəli məsələdir. Alimlərin bu nəzəriyyəyə münasibəti birmənalı deyil. Atom tədqiqatlarının Avropa təşkilatında (İsveçrə) mütəxəssislərin xüsusi layihəsi ilə elementar hissəciklərin tezləşdiricisi olan Böyük adron kollayderi hazırlanmışdır. Onun uzunluğu 27 metr, çəkisi dörd min tondur. Tezləşdirici üzərində dörd eksperimentin aparılması nəzərdə tutulub. Bu layihənin həyata keçirilməsinə 38 ölkədən, o cümlədən, Azərbaycandan mütəxəssislər cəlb olunub, onun qiyməti yarım milyon dollardan artıqdır. Bəs, bu kollayder nəyə lazımdır? Alimlər hesab edirlər ki, hissəciklərin (sürətləndirilmiş protonların) kollayderdə toqquşmasından elmə məlum olan və məlum olmayan minlərlə yeni hissəciklərin əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunan Böyük Partlayışın mənzərəsi yaranacaq. Təcrübənin əsasında Eynşteynin enerjinin kütləyə çevrilməsi nəzəriyyəsi durur. O zaman, alimlər güman edirlər ki, dünyanın yaranması və Kaina-

tın genişlənməsi prosesinin mexanizmini təcrübə vasitəsilə görəcəklər. Bu işə qoşulmayan mütəxəssislər isə deyirlər ki, zərrəciklərin toqquşması vaxtı kollayderdə çox qısa vaxt müddətinə qara dəlik yarana bilər və bu müddət kifayət edər ki, qara dəlik Yer planetini öz içərisinə çəkib udsun [13]. Kollayder ideyasının həyata keçirilməsi elm aləmində Böyük Partlayış nəzəriyyəsinə nə dərəcədə ciddi münasibət göstərildiyini sübut edir.

Qurana əsasən, nöqtənin genişlənməsi nəticəsində meydana gələn kainat nə vaxtsa yenidən yığılıb nöqtəyə qayıdacaq. «Göyü kitab səhifəsi kimi büküb qatlacaqımız günü yadınıza salın. İlk dəfə yaratdığımız kimi qaytarıb əvvəlki halına salarıq. Biz yerinə yetirməli olduğumuz vədi mütləq yerinə yetirəcəyik» (Quran, 21:104).

Kainatın bir nöqtədən yaranması, genişlənilib-yığılması məsələsində Qərb teosofiyası Qurandakı konsepsiyadan bəhrələnməyə onu əsas kimi götürür. «Kainat başlanğıcda olduğu kimi əvvəlcə yavaş-yavaş, sonra isə sonsuz yoğunluq və sonsuz hərarətdə, sonsuz kiçiklikdə bir nöqtə halına gələcək» [8, s.20]. Dünyanın müxtəlif səviyyələrdə tanınan alimləri kainatın mənşəyi məsələsi ilə bağlı maraqlı tədqiqat işləri yazırlar.

“1922-ci ildə rus riyaziyyatçısı və geofiziki Aleksandr Fridman (1888-1925) kainatın daimi olmadığını sübut etməyə çalışaraq apardığı hesablamalarda göstərir ki, Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsinə tam uyğun olaraq, kainatın kiçik bir təkan nəticəsində genişlənməsi və ya sıxılması mümkündür. 1929-cu ildə amerikalı astronom Edvin Xabbl Kaliforniya rəsədxanasında astronomiya tarixində mühüm olan kəşflərdən birini edir. O, bəzi ulduzların hərəkətini iri teleskopla müşahidə edərkən görür ki, onların işığı görünən spektrin qırmızı tərəfinə yönəlir və mühüm cəhət odur ki, bu yönəlmə birbaşa ulduzlarla Yer arasındakı məsafədən asılıdır. Xabblın kəşfi hamının qəbul etdiyi kainat modelinin dayaqlandığı təməli sarsıdır. Fizikanın məlum qanunlarına əsasən, müşahidəçi məntəqəsinə yönələn işıq şüalarının spektri bənövşəyi rəngə boyanır, müşahidəçi məntəqəsindən uzaqlaşdıqca isə qırmızı. Xabblın müşahidələri göstərir ki, bu qanuna uyğun olaraq, göy cisimləri bizdən kənara doğru hərəkət istiqamətindədir. Bir qədər sonra o, daha bir kəşf edir: ulduzlar nəinki yerdən, həmçinin bir-birindən də uzaqlaşır. Belə müşahidələr yeganə mümkün nəticəyə gəlməyə imkan verdi – Kainat «genişlənir.» [14, s.18].

Ezoterikada vahid sahə – çevrə ilahi substansiyanın ilkin simvollarından biri hesab olunur, «kosmosun yatmış Enerjinin yeni oyanışa qədərki, kainatın sonrakı sistemlərdəki emanasiyalarına (təcəllalarına) qədərki vəziyyətidir. İndiyədək ləkələnmiş çevrənin ortasındakı nöqtə – Pralaya* vəziyyətində olan fəza və Əbədlilik – differensiasiyanın başlanğıcına işarədir. Cahansümül Yumurtadakı bu nöqtə onun rüşeymidir ki, o da kainata, bütün varlığa, intəhasız, dövrü kosmosa genişlə-

---

* pralaya - ərimə, məhv olma, ölüm

nəcəkdir; vaxtaşırı və növbəli surətdə gah gizli, gah da aşkar olan Rüşeym. Vahid Dairə ilahi Vəhdətdir ki, hər şey oradan törəyir və hər şey oraya qayıdır. Onun çevrəsi, yəni insan aqlının məhdudluğu üzündən məcburən nisbi mənası – əbədi dərk olunmaz Vacibi, sahəsi isə kainatın ruhunu öncələyir, baxmayaraq ki, onların hər ikisi vahiddir. Dairənin sahəsinin ağ, onu əhatə edən müstəvinin qara rəngdə olması aydın göstərir ki, hələ nə qədər donuq və dumanlı olsa da, bu plan insan üçün yeganə əlçatar bilikdir» [8, s.55]. Bu, çox qədim simvoldur, vahidliyin rəmzidir. Çevrədə hər şey bərabərdir, heç bir prioritet yoxdur. Buna görə də çevrə ümumi və sonsuz mövcudluğun təsviridir. Plotin metafiziki hadisələri orta səviyyəli insanın anlamaya bilməməsi ilə bağlı belə yazır: «Bütün bu həqiqətləri maddi təsəvvürlərlə dumanlanmış aqlımız çətinliklə qəbul edə bilir, başa düşülən aləmdə isə hər şey sadə və aydındır».

Azərbaycan bədii-fəlsəfi təfəkküründəki ezoterik biliklər yüksək poetik formada metaforik dillə verilsə də, müasir elmi nailiyyətlər müəyyən səviyyədə onları anlamağa və şərh etməyə imkan yaradır. Koqnitiv metaforalar müəyyən inkişaf səviyyəsində dayanan cəmiyyətin qəbul etməyə hazır olmadığı bilikləri gizlətsə də, dövrün elmi nailiyyətləri sayəsində metaforaların örtüyünü qaldırmaq, mütəfəkkirlərin hikmət dəryasına, qismən də olsa, baş vurmaq mümkün olur.

Ədəbiyyat

1. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1985, 438 s.
2. Əlizadə A. Pifaqorçular və yeni pifaqorçuluq. alizadeh.narod.ru
3. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Kişə mehr, 2002, 356 s.
4. Ибн Сина. Даниш-намэ. Сталинабад: Таджикское Государственное Издательство, 1957, 285 с.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981, 246 s.
6. Şəbüstəri Şeyx Mahmud. Gülşəni-raz. Bakı: Elm və həyat, 2013, 226 s.
7. Азимов К. Азербайджанские мыслители о человеке. Баку: Язычы, 1986, 207с.
8. Блаватская Е.П. Тайная доктрина. Том I. Харьков: Эксмо-Пресс, 2001, 877 с.
9. Füzuli. Əsərləri: 5 cildə, V c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1985, 214 s.
10. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, VII c. Məhəmməd Füzuli. Bakı: Elm, 1986, 486 s.
11. Азимов А. Загадки микрокосмоса. Москва: Центрполиграф, 2004, 287 с.
12. Хулуси Ахмед. Аллах. Баку: Адильоглы, 2006, 223 с.
13. Ратманский В. Пришелец в ореховой скорлупе // «Оракул», 2008, 11/1, с. 14
14. Харун Яхья. Сотворение Вселенной. Москва: Ансар, 2002, 206 с.

Summary

The Problem of Creation in Azerbaijani Philosophical Poetry

This article deals with the study of the metaphorical reflection of the creation the Universe in Azerbaijani philosophical poetry. It demonstrates the Point as a carrier of the image of singularity and as the starting position of the Universe. The paper analyses the issue of creation of Far Easten and Western cosmogony alongside the issues of cosmogony reflected in the works of the Azerbaijani thinkers – Nizami, Fuzuli, Nasimi and reveals the Universal nature of the metaphors (including Point) beyond time and space which perform cognitive function.

Резюме

Вопросы сотворения мира в азербайджанской философской поэзии

В статье отмечается, что для понимания азербайджанской философской поэзии, необходимо разобраться в ее метафорическом языке. В поэзии понятие «точка», имеющая символическое значение, указывает на состояние Вселенной до ее сотворения. В астрофизике это состояние называется сингулярностью. В статье рассматриваются вопросы космогонии в творчестве Низами, Физули и Насими, закодированные посредством когнитивных метафор и уделяется особое место рассмотрению роли когнитивной метафоры в качестве «замка» и «ключа».

LİMBİK SİSTEM-EMOSİYALAR BEYNI

Açar sözlər: limbik sistem, baş beyin ritmləri, emosiya, empatiya

Ключевые слова: лимбическая система, ритмы головного мозга, эмоция, эмпатия

Keywords: limbic system, brain rhythms, emotion, empathy

Sənin xəstəliyin özündəndir, sən görmürsən. Sənin dərmanın özünsən, sən hiss etmirsən. Sən elə bilirsən quru bir vücudsan, amma səndə böyük bir Kainat gizlənmiş.

Əli ibn Əbu Talib (r.a.)

İnsan beyni anatomik və funksional baxımdan unikal quruluşa malik olmaqla yanaşı mürəkkəb neyrofizioloji prosesləri həyata keçirir. İnsan öz beynini pozitiv ideyalara kökləməklə nəinki, ruhi sfera da həmçinin fiziki bədəndə də tam sağlamlığa nail ola bilər. İnsan beynində 85-100 milyarda yaxın sinir hüceyrələri-neyronlar vardır. Neyronlar vasitəsilə impulsların nəqli beynin elektromaqnit potensialını müəyyən edir. Beynin güc indeksini onun şüalandırdığı bu elektromaqnit dalğaları ifadə edir. Bu dalğaların toplumu əsasən α , β , δ , θ ritmləri yaradır. **Alfa** ritm pozitiv düşüncə, emosional balans, yüksək immunitet, stressə davamlılıq, fəal sport, biznes, yüksək intellekt zamanı qeydə alınır. Tezliyi 7,5-13 Hr. *Dalğa tezliyi vahididir, XIX əsr alman fiziki Henrix Hersin adı ilə bağlıdır. **Betta** ritm zehni fəaliyyət zamanı qeydə alınır. Bu dalğanın xroniki yüksək tezliyi eqoizm, öz həyatı və özündən narazılıq, zehni gərginlik, stressə işarədir. Tezliyi 13-35 Hr. **Delta** ritm 7 yaşına qədər uşaqlarda, yetkinlərdə isə yalnız dərin yuxu fazasında qeydə alınır. Yüksək tezliyi dərin intuisiyaya, cəld reaksiyaya, idmanda uğurlara yol açır. Tezliyi 0,3-4 Hr. **Teta** ritm də 7 yaşına qədər uşaqlarda, yetkinlərdə isə yuxugörmə, yaradıcı şövq zamanı qeydə alınır. Yüksək tezliyi möhkəm yaddaş, şüuraltına nüfuz etmə, yaradıcı istedad, liderlik qabiliyyətində müşahidə edilir. Tezliyi 4-7,5 Hr [1]. Amerikan nevroloqu Endryu Nyuberq və Pensivaniya Universitetinin neyrofizioloqları 9 buddist monarx üzərində apardıqları tədqiqatların nəticəsi olaraq onların transsendental meditasiya zamanı beynin alın payında aktivliyin yüksəldiyini, limbik sistemdə relax-

sasiyanı və əsasən α -ritmlərinin artığını müşahidə etmişlər. Dua, gözəl düşüncə, meditasiya insan beyninin xüsusi sahələrini oyatmaqla insan vücudunun yüksək potensialını ortaya qoyur. Bu da beyində xüsusi relaksasiya səbəb olan “xoşbəxtlik” hormonlarının, əsasən serotoninin artmasına səbəb olur. Binqemton və Nyu-York Universitetlərinin apadıqları tədqiqatlarda da serotonin yüksək səviyyəsi, əksinə stress hormonu kortizolun azalması İslamın əsas dayaqlarından olan namazı yerinə yetirən insanlarda da aşkarlanmışdır. Tədqiqatçılar bu insanların beynində yüksək α -ritmi də (60%) qeydə almışlar [3]. Beyində pozitiv elektromaqnit potensialı dofamin, serotonin, endorfin kimi hormonların səviyyəsinin artmasına, onların digər orqan və sistemlərin işinə müsbət təsir etməsinə səbəb olur. Belə neyrofizioloji prosesin yaranmasını psixika və fiziki bədən arasında harmoniya yaradan limbik sistem həyata keçirir. Bu vahid anatomik sistemlə səthi də olsa tanış olaq.

Bir çox alimlər limbik sistemi orqanizmin “ən həssas məkanı” adlandırırlar, bu ona görədir ki, insan emosiyaları məhz bu sistemdə yaranır. Emosiya (latın dilindən “emoveo” - həyəcanlandırma, təlatümə gətirmə kimi tərcümə edilir) - insan tələbatları, instinktləri, motivləri ilə bağlı psixi proses və təzahürlərin məcmuyudur. Emosiyaların 2 komponenti vardır; Subyektiv-yaşananlarla-həyəcan, hiddət, ehtiras və s. ilə bağlı olan, obyektiv-orqanizmin fizioloji baxımdan təlatümə gəlməsi ilə bağlı olan amillər. İstinktlərlə bağlı olan baza emosiyaları heyvanlara da xasdır, məsələn; qida və suya tələbat, özünü qoruma, növü qorumaq naminə çoxalma və s. Xüsusən insani emosiyalar şəxsi və sosial tələbatların həllinə yönəlir. Bunlar estetik, intellektual, mənəvi tələbatlardır. İnsanda neqativ və pozitiv emosiyaların formalaşmasında informasiyon axınının böyük əhəmiyyəti vardır. Məlumat toplama, öyrənmə həvəsi, yeniliyin cazibəsi daima insanda müsbət emosiyalar, əksinə informasiya axınının tükənməsi isə mənfi emosiyalar yaradır.

Limbik sistem (latın dilində “limbus” haşiyə, kənar) çox hallarda visseral beyin (latın dilində “viscera” daxili, iç) və ya timensefalon da adlanır ki, uc, ara və orta beynin müxtəlif törəmələrindən formalaşan geniş neyron substratdır. Termin ilk dəfə 1952-ci ildə amerikan fizioloqu Pol MakLin tərəfindən irəli sürülmüşdür. Tədqiqatçılar arasında limbik sistemə dəqiq hansı beyin törəmələrinin aid olması haqqında tam rəy yaranmayıb [1]. Araşdırmalara görə bu sistemə əsasən aşağıdakı beyin strukturları aid edilir [2];

1. Qoxu beyni-Rhinencephalon (qoxu soğanağı, qoxu traktı, qoxu üçbucağı)

2. Ön dəlinmiş maddə-Substantia perforata anterior-Əsasən qan damarları ilə zəngin sahə olub, adından görüldüyü kimi, qan damarlarının keçib getdiyi yollara malikdir.

3. Qurşaq qırışığı-Gyrus Cinguli-Avtonom şəkildə arterial təzyiq və nəbzi tənzim edir. Həmçinin, bu zona neqativ fikirlər, sayrışan hallar (nevrozun təzahürü), kompulsiv (məcburi) davranışlar, müxtəlif növ asılılıqları tənzim edir.

4. Dişli qırışıq-Gyrus dentatus-Epizodik və mühit yaddaşını tənzim edir.

5. Parahippokamp qırışığı (Dənizatiyanı qırışıq)-Gyrus parahippocampalis-Emosiya və instinktlərlə bağlı davranışın fiziki aspektlərini tənzim edir

*"İnstinkt" latin dilindən tərcümədə daxili və ya təbii meyl mənasını ifadə edir.

*"Motivasiya" latin dilindən tərcümədə təkan mənasını ifadə edir. Orqanizmin bu və ya digər tələbatını təmin etmək üçün yaranan fizioloji haldır.

6. Hippokamp (Dənizati)-Hippocampus-Bədənin fəza informasiyasını təhlil edir, bədənin oriyentasiya reaksiyalarını yaddaşda saxlayır, uzunsürən yaddaş, diqqətin idarə olunmasını tənzim edir.

7. Badamabənzər cisim-Corpus amygdaloideum-Ehtiyat, aqressiya, qorxu hisslərini tənzim edir. Ayurvedik (ayurveda qədim sanskrit dilindən tərcümədə "həyat fəlsəfəsi" deməkdir) bilgilərə əsasən insan kainatın təəcəssümü olduğu üçün onlar Amiqdalanı Mars planeti ilə əlaqələndirir. Badamabənzər cisim də insan beynində Mars planeti kimi qırmızı rəng çalarına malikdir. Hərəkətlərin daha aktiv, dəqiq, məqsədəyönlü olmasını təmin edir. Təcrübədə beynin bu strukturunun stimulyasiyası hiddət, qəzəb, qorxu yaradır. Mars planetinin müharibə tanrısı Aresin oğulları Fobos və Deymosun adı ilə bağlı olan 2 təbii peyki vardır ki, qədim yunan dilindən tərcümədə müvafiq olaraq "Qorxu" və "Dəhşət" mənalarını ifadə edir.

8. Thalamus-Qədim yunan dilindən tərcümədə "otaq, dairə, saray" deməkdir. Anatomik olaraq "Görmə qabarı" kimi ilk dəfə qədim Roma anatomu Qalen tərəfindən təsvir edilmişdir. Ara beynə məxsus cüt törəmə olsa da, bir-birini simmetrik təməmləyən vahid strukturdur. Veda fəlsəfəsinə görə o insan beynində Günəşi ifadə edir. İnsan fərdinin-individiumun tam xarakterini açıqlayır. Anatomik olaraq onun ətrafında enən və qalxan sinir liflərindən ibarət olan Corona Radiata-Şüalı Tac Günəşin süalarına bənzədilir. İnsan orqanizmində qoxudan başqa digər analizatorlardan (hiss üzvləri) gələn hissi və hərəkət informasiyaları beyin qabığının müvafiq şöbələrinə ötürür. Diqqətin konsentrasiya (toplanma) olunmasında iştirak edir.

Talamusun Şüalı Tacı boyunca olan I qapalı dövrən Hippokamp-Hipotalamus (Corpus mamillaris) - Talamus-Qurşaq qırışığı-Parahippokamp-və yenidən Hippokamp (gicgah payı ətrafı) -"Peypesin emosional dövrəni" adlanır ki, emosiyaların keyfiyyəti və tonusunu bu dövrənlə formalaşır. Emosiyaların beyin substratı və anatomik sistemi olan bu konsepsiya 1937-ci ildə amerikan anatomo-fizioloqu Ceyms Peypes tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Sonradan P.MakLin bu konsepsiyanın əsasında özünün "limbik sistem" anlayışını irəli sürmüşdür. II dövrən Naut dövrəni adlanır ki, badamabənzər cisim-hipotalamus-orta beyin (mezensefalon) strukturları və yenidən badamabənzər cisim. Bu dövrən aqressiv-müdafiə, qida, seksual davranışları reqlulyasiya edir [2].

9. Hipotalamus – Vegetativ sinir sistemini hormonlarla idarə edilməsini təmin edir, aclıq, susuzluq, cinsi meyl, oyanma və yuxu fazalarını tənzim edir. Qədim hind fəlsəfəsinə görə Yer in peyki Ayla ifadə olunur. O günlük, aylıq, möhsümi fazaları kontrol edir. Bədəndə temperatur dəyişmələri, meteohəssaslıq-insanın mühit, iqlim dəyişmələrindən asılılığını, qadınlarda aylıq tsikl, yuxu fazaları və s.-ni tənzim edir.

10. Məməyəbənzer cisim-Corpus mamillare-Xatırlama proseslərini tənzim edir

11. Orta beyin retikulyar formasıyası-Torlu törəmə-Formatio reticularis-Mərkəzi sinir sisteminin strukturlarının, əsasən beyin qabığının neyron aktivliyini tənzim edir. Əzələlərin aktivasiyası, müxtəlif növ sensor hissiyyatın (görmə, eşitmə, qoxu və s.) modifikasiyası, ürək-qan damar, tənəffüs, orqanizmin digər funksional halları (yuxu, oyanma, davranış və s.), mürəkkəb reflektor reaksiyalar (asqırma, öskürmə, qusma, əsnəmə, çeynəmə, udma və s.) torlu törəmənin mərkəzi sinir sisteminin müxtəlif sahələri ilə çoxsaylı əlaqəsi nəticəsində mümkün olur.

Morfoloqlar limbik sistemi “anatomik emosional haşiyə” adlandırırlar. Bu sistemə göründüyü kimi beyin qabığının müəyyən şöbələri və qabıqaltı törəmələr aid olsa da, əsasını qədim beyinə məxsus qoxu beyini təşkil edir. Beş hiss üzvlərimizdən yalnız qoxu analizatoru birbaşa beyinlə əlaqəlidir. Buna görədir ki, qoxu haqqında əldə olunan informasiya birbaşa limbik sistemə daxil olur və məhz qoxular emosional sferamıza güclü təsir etmiş olur [3]. Gözəl ətirilər müsbət, əksinə, pis qoxular mənfi emosiyalar yaradır. Alternativ tibbdə aromaterapiya ilə (müxtəlif ətirilər və ya efir yağları ilə müalicə metodu) limbik sistem vasitəsilə fiziki və ruhi sferaya təsir etməklə terapevtik effekt alınır. Emosiya beyin ilə bədən arasında yaranan dialoqdur. Beyin əhəmiyyətli stimula tapdıqdan sonra informasiyanı bədənə ötürür, o da vegetativ reaksiyalarla (mimika, bədən vəziyyətinin dəyişməsi) qıcıqlandırıcılara cavab verir. Bu sistem insanın emosional və motivasiya yönəldicisi olub, öyrənmə və yaddaş, xarici mühit amillərinə adaptasiya qabiliyyətini formalaşdırır. İnsanda səhər oyanma, aktiv həyata qoşulma, işlərdə uğurun əldə olunmasına can atma kimi motivasiya amillərə, yuxu, qidalanma skillərinin növbələşməsinə təsir edir. Hiss üzvlərimizin qəbul etdiyi informasiyaları keçmişdə yaşananlarla yəni, emosiya və ya stresslərlə bəzəyir, daha parlaq hadisələri yaddaşda saxlanmasını təmin edir. Həmçinin, ulvi bağlılıq, qayğıkeşlik, başqalarının daxili dünyasını duymaq kimi keyfiyyətlər formalaşdırır. Belə bir termin vardır: limbik rezonans – müxtəlif insanların limbik neyronların bioritmlərinin sinxronizasiyası və emosiyaların ötürülməsi yəni, empatiyaya səbəb olan haldır [3]. Bunu bir situasiya üzərində təhlil edək. Əgər uşaq valideynlərindən daima isti münasibət görübsə, gələcəkdə o da çalışacaq ki, öz ətrafında belə isti mühit yaratsın. Əksinə, yaxınlarından laqeyd, soyuq münasibət görən uşaq gələcəkdə, yaşa dolduqda belə, çox hallarda illərlə toplanan stress hormonlarının təsiri altında olacaqdır.

Limbik sistemin beyin qabığının altında yerləşməsi onun daima beyin qabığının nəzarəti altında olmasını tələb edən amildir. Çünki, bu sistemin aktivliyi və beyin qabığının nəzarətindən çıxması individiumun hissi və hərəkəti sferasında bir sıra kənarçıxımlara yol açır. Məsələn: qurşaq qırışığının qıcıqlandırılması təcrübə heyvanlarında aqressiv hallara səbəb olmuşdur. Badamabənzər cismin elektrik stimulyasiyası insanlarda qorxu, həyəcan, hallyusinasiyalar yaratmışdır [1].

Limbik sistemin işində yaranan pozulmalarla əlaqədar klinik təzahürlər:

Demensiya-qazanılma ağıl zəifliyinin bir çox klinik variantları məsələn; Pik, Alshaymer xəstəlikləri limbik sistemdə yaranan atrofiya (neyronların-sinir hüceyrələrinin məhvi), əsasən bu sistemin hippokamp sahəsində baş qaldırmasıdır. Qeyri-adekvat həyəcanlanma, təşviş hissi, epilepsiya, affektiv pozğunluqlar, depressiya və s. kimi hallar limbik sistemin neyronlarında baş verən “qidalanma” yəni, qan təchizatının pozulması səbəbindən yaranır. Autizm (özünə qapanma), Asperqer sindromu da limbik sistemin qurşaq qırışığı və badamabənzər cisminə baş verən dəyişiklərin nəticəsində baş verir [3].

Stress – (ingilis dilindən tərcümədə “yüksək gərginlik hali” deməkdir) beynin normal funksional halına güclü təsir edən amillərdən biridir. Tez-tez baş verən stress və depressiyalar sinir sisteminin həcmə kiçilməsinə səbəb olur. Depressiyalardan əziyyət çəkmiş vəfat edən insanlar üzərində aparılan təcrübələrə əsasən aşkar olunmuşdur ki, onların alın payının prefrontal qabığı daha çox deformasiyaya uğramışdır. Bu sahə davranış və mürəkkəb koqnitiv (qavrama) funksiyalara cavabdehdir. Stress isə daha çox limbik sistemə, xüsusən, onun hippokamp sahəsinə neqativ təsir edir. Bu sahə isə emosiya və yaddaşın konsolidasiyasına (müştərək fəaliyyət) cavabdehdir. Beləliklə, nəticəyə gəlmək olar ki, gözəl düşüncə gözəl həyat yaradır. Buna nail olmaq üçün insan Yaradanla ilahi bağlarını daima möhkəm saxlamalıdır. ”Məni xatırlayın ki, Mən də sizi yada salım.” (əl-Bəqərə surəsi, 152-ci ayə).

Buddanın belə bir kəlamı vardır: “Çirkin düşüncə nifrət edən düşməndən də artıq qəddar, pak düşüncə isə sevənlərdən də artıq doğmadır.” Neqativ düşüncələr insan beynində disbalans yaradır, bu da orqanizmin bu və ya digər sistemlərində müxtəlif xəstəliklərə yol açır. İlahi bağlılıq, sağlam düşüncələr isə insan beynində öz müsbət təzahürünü tapır, bu zaman beyin həmin orqanların işini pozitiv impulslarla, pozitiv dalğalarda idarə edir.

Ədəbiyyat

1. Н.А.Циркин, В.М.Цапок. Нормальная физиология. Издательство «МИА». 2007 г.
2. Б.И. Ткаченко. Нормальная физиология человека. Медицина 2005 г.
3. Крис Фрит. Мозг и душа. Как нервная деятельность формирует наш внутренний мир. Серия «Элементы». 2012 г.

Summary
Limbic system-brain emotions

This article is devoted to the limbic system, a more complex and highly organized part of the brain. Each structure of the limbic system plays a specific role and has a wide range of manifestations.

Резюме
Лимбическая система-мозг эмоции

Данная статья посвящена лимбическому мозгу, более сложному и высокоорганизованному отделу головного мозга. Каждая структура лимбической системы играет свою специфическую роль и имеет широкий диапазон проявлений.

Xatirə Əzizova
Rəna Əhmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

YUXUSUZLUQ ZAMANI ORQANİZMDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: *yuxusuzluq, depressiya, paradoksal, hormon, hallusinasiya, Altsheymer, dizbalans, patologiya, neyron*

Keywords: *insomnia, depression, paradoxical, hormone, hallucination, Alzheimer, disbalance, pathology, neuron*

Ключевые слова: *бессонница, депрессия, парадоксальный, гормон, галлюцинация, Альцгеймер, дисбаланс, патология, нейрон*

Yuxu nədir və orqanizm üçün niyə bu qədər vacib bir amildir? Yuxu insan orqanizminin iş qabiliyyətini bərpa edən təbii, periodik və təkrarlanan vəziyyətidir. Yuxu ətraf mühitin cüzi qıcıqları zamanı pozulan həssas bir prosesdir.

Yuxu zamanı baş beyin neyronlarının fəaliyyətində bir sıra dəyişikliklər baş verir: mərkəzi sinir sisteminin aktivliyi azalır, məqsədyönlü funksiyalar dayanır, orqanizm süstləşir, qan dövranı zəifləyir, görmə və eşitmə qabiliyyəti kütləşir, bədən temperaturu azalır. Buna baxmayaraq orqanizmin elə funksiyaları var ki, onlar əksinə daha da güclənirlər. Yuxu zamanı hipofiz vəz hormonlarının bəzisi artır, neyronlar oksigenlə daha çox zənginləşirlər.

1400 il bundan əvvəl Muhəmməd peyğəmbərə (salləllahu aleyhi və səlləm) nazil edilən Qurani Kərimdə yuxuya getməyin ruhun alınması səbəbilə baş verdiyi xəbər verilmişdir. Uca Allah buyurur: "**Allah ölənlərin canını ölüm anında, ölməyənlərin canını isə onlar yuxuda ikən alır. Ölümünə hökm verdiyi kəsin canını saxlayır, digərini isə müəyyən olunmuş vaxtadək buraxır. Həqiqətən, bunda ağıl sahibləri üçün dəlillər vardır**". (əz-Zumər, 42).

Lakin yuxuda ikən ruhun alınması ilə ölüm anında ruhun alınması arasında fərq vardır. Yuxuda ikən insanın ruhu alınsa da ruhunun bədəni ilə əlaqəsi vardır. Təsadüfi deyildir ki, Peyğəmbər (salləllahu aleyhi və səlləm) yuxunu ölümün qardaşı adlandırmışdır. Yuxunun mahiyyəti ruh ilə əlaqəli bir məsələdir. Uca Allah Quranda ruh haqqında isə belə buyurur: "**Səndən ruh haqqında soruşurlar. De: "Ruh Rəbbimin əmrindəndir. Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir**". (əl-İsra, 85).

Medisus kompaniyasının əməkdaşlarının apardıqları tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, xroniki yuxusuzluq güclü təsirli alkoqol içkilərinin törəmə biləcəkləri fəsadlarla nəticələnir.

Çox saylı təqdidatların nəticəsi göstərmişdir ki, yuxu pozğunluğu uşaqların fiziki və intellektual inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu hallar həmçinin valideynlərdə depressiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Yuxu zamanı orqanizm təkcə dincəlmir, eləcə də yuxuda beyin nevrал aktivlik zamanı əmələ gələn əlavə toksiki məhsullardan azad olur.

Cyurik Universitetinin alim komandası müəyyən etmişdir ki, yuxunun dərin fazası beyin məlumatları qəbul etmək qabiliyyətini artırdığı halda, apnoe vəziyyəti isə səyirici aritmiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Gecələr az yatmaq və ya yuxu əksikliyi yaddaşı zəiflədir və beynə mənfi təsir göstərir. Araşdırmalara görə gecələr az yatan şəxslərin Altsheymer xəstəsi olmaq riski çoxdur. İnsan səkkiz saat yatdığı zaman beyin onun üçün təhlükəli olan toksinləri özündən uzaqlaşdırmağa bilir. Əgər insan gecələr kifayət qədər yatmasa beyin hüceyrələri zədələnir. Qadınların altmış faizi, kişilərin isə qırx faizi yuxusuzluqdan əziyyət çəkir. Kişilər üçün yuxu qadınlara nisbətən daha zəruridir.

Yuxusuz bir və ya bir neçə gün keçirtmək yəqin ki, əksər insanların həyatı boyu rastlaşdığı hadisədir. İmtahanlar, yuxusuz körpələr, təxirəsalınmaz işlər, gecə növbələri belə halların əsas səbəbləridir. Bəzən bu hal bir yox bir neçə gün davam edir. Bəs belə yuxusuzluq orqanizmdə hansı dəyişikliklər törədir ?

Yuxusuz keçirilmiş bir gün insan orqanizmində elədə ciddi bir dəyişikliklər törətmir. Bu zaman zahiri görünüşündəki dəyişikliklər - rəngsiz bəniz, qırmızı gözlər, gözaltı torbacıqlar sizin kefinizi pozacaq, iş qabiliyyətinizi zəiflədəcək, fikriniz dağınıq, diqqətiniz yayılmış olacaq. Növbəti gecə yuxuya getməyiniz çətin olsa da, çox dərin yatacaqsınız.

İki gün yuxusuzluq artıq orqanizm üçün ciddi çətinliklər yaradır. Fikir dağınıqlığı ilə yanaşı yuxusuzluq, intellektual qabiliyyətin altmış faiz azalması, hərəkəti koordinasiyanın pozulması, söz ehtiyatının azalması halları baş verir. Daxili orqanların işi pozulur – ilk növbədə həzm prosesində pozğunluqlar – ürək bulanma, mədənin pozğunluqları, qıçqırma, iştahanın itməsi halları baş verir. Bu zaman orqanizm yağlı və duzlu qidalar tələb edir. Sonra paradoksal bir vəziyyət baş verir – iki sutka yatmayan insan yuxulaya bilmir. İş burasındadır ki, yuxusuz qalan orqanizmdə gümrahlik hormonlarının səviyyəsi qalxır ki, bunun nəticəsində insan yuxulaya bilmir.

Üç günlük yuxusuzluq nəticəsində həmin əlamətlər özünü daha da kəskin göstərir. Koordinasiya pozğunluqları daha da artır, nitq pozğunluqları, görmənin koordinasiyasında çətinliklər baş verir. Sınır sisteminin pozğunluqları sinir tiklərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. İştah tamam itir, bədən temperaturu aşağı düşür, kəskin titrəmələr başlayır.

Dörd – beş sutkalıq yuxusuzluqdan sonra beyin fəaliyyəti tam pozulur, dərk etmə qabiliyyəti itir, uzun məsafəni qət etsə də bu məkana hansı yollarla gəldiyini xatırlamır. Görmə və eşitmə hallusinasiyaları başlayır, soyuq tər və ürək döyüntüləri ilə müşahidə olunan qorxu, həyəcan tutmaları başlayır, əllər əsir.

Beyində neyronlar arasında rabitə pozulur. Ürək ağrıları başlayır, immunitet düşür, daxili orqanların funksiyası pozulur. Təbii ki, insanın zahiri görünüşündə baş verən dəyişikliklər onu on il daha da yaşlı göstərir.

6-7 gün yuxusuz qalan insanda ciddi hallusinasiyalar, sayıqlamalar, paranoaya simptomları və nitq pozğunluqları müşahidə edilir. Bəzən Altsheymer xəstəliyinin əlamətləri başlayır. Yeddi gündən artıq yuxusuzluq ölümlə nəticələnə bilər. Hər bir insanın fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yuxusuzluq orqanizmdə özünü fərqli şəkildə təzahür edir.

Rekord – on bir sutka yuxusuzluq Ginnesin Rekordlar kitabında 1964-cü ildə qeyd olunmuşdur. Bu Amerika vətəndaşı 18 yaşlı Rendi Qardner olmuşdur. Bu rekord ona çox baha başa gəlmişdir. Rendinin əlləri güclü əsməyə başlamış və onda güclü hallusinasiyalar, paranoaya simptomları müşahidə edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq insan əgər yenidən səkkiz saat tam yuxuluyarsa, orqanizm öz fəaliyyətini yenidən bərpa edir.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlinir ki, yuxusuzluq hormonal dizbalans, ürək patologiyaları və sonda psixi pozğunluqlarla nəticələnir.

Yuxusuzluğun insan orqanizmində törətdiyi fəsadları analiz etdikdə görürük ki, bu vəziyyət zahiri görünüşdəki dəyişikliklərlə yanaşı, daxili orqanlarda da çox ciddi problemlər yaradır. İnsan orqanizminin ən çoxu on bir gün yuxusuzluğa dözə bildiyi, yuxunun insan həyatında necə böyük bir amil olduğunu sübut edir və bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlinir ki, xroniki yuxusuzluq nəticəsində zahiri dəyişikliklərə - rəngsiz bəniz, göz altı torbacıqları, daxili orqanlarda isə ilk öncə ürək və həzm sistemində problemlər, paranoaya halları, ən sonda isə psixi pozğunluqlara gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Azad Nəbiyev. Folklorda fasiləsiz transfer və yuxu paradıqlmaları. Bakı: 2011
2. dic.academic.ru
3. www.kayzen.az
4. WWW.zikr.az
5. Zaur Ustac. Ruh və yuxu haqqında. Bakı: 2016

Summary
Changes in the Organism of the Man During Sleeplessness

When we analyze insomnia, we see that sleeplessness causes very big problems in human's organism, and it has harmful effect not only on the appearance of the person, but also on his organs. It is proved that the person can stay without sleep 11 days, and dream is a very important factor for the person's organism. Chronic insomnia can firstly cause external problems – red eyes, pale face and then internal problems – weakness, problems in heart rhythm, digestive apparatus and psychological problems also appear.

Резюме
Изменения, происходящие в организме во время бессонницы

При анализе последствий, которые оказывает бессонница на организм человека, мы можем заметить, что бессонница влияет не только на внешний вид, но и создает проблемы во внутренних органах. Максимально человек может продержаться без сна 11 дней и тем доказывается насколько сон является важным фактором для организма. При хронической бессоннице могут возникнуть внешние изменения – бесцветное лицо, красные глаза, мешки под глазами, а во внутренних органах в первую очередь нарушается сердечный ритм и пищеварительная система, возникают психологические проблемы.

PERSONALİLƏR

İMADƏDDİN NƏSİMİ - 650

İmadəddin Nəsimi Azərbaycan şairi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bədii-fəlsəfi şeirin özülünü qoymuş, bədii söz sənətimizi forma və məzmunca zənginləşdirmiş söz ustasıdır.

Nəsimi ilk şeirlərini "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazmışdır. O hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəiminin görüşlərini mənimsəyərək, bu təriqətin fikirlərini təbliğ edən şeirlər yazmağa başlamış və bu vaxtdan etibarən Nəiminin təxəllüsü ilə həmahəng səslənən "Nəsimi" təxəllüsünü qəbul etmişdir. 1394-cü ildə Nəimi edam edildikdən sonra onun "Vəsiyyətnamə"sinə əsasən Nəsimi Təbrizə, oradan da Anadoluya (Türkiyə) getmiş, hürufilik fikirlərini yaydığı üçün dəfələrlə zindana salınmışdır. Ömrünün son illərini Hələbdə (Suriya) yaşamış, orada həbs olunmuş, Misir sultanının əmri və ruhanilərin fitvası ilə diri-diri dərisi soyulmuşdur.

Nəsimi mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçmişdir. Yaradıcılığa aşiqanə şeirlərlə başlayan Nəsimi sonralar dövrün siyasi, ictimai, əxlaqi mövzularında əsərlər yaz-

miş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yaranan fəlsəfi qəzəlin banisi olmuşdur. O, həyat, cəmiyyət haqqında deyilməsi qorxulu olan tənqidi fikirlərini aşiqanə misralar və ya təbiət təsvirləri içərisində söyləmişdir. Nəsiminin bədii yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının və ədəbi dilinin inkişafında mühüm bir mərhələdir.

Nəsiminin yaradıcılığı dilçilik, xüsusilə Azərbaycan türkcəsinin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində ilk dəfə müstəzad, mürəbbə və tərəcibəndlər yazmışdır. Onun rübailəri, tüyuğları bədii quruluş və məzmunca orijinal və qiymətlidir. Rübailərində hürufiliyin müddəaları, şairin fəlsəfi görüşləri, Həyat və Kainat haqqında düşüncələri yığcam və məntiqi bir dildə ifadə olunmuşdur.

Nəsiminin əsərləri hələ sağlığında Azərbaycan, Yaxın Şərq, İraq, Kiçik Asiya və Suriyada, eləcə də Orta Asiyada və uyğurlar içərisində geniş şöhrət tapmışdır. Nəsiminin ana dilində yazdığı əsərlər Azərbaycan şeirinin inkişafına, o cümlədən bütün türk ədəbiyyatına (türk, türkmən, özbək və s.) təsir göstərmişdir.

Prezident İlham Əliyev yanvarın 11-də 2019-cu ilin Azərbaycanda "Nəsimi ili" elan edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Sərəncamda Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrə malik bədii və fəlsəfi fikrində dərin iz qoymuş mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin zəngin irsinin bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsində mühüm əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanıb. Bütün bunlar şairə verilən dəyərin, hörmət və ehtiramın, eyni zamanda yüksək ideallara, mənəvi həyata, mədəniyyətə, şeirə, sənətə, onların inkişafına nə qədər böyük diqqət yetirildiyinin təzahürüdür. Məhz bu istiqaməti rəhbər tutaraq Universitetimizdə silsilə tədbirlər keçirilmişdir. Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Beynəlxalq münasibətlər və idarəetmə fakültəsinin təşkilatçılığı ilə görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş "Nəsiminin şeir və qəzəllərinin qıraəti" mövzusunda müsabiqə, Təhsil fakültəsi nəzdində Linqvokulturologiya kafedrasının təşəbbüsü ilə "Nəsimi yaradıcılığı-milli-mənəvi varlığımız" mövzusunda dəyirmi masa keçirilib. Bundan başqa Təhsil fakültəsinin müəllim və tələbələrinin iştirakı ilə "Nəsimi yaradıcılığında milli və bəşəri dəyərlərin vəhdəti" adlı ədəbi-bədii kompozisiya keçirilib. Universitetimizdə 11 oktyabr tarixində "Nəsimi və intibah ideyaları" mövzusunda respublika elmi konfransının keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Xəlilova Mələk (ADU)
Daşdəmirova Nərminə (ADU)

AFAD QURBANOV - 90

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmlər doktoru, professor Afad Məmməd oğlu Qurbanov 10 yanvar 1929-cu ildə Qərbi Azərbaycanın Qızıl Şəfəq kəndində anadan olmuşdur. O, orta təhsilini Qızıl Şəfəq və İlməzli məktəblərində almış, 1945-ci ildən Qızıl Şəfəq kənd məktəbində pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Görkəmli alim 1946-cı ildə Gürcüstan Müəllimlər İnstitutuna daxil olmuş, 1948-ci ildə həmin institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Daha sonra o, təhsilini Bakıda V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda davam etdirmişdir.

Afad Qurbanov savadına, təşkilatçılıq və quruculuq bacarığına görə 1952-ci ildə Gürcüstan Maarif Nazirliyi tərəfindən Başkeçid rayonundakı Hamamlı kənd orta məktəbinin direktoru vəzifəsinə təyin edilmişdir. İyirmi iki yaşlı gəncin iki mindən artıq şagirdi, onlarla müəllimi olan böyük təhsil ocağına rəhbərlik etməsi nadir hadisə olmuşdur. Afad Qurbanov ona göstərilən etimadı ləyaqətlə doğrultmuş və direktor işlədiyi dörd il ərzində Hamamlı orta məktəbini qabaqcıl təhsil ocaqları sırasına çıxarmışdır.

Bununla kifayətlənməyən Afad Qurbanov yenə təhsilini davam etdirmək üçün A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunda qısa müddətli müəllimlik fəaliyyətindən sonra 1956-cı ildə Bakıya qayıtmış və elə həmin il Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında aspiranturaya daxil olmuşdur.

Aspiranturada oxuyarkən Afad Qurbanov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Ə.Dəmirçizadənin elmi rəhbərliyi altında Səməd Vurğunun dramaturgiyasının dili üzərində tədqiqat işləri aparmış, elmi işini vaxtından əvvəl yazıb qurtardığı üçün rektorluq tərəfindən mükafatlandırılmış və institutda saxlanılmışdır.

Afad Qurbanov 1962-ci ildə «S.Vurğunun «Vaqif» pyesinin dili və üslubu» mövzusunda namizədlik, çox keçmədən 1968-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İctimai elmlər bölməsində «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını uğurla müdafiə etmişdir. 1970-ci ildə Ali Attestasiya Komissiyası Afad Qurbanovu professor vəzifəsinə layiq görmüşdür.

1983-1989-cu illərdə Afad Qurbanov Azərbaycan Respublikası «Bilik» cəmiyyətinin natiqlik və mühazirəçilik məharəti komissiyasının sədri və Azərbaycan Ali Məktəbləri Rektorlar Şurasının Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur. Alim bu illərdə ölkədən kənar da geniş yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. O, 1984-1989-cu illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Sovet Türkoloqları Komitəsinin üzvü, Tədris-metodiki bölməsinin sədri, Türk onomastikası bölməsi bürosunun üzvü, sonralar həmin komitənin sədr müavini vəzifələrində çalışmışdır.

1992-2009-cu illərdə A.Qurbanov Azərbaycan dilinin onomalogiyası problemləri laboratoriyasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Görkəmli alim 1992-2000-ci illərdə Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının, Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının, Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının, Nyu-York Akademiyasının akademiki, Türk Dil Qurumunun şərəfli üzvü, Sürəkli Türk Dili Məclisinin həqiqi üzvü, Belçika Onomastika cəmiyyətinin, Finlandiyanın Fin-Uqor cəmiyyətinin və digər təşkilatların həqiqi və ya fəxri üzvü seçilmişdir.

Afad Qurbanov 1981 və 1987-ci illərdə Bakı şəhər Sovetinin deputatı, 1990-1995-ci illərdə isə Azərbaycan Parlamentinin deputatı (millət vəkili) olmuşdur.

Böyük dilçi alim "Azərbaycan ədəbi və danışiq dili", "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", "Ümumi dilçilik" (I, II cildlər), "Türkoloji dilçilik" (5 cildə), "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" (2 cildə), "Azərbaycan dilçiliyi problemləri" (3 cildə), "Azərbaycan onomastikası", "Antroponim nəzəriyyəsi", "Poetik onomastika", "Azərbaycan dilinin onomalogiyası", "Azərbaycan onomastika məsələləri", "Dünyanın dilailələri", "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", "Azərbaycan dilçiliyi problemləri", "Azərbaycan onomalogiyasının əsasları" (2 cildə) və digər monoqrafiya və dərslərlərin müəllifidir, bu kitablar Azərbaycan dilçiliyinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirən, dilçiliyin aktual problemlərinin tədqiqində və tədrisində böyük rol oynayan əsərlərdir.

Görkəmli alimin çoxcəhətli elmi yaradıcılığı olmuşdur. Onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri – Ümumi dilçilik məsələləri, Müasir Azərbaycan ədəbi dili

problemləri, Azərbaycan dilçiliyi problemləri, Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Türkoloji dilçilik, Bədii əsərlərin dili, Ali məktəb pedaqogikası və metodikası, Qədim türk yazılı abidələri, Əlifba məsələləri, Dilçi kadrların hazırlanması olmuşdur. Afad Qurbanov bu istiqamətlərin hər birinə öz töhfəsini vermiş, elmi və ictimai fəaliyyətinin bəhrəsini görmüşdür.

Afad Qurbanov 2009-cu ilin 26 sentyabrında 80 yaşında vəfat etmişdir. Böyük alimin işıqlı xatirəsi onu tanıyanların, həmkarları və yetirmələrinin qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Şabanova Aysel (ADU)

Xəlilova Mələk (ADU)

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV - 110

Cəfərov Məmməd Zeynalabdin oğlu 1909-cu il mayın 9-da Naxçıvanda anadan olmuşdur. İlk təhsilini aldıqdan sonra Naxçıvan pedaqoji texnikumuna daxil olmuşdur.

1932-1935-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirmiş, həmin institutun ərəb ədəbiyyatı kafedrasının aspiranturasında təhsil almışdır. O, «Gənc işçi», «Maarif işçisi» qəzetlərinin redaksiyalarında şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir. Bundan başqa, Ədəbiyyat fakültəsinin dekanı (1938-1939), Bakı ikiillik Müəllimlər İnstitutunda baş müəllim (1939-1941), ADU-nun rus ədəbiyyatı kafedrasında dosent, həmçinin «Ədəbiyyat qəzeti» redaksiyasında şöbə müdiri (1941-1943), Quba Müəllimlər İnstitutunda elmi işlər üzrə direktor müavini (1943-1945), ADU-nun filologiya fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçi (1949-1951) və digər vəzifələrdə çalışmışdır. Dövri mətbuatda vaxtaşırı çıxan elmi, ədəbi-tənqidi-publisist və bədii əsərləri onu elmi, ictimai və publisist xadim kimi tanıdır. Onun yaradıcılığı çoxcəhətli və geniş əhatəlidir. Yazdığı dərsliklər və ali məktəblər üçün mühazirələri onu pedaqoq kimi səciyyələndirir. Məmməd Cəfər Cəfərov akademik Feyzulla Qasımzadə ilə birlikdə orta məktəb üçün XIX-XX əsrlər ədəbiyyat dərsliyini yazmışdır. 30 ilə yaxın pedaqoji fəaliyyəti ərzində rus ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı, estetika və tən-

qid tarixi, mətbuat tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kurslarını yaratmış və tədris etmişdir. O, əsərlərinin bir hissəsini «Zurnaçı», «M.N.», «Dəmdəməki», «Zorən təbib», «M.Zeynalıoğlu» imzaları ilə çap etdirmişdir. Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmiş Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyatşünaslıq elminə yeni nəfəs bəxş edib. Onun məqalələrində və kitablarında ortaya qoyulan bir çox məsələ müasir dövrdə də əhəmiyyətli tədqiqatların predmetinə çevrilə bilər. Məmməd Cəfər Cəfərovun kitab və məqalələrində təhlil olunan mətləblər və öz həllini tapan problemlər o qədər böyük diqqətlə seçilib ki, həmin vəsaitlər hər dövr üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

Məmməd Cəfər Cəfərov 1992-ci il mayın 11-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir.

Daşdəmirova Nərminə (ADU)
Xanhüseynova Amalya (ADU)

XRONİKA

* * *

15 mart 2019-cu il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Tərcümə fakültəsinin təşkilatçılığı ilə “Tərcümə problemləri” mövzusunda respublika elmi–praktik konfransının açılışı keçirilmişdir. Konfransı giriş sözü ilə açan ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdullayev iştirakçıları salamlayıb və konfransın vacibliyindən söz açıb. Rektor həm bədii əsərlərin, həm də elmi əsərlərin tərcüməsi ilə bağlı çox aktual və rəngarəng mövzulu yanaşmaların olduğunu diqqətə çatdırıb: “Ortada iki mədəniyyətin, müxtəlif xalqın və müxtəlif dünyagörüşün məhsulu varsa, onların bir-birinə təsiri maraqlıdır və burda bir çox vacib multikultural nəticələr də çıxarmaq mümkündür. Mədəniyyətlər bir-birinə necə sirayət edir, mədəniyyətlər bir-birilə hansı tənəsübdə ünsiyyət bağlayır və s. Çünki sizin araşdırdığımız bütün problemlərin arxasında əlbəttə ki, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların bir-birilə münasibəti və əlaqəsi durur. Həmin əlaqələrin və münasibətlərin öyrənilməsində tərcümə problemlərinə həsr olunan bu konfransın əhəmiyyəti böyükdür”.

Universitet rəhbəri Azərbaycan tərcümə tarixinə dair bir çox önəmli məqamları özündə ehtiva edən və son dərəcə unikal bir əsər sayılan “Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası” kitabı haqqında iştirakçılara məlumat verib.

Kamal Abdullayev qeyd edib ki, son zamanlar Azərbaycan universitetləri daha çox xarici universitetlərlə əlaqəyə yer verirlər: “Azərbaycan universitetləri ilə əlaqə vardır, ancaq onları rəsmiləşdirməyə ehtiyac duymayıblar və bu boşluğu da doldurmaq vacibdir. Universitetlər arasında əlaqələrin rəsmiləşdirilməsi və bu rəsmilikdən irəli gələn müxtəlif ciddi addımların atılması son dərəcə vacibdir”.

Akademik konfransın vacibliyini bir daha vurğulayaraq bildirib ki, bu konfransın təkcə Tərcümə fakültəsinin deyil, digər fakültələrin də həyatında böyük əhəmiyyəti vardır. O, tərcümə işi, tərcümə mədəniyyəti və fəaliyyətinin təkcə Tərcümə fakültəsinə deyil, həmçinin Filologiya və jurnalistika, Təhsil, Beynəlxalq münasibətlər və idarəetmə fakültəsinə də aid ola bilən bir məqam olduğunu sözlərinə əlavə edib.

Çıxışının sonunda Kamal Abdullayev konfrans iştirakçılarına uğurlar arzulayıb.

Sonra plenar məruzələr dinlənilib. Gürcüstan Texniki Universitetin müəllimi Latariya Aleksandra Şaxiyevna “Особенности грузино-китайского перевода и существующие проблемы”, Xəzər Universitetinin müəllimi İlham Tağıyev “Three “C” in a Boat to Say Nothing if the “L””, Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi Leyla Abbasova isə “Müasir dövrdə uşaq bədii tərcümə ədəbiyyatının nəşri problemləri” mövzusunda məruzə ilə çıxış ediblər.

Qeyd edək ki, konfrans “Sahələr üzrə tərcümə”, “Tərcümədə İKT-dən istifadə yolları”, “Bədii tərcümənin problemləri” və “Tərcümənin tədrisi” adlı 4 bölmə üzrə işini davam etdirib.

* * *

Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) dil və mədəniyyət mərkəzlərinin birgə təşkilatçılığı ilə martın 19-da “Multikultural Novruz bayramı” tədbiri keçirilib. Tədbirdə müxtəlif ölkələrin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən səfirləri və səfirlik nümayəndələri iştirak edib.

ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdullayev qonaqları salamlayıb, onları bayram tədbirində görməkdən məmnun olduğunu deyib: “Bu gün Azərbaycanın milli bayramıdır. Bu bayramı biz əsrlərin uzaq nöqtələrindən bugünə qədər gətirə bilmişik. Novruz təbiətin canlanması, yazın

gəlişi deməkdir. Novruz insanların əhval-ruhiyyəsinin təzələnməsi, gəncləşməsi deməkdir. Biz Novruz bayramını Azərbaycanın ən müxtəlif yerlərində – Şuşada, Laçında, Gəncədə, Naxçıvanda, Lənkəranda, Astarada, Qusarda, Xaçmazda – bütün Azərbaycan vilayətlərində, məskənlərində illər, əsrlər boyu qeyd etmişik və öz dostlarımızı da yanımızda görmüşük. Bu gün Azərbaycanın dostları onun yanındadır. Bu gün bizim universitetimizdə həqiqətən də multikultural əhval-ruhiyyə hökm sürür, müxtəlif xalqlar, mədəniyyətlər görüşür”.

İsrailin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Dan Stav universitetdə multikultural tədbirin təşkil olunmasında əməyi keçən hər kəsə təşəkkürünü bildirib: “Məlum olduğu kimi Azərbaycan Dillər Universitetində bir çox mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərin hər biri bir mədəniyyəti əks etdirir. Bu baxımdan, bu, gözəl təşəbbüsdür. Novruz bayramı ən gözəl bayramlardan biri sayılır. Burada iştirakım mənim üçün böyük fəxrdir”.

Argentinanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Sexio Peres Gunela Azərbaycanın multikultural ölkə olduğunu deyib. Diplomat qeyd edib ki, Azərbaycan Dillər Universitetində ispan dili yüksək səviyyədə öyrənilir: “Bu, mənim Azərbaycanda səfirlik fəaliyyətimdə ilk çıxışımdır. Bundan sonra da universitetin təklif etdiyi bütün tədbirlərdə iştirak edəcəyəm. Çünki görürəm ki, ispan dili universitetdə yüksək səviyyədə təbliğ olunur. Əlbəttə, bu da bizim aramızdakı əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Biz də bu yolla öz xalqımızı yaxşı təmsil edə bilirik”.

İndoneziyanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Hüsna bəy Fənanı “Multikultural Novruz bayramı” mərasiminin təşkilini yüksək qiymətləndirib. O, Azərbaycan Dillər Universitetinin ölkənin ən tanınmış universitetlərindən biri olduğunu vurğulayıb, Azərbaycanın gənc nəslinin dünyanın bütün ölkələri ilə dostluq əlaqələri qurmasının vacibliyinə diqqət çəkib.

Venesuelanın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Kristofer Martinez tədbirdə müxtəlif xalqların uğurla təmsil olunduğunu bildirib. Səfir əlavə edib ki, dil vasitəsilə biz özümüzü ifadə edir, dünyada əlaqələr qururuq: “Aydın görünür ki, tələbələr təmsil etdikləri dili çox yüksək səviyyədə nümayiş etdirirlər. Mənim üçün Azərbaycanda Novruz bayramını qeyd etmək böyük şərəfdir. Biz burada mədəniyyətləri bölüşürük. Mədəniyyət və dil bizi qardaş ölkələr olaraq birləşdirir”.

Kubanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Alfredo Fidel Nieves Novruzunu mədəniyyətləri bir-birinə bağlayan bayram kim dəyərləndirib.

ABŞ səfirliyinin İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri Mişel Peterson, Yaponiyanın ölkəmizdəki səfirinin müavini, Mədəniyyət və təhsil işləri üzrə şöbə müdiri Usui Takaaki, Fransanın ölkəmizdəki səfirliyinin baş məsləhətçisi Dominik Janti, Meksika səfirinin müavini Alberta Aura Qonzales, Norveçin ölkəmizdəki müvəqqəti işlər vəkili Olav Nils Thue, İspaniyanın müvəqqəti işlər vəkili İgnacio Sanchez Taboad, Çin Xalq Respublikası səfirliyinin əməkdaşı Van Cuenqan, Kosta Rikanın müvəqqəti işlər vəkili Xairo Lopez Bolanos Azərbaycanın zəngin mədəniyyətə sahib olmaqla multikulturalizmə böyük töhfələr verdiyini bildiriblər. Qonaqlar müxtəlif ölkələrin adət-ənənələrinin nümayiş olunduğu tədbirin təşkilinə görə Azərbaycan Dillər Universitetinin rəhbərliyinə təşəkkürlərini bildirib, bayram münasibətilə hər kəsə sülh, firavanlıq və xoşbəxtlik arzu ediblər.

Tədbirdə universitetin tələbələri müxtəlif ölkələrə məxsus milli rəqsləri uğurla ifa edib, mahnılar oxuyublar.

* * *

Macarıstanın xarici işlər və ticarət naziri Peter Siyarto Azərbaycana səfəri çərçivəsində martın 29-da Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) olub. Macarıstanın xarici işlər və ticarət naziri Peter Siyarto və ADU-nun rektoru Kamal Abdullayev razılışma sənədi imzalayıblar.

ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdullayev nazir Peter Siyartonu universitetdə görməkdən məmnun olduğunu deyib. Rektor nazirin Azərbaycana səfərinin iki xalq arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin inkişafı üçün faydalı olduğunu söyləyib. Rektor Kamal Abdullayev cənab nazirin şəxsən iştirakı ilə universitetdə Macar dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılmasının əlamətdar hal olduğunu diqqətə çatdırıb. Universitet rəhbəri mərkəzin açılışı üçün hazırlıqların tamamlandığını qeyd edib. Mərkəzin açılışının qarışıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət göstərəcəyini bildirən universitet rəhbəri Azərbaycan mədəniyyətini, dilini, ədəbiyyatını, tarixini təbliğ etmək üçün Macarıstan universitetlərindən birində güzgü effekti olaraq Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzi yaradılmasında nazirin dəstəyini əsirgəməyəcəyinə ümidvar olduğunu deyib. Universitetdə Macar dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılışı ilə yanaşı, gələcək əlaqələrin inkişafı üçün macar dilinin və mədəniyyətinin tədrisi ilə bağlı əməkdaşlıq sənədinin də imzalanmasını yüksək qiymətləndirib.

Nazir Peter Siyarto ADU-da olmaqdan məmnunluğunu ifadə edib. Əməkdaşlığın inkişafında yaradılan şəraitə görə universitet rəhbərinə təşəkkürünü bildirib. Nazir iki ölkə arasında inkişafda olan əlaqələrdən söz açıb. Peter Siyarto ADU-da Macar dili və mədəniyyəti mərkəzinin yaradılmasını yüksək qiymətləndirib. O, hər il xarici tələbələr üçün Macarıstan universitetlərində geniş imkanlar yaradıldığını bildirib və tələbələrə bu imkanlardan yararlanmağı tövsiyə edib.

Tərəflər arasında Macar dilinin və mədəniyyətinin tədrisinin həyata keçirmək məqsədilə razılışma sənədi imzalanıb. Öldə olunmuş razılışmaya əsasən, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində 29 iyun 2018-ci il tarixli Əməkdaşlıq Razılışmasının yenilənməsi, ADU-da Macar dili və mədəniyyətinin tədrisinin təmin edilməsi məqsədi ilə əməkdaşlıq edilməsi, yaxın vaxtlarda Macar universitetlərinin birində Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzinin yaradılmasını dəstəkləmək üçün birgə səy göstərilməsi və digər məsələlər nəzərdə tutulub.

Daha sonra Macar dili və mədəniyyəti mərkəzinin rəsmi açılış mərasimi keçirilib və Macarıstan naziri Peter Siyarto və ADU-nun rektoru Kamal Abdullayev tərəfindən qırmızı lent kəsilib.

* * *

Martın 18-i Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Rumın dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılışı olub. Mərkəzin təntənəli açılışından əvvəl Azərbaycan və Rumıniya arasında strateji tərəfdaşlığın qurulmasının 10 illiyi münasibəti ilə konfrans təşkil edilib. Tədbirdə ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdullayev, Rumıniyanın Baş nazirinin müavini xanım Ana Birçal, bu ölkənin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Dan İanku, Azərbaycan–Rumıniya Parlamentlərarası İşçi qrupunun rəhbəri, millət vəkili Azay Quliyev, Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının Millətlərarası münasibətlər, multikulturalizm və dini məsələlər şöbəsinin müdiri Etibar Nəcəfov, Rumıniyanın sabiq prezidenti Emil Konstantinesku və başqa rəsmi qonaqlar iştirak edib.

Universitetin rektoru akademik Kamal Abdullayev rəhbərlik etdiyi ali təhsil ocağında Rumın dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılmasını əlamətdar hadisə kimi dəyərləndirib. Rektor qeyd edib ki, ADU xarici dil və mədəniyyət mərkəzlərinin sayını daha bir mərkəzlə də genişləndirir. Akademik Kamal Abdullayevin sözlərinə görə, ADU-da Rumın dili artıq tədris olunur, tələbələr bu dili böyük həvəs və məmnuniyyətlə öyrənirlər: “Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan iki dövlət arasında qarışıqlıq münasibətlər bu gün Prezidentlər cənab İlham Əliyevin və Klaus Yohannisin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində daha da dərinləşib. Bu mərkəzin açılışı Azərbaycan-Rumıniya əlaqələrinin geniş kontekstində öz sözünü deyəcək, güclü, faydalı istiqamət olacaq. Biz Azərbaycan Dillər Universitetində hər hansı dili və mədəniyyəti təbliğ edərkən arzumuz ondan ibarət olur ki, öz dilimizin və mədəniyyətimizin həmin ölkədə təbliği üçün bizə şərait yara-

dılsın. Rumın tərəfi çox böyük məmnuniyyətlə bizim bu xahişimizi qəbul edib. Ümid edirik, yaxın gələcəkdə biz Rumıniya universitetlərindən birində Azərbaycan dil və mədəniyyət mərkəzinin yaradılmasında iştirak edəcəyik. Bizim universitetdə bu mərkəzin yaradılması sözün həqiqi mənasında böyük hadisədir. Mərkəzin yüksək səviyyədə fəaliyyəti üçün müəllimli-tələbəli əlimizdən gələni edəcəyik. Rumın dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılması Azərbaycan-Rumıniya dostluq əlaqələrinin ən bariz təzahür formalarından biridir. Bu, eyni zamanda Azərbaycan və Rumıniya prezidentlərinin və xalqlarımızın bir-birinə münasibətinin təzahürüdür. Və nəhəyət Azərbaycan və Rumıniya gənclərinin gələcəkdə yaranan və inkişaf edəcək münasibətlərinin bu gün təməli qoyulan təzahürüdür. Hamınızı bu gözəl gün münasibəti ilə ürəkdən təbrik edirəm”.

Rumıniyanın Baş nazirinin müavini xanım Ana Birçal iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın qurulmasının 10 illiyi münasibəti kontekstində geniş məruzə ilə çıxış edib. Ana Birçal Azərbaycan Dillər Universitetində Rumın dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılışını yüksək qiymətləndirib, universitetin rəhbərliyinə, o cümlədən kollektivə öz təşəkkürünü bildirib.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Ирина Оруджева (АУЯ)

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ СДВИГИ ПРИ ПЕРЕДАЧЕ АРХАИЧНОЙ ЛЕКСИКИ
РОМАНА Л.Н.ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА» НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК.....5

**Феруза Мусаева (Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз,
Узбекистан)**

ЯЗЫК – ДИАЛЕКТ – КУЛЬТУРА.....11

Севда Алекберова (АУЯ)

МЕТАФОРЫ ЛЮБВИ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ 17

Nərmin Əliyeva (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

DESKRIPTIV DİLÇİLİKDƏN TRANSFORMASION QRAMMATİKAYA.....25

Könül Həbibova (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

İNTERNET DİSKURSU VƏ ONUN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....31

Rəna Hüseynova (ATU)

GERMAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ TƏZAHÜR
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 39

Nurlana Qənbərova (BSU)

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ FEİLLƏRİNİN SEMANTİK TƏSNİFATI 45

Sevda Mahmudova (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

İNGİLİS DİLİNƏ MƏXSUS SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
İNTEQRASİYASI.....51

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

Kamil Adışirinov (ADPU (Şəki filialı))

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞƏKİDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT 59

Esmira İsmaylova (Lənkəran Dövlət Universiteti)

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN ANADİLLİ ŞEİRLƏRİNİN
ƏSAS MÖVZU DAİRƏSİ.....69

Nigar Haqverdiyeva (ADU)

U.FOLKNER TRİLOGİYASINDA ZAMAN VƏ İNSAN KONSEPSİYASININ
BƏDİİ-ESTETİK KONTRASTDA İFADƏSİ.....78

Günəl Səfərova (ADPU) CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN YARADICILIĞINDA SATİRİK TƏMAYÜL	82
---	----

METODİKA

Əsgər Zeynalov (ADU) TƏDRİSDƏ DİL VƏ ƏDƏBİYYATIN VƏHDƏTİ.....	95
Əmrah Şirəliyev, Püstəxanım Musayeva (ADU) İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ.....	103
Nobahar Əzizova (ADU) DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNDƏ ÜNSİYYƏT BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI	109

PEDAQOGİKA-PSİXOLOGİYA

Ceyhun Ahiyev, Əzim Əliyev (ADU) AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ: PSİXOLOGİYA KAFEDRASININ İNKİŞAF TARİXİ.....	114
Гюльнара Гасанова (БСУ) ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ АГРЕССИИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	123
Könül Haqverdiyeva (ADU) M.F.AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN “MƏN” KONSEPSİYASININ TƏCƏSSÜMÜ	130
Mehparə Babayeva (BSU) MÜASİR DÖVRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİ VƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR.....	143
Pərvin Əliyeva (ADPU) MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PSİXOLOJİ MAHİYYƏTİ.....	149

TARİX VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Günay Feyziyeva (ADU) İSRAİL BAYRAMLARI – YƏHUDİ HƏYAT TƏRZİ KİMİ.....	156
--	-----

Mətanət Abdullayeva (BDU)

AZƏRBAYCAN FƏLSƏFİ POEZİYASINDA YARADILIŞ MƏSƏLƏSİ 164

TİBBİ BİLİKLƏR

Zülfiyyə Tağıyeva (ADU)

LİMBİK SİSTEM-EMOSİYALAR BEYNİ 171

Xatirə Əzizova, Rəna Əhmədova (ADU)

YUXUSUZLUQ ZAMANI ORQANİZMDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR 177

PERSONALİLƏR

İMADƏDDİN NƏSİMİ - 650 181

AFAD QURBANOV - 90 183

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV - 110 186

XRONİKA.....188

